

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

*iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Səlim MÜSLÜMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

*“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının rubrikaları*

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Amil Məhərrəmov, Kutais Səriyev, Şamxal Məmmədov

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində elektron kommərsiya sisteminin rolu..... 4

Hicran Cabbarova

Azərbaycanda camışçılığın mövcud vəziyyəti və statistik tədqiqi..... 13

Nərgizxanım Baxışova, Rauf Baxışov

Azərbaycanda elektrotexnika müəssisələrində kadr siyasəti və ixtisaslı kadrlara tələbat..... 20

Kənan Quliyev

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin iqtisadi göstəricilərə təsiri..... 28

METODOLOGİYA

Hənifə Cəfərli

Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi problemləri... 37

Hicran Köçərli

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi və hüquqi səciyyəsi..... 45

Həmid Kələntərli

Kiçik və orta biznesdə korporativ idarəetmə..... 52

İlhamiz Haqverdizadə

Azərbaycanda rəsmi statistikanın yayılmasında sosial medianın əhəmiyyəti və tətbiq istiqamətləri..... 59

Lətif Zeynalli

İnsan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması modelləri..... 68

Afət Süleymanova

Məlumatların məxfiliyinin qeyri-səlis analizin tətbiqi ilə sənədlərin markerlənməsi (işarələnməsi) prosesinə informasiya-analitik dəstəyi..... 79

2019-cu İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 88

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 90

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 90

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 91

Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə bitkiçilik məhsullarının yığımı..... 92

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 92

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 93

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 93

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 94

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 94

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 95

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 95

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 96

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 97

BEYNƏLXALO ƏMƏKDAŞLIQ

“Avropa standartlarına çatmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə Aİ-nin dəstəyi” texniki yardım layihəsinə yekun vurulmuşdur..... 98

AZƏRBAYCANIN STATİSTİKA TARİXİ SƏHİFƏLƏRİNDƏN

Məmmədov Xəlil Muxtar oğlu (anadan olmasının 85 illiyinə)..... 100

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

UOT: 339.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-4-12

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNDƏ ELEKTRON KOMMERSİYA SİSTEMİNİN ROLU

Amil Məhərrəmov

Bakı Dövlət Universiteti

*“İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının müdiri, i.e.d
AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
e-poçt: amagerramov@gmail.com*

Kutais Səriyev

Bakı Dövlət Universiteti

*“İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d
AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23*

Şamxal Məmmədov

Odlar Yurdu Universiteti

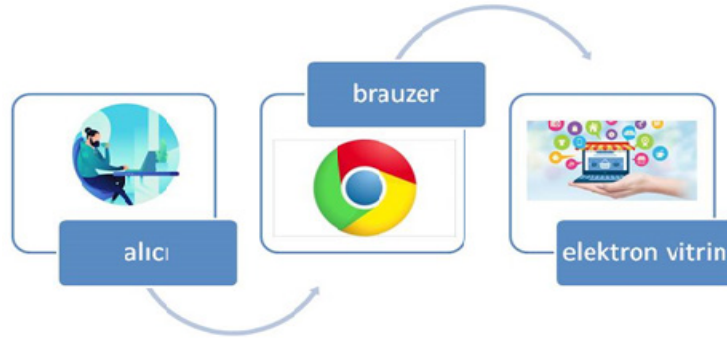
*“İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının doktorantı
AZ 1072, Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-poçt: samxal-memmedov-92@mail.ru*

Açar sözlər: elektron kommersiya, xarici ticarət, idxal, ixrac, rəqəmsal iqtisadiyyat.

Ключевые слова: электронная коммерция, внешняя торговля, импорт, экспорт, цифровая экономика.

Keywords: electronic commerce, foreign trade, import, export, digital economy.

Müasir dövrdə ölkələr arasında xarici ticarət dövriyyəsinin artmasına təsir edən vasitələrdən biri elektron ticarətdir. Elektron ticarət – informasiya sistemlərindən istifadə etməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət hesab edilir [25]. Elektron ticarətin inkişafı üçün müasir və əlçatan internet infrastrukturunu, inkişaf etmiş logistika və elektron ödəmə sistemləri, optimal vergi və gömrük tənzimlənməsi olmalıdır [26]. Bu gün xarici ticarəti inkişaf etdirmək elektron ticarətsiz qeyri-mümkündür. Elektron ticarət öz inkişafına keçən əsrin sonlarından başlamışdır. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1998-ci ildə internet şəbəkəsinə qoşulan 65 milyon amerikalı internet vasitəsilə satın alınan məhsul 8 milyard dollar xərclənmişdir. Həmin ildə Rusiyada internetdən istifadə etməklə ticarət edənlərin sayı 1,2 milyon nəfər, kommersiya xidmətləri satışının ümumi həcmi isə 11,5 milyon dollar təşkil etmişdir [4, səh.91]. 21-ci əsrin əvvəllərində elektron ticarət üzrə dövriyyə çox böyük sürətlə artaraq milyard dollarla ölçülməyə başlamışdır. Məsələn, qonşu Rusiyada “Rosbiznes konsaltinq”in məlumatlarına əsasən 2004-cü ildə internet vasitəsilə 11,8 milyard dollarlıq istehlak malları satılmış, əmtəə və xidmətlərin ümumi satışı isə 240 milyard dollar təşkil etmişdir. Azərbaycanda da elektron ticarət inkişaf etməkdədir. Elektron ticarətin həyata keçirilməsi ən əvvəl kompüter avadanlıqları istehsal edən iri firmalar tərəfindən başlanılmışdır. Onların ardınca şəbəkəyə ənənəvi malların satışını həyata keçirənlər daxil olmağa başlamışdır. Bu dövrdə çoxlu sayda kitab mağazaları, kompakt disklərin və videokasetlərin satışı üzrə mağazalar şəbəkəsi qoşulmağa başladı. Elektron ticarət inkişafında elektron mağazaların xüsusi rolu vardır. Azərbaycanda elektron ticarət 2008-ci ildən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. 2 dekabr 2008-ci ildə “SilverKey Azərbaycan” şirkəti Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Visa” və “MasterCard” tərəfindən xüsusi lisenziya almış “GoldenPay” adlı onlayn ödəmə sistemi hazırlamışdır.



Şəkil 1. Elektron mağazaların ümumi iş sxemi

Elektron mağazaların ümumi iş sxemi şəkil 1-də göstərilmişdir. Belə ki, potensial alıcı brauzerin köməyi ilə mağazanın elektron vitrinində mövcud olan informasiya serverinə müraciət edir. Vitrində malların təsvir edildiyi kataloqlar, sorğu üzrə axtarış vasitələri, qeydiyyat düşmək, sifarişin rəsmiləşdirilməsi, malın haqqının ödənilməsi və alıcının ünvanına gətirilməsinin sənədləşdirilməsi üçün imkanlar vardır [4, səh.91]. Tezsatılan mallar üzrə elektron kommersiyanın təşkili zamanı başa düşmək lazımdır ki, internet mağazanın quruluşu təkcə potensial müştərilərin geniş dairəsini əhatə etməklə deyil, həmçinin sahibkarların bir sıra öhdəliklərdən azad olunması ilə bağlıdır. Elektron kommersiya vasitəsilə mobil telefonların satışı və rabitə operatorlarının xidmətləri üzrə təcrübə Azərbaycanda da yayılmışdır. Kommersiya fəaliyyətinin bu növü istehlakçılar üçün sərfəli olmaqla yanaşı, həm də şirkətlər üçün geniş imkanlar yaradır [3, səh.85]. Elektron kommersiya mahiyyətcə istehsal vasitələrinin istehlak predmetləri olan mal resurslarının bütün toplusunu da əhatə edir. Elektron ticarət – müəssisələr, təşkilatlar və fərdi şəxslər arasında olan münasibətlərin bir forması olmaqla, məhsulların göndərilməsi üzrə təsərrüfat əlaqələrini tərəflər arasında sərbəst olaraq elektron şəbəkələrin köməyi ilə formalaşdırır [3, səh.86]. Elektron kommersiyanın baza girişini təmin edən internet şəbəkəsi kompüter hipermediya mühiti ilə şərtlənən ilk satışı əks etdirir, həm də bu şəbəkə kommersiya və reklam fəaliyyəti üçün bənzərsiz imkanlar yaradır və iki əsas elementin mövcudluğu ilə çıxış edir:

1. İnternet – kommunikasiyanın yeni vasitəsidir. İnternet ənənəvi informasiya vasitələrindən özünün interaktiv təbiəti, yüksək çevikliliyi və miqyaslılığı ilə fərqlənir.
2. İnternet – virtual elektron bazar olmaqla, heç bir ərazi və yaxud zamanla şərtlənən məhdudiyyətlərə malik deyildir. İnternet vasitəsi ilə malları vasitəçi firmaların köməyi olmadan satmaq mümkündür [3, səh.86].

Şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilən kommersiya fəaliyyəti aşağıdakı məqsədləri güdür:

- Firmanın əlverişli imicinin yaradılması;
- İstifadəçilərin firma və yaxud məhsul barəsində informasiya əldə etməsi;
- Qrafika, səs, animasiya, videotəsvir imkanlarından və digər vasitələrdən istifadə etməklə əmtəə haqqında tam məlumatın verilməsi;
- Bazarda olan vəziyyətə operativ qaydada münasibətin bildirilməsi;
- Məhsulun internet vasitəsilə satışı [3, səh.86].

Elektron kommersiya həm də regionlar arasında kommersiya əlaqələri sisteminə təsir göstərir, əmtəələrin ölkə üzrə yerinin dəyişilməsi yollarını müəyyən edir. Bunun da nəticəsində əməyin ərazi üzrə bölgüsü təkmilləşdirilir, regionların inkişafında mütənasiblik əldə olunur [3, səh. 87].

Elektron kommersiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İstehsalat-texniki təyinatlı məhsullara və istehlak mallarına olan tələb və təklifin öyrənilməsi;
- Malların istehlakçı üçün zəruri olan çeşiddə, miqdarda və lazımi keyfiyyətdə istehsal edilməsi;
- Vasitəçi vəzifəsini daşımaqla pərakəndə ticarət müəssisələrinin, istehlakçıların geniş çeşiddə mallarla vaxtında və dolğun təmin olunması;
- Mal göndərişinin plana uyğunluğunun və ahəngdarlığının təmin olunması əsasında mal ehtiyatlarının saxlanılmasının təşkil edilməsi;

- Mal göndərənlər, vasitəçilər və istehlakçılar arasında bütün qarşılıqlı münasibətlər sisteminin nizamlanmasının iqtisadi metodlarının geniş tətbiq olunması;
- Ənənəvi ticarət münasibətləri forması zamanı malların istehsalçılardan istehlakçılara doğru hərəkəti ilə bağlı olan toplu məsrəflərin aşağı salınması [3, səh. 87];

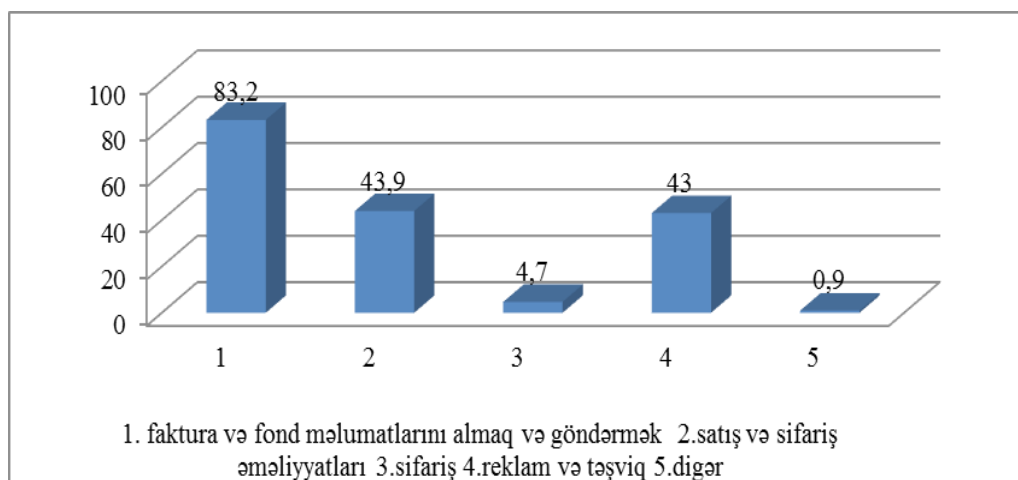
Elektron ticarət bir çox üstünlüklərə malikdir ki, bunlar da ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Elektron komməriyadan istifadə olunması:

- İnformasiyanın alınmasında operativliyini artırır;
- Malın planlaşdırılmasından və sifarişindən onun satışınadək olan dövrü azaldır, çünki əldə olunan sənədləri hər dəfə daxil etməyə ehtiyac yoxdur, həm də bunlar daxil edilən zaman səhvin yaranma ehtimalını da azalır;
- Daha ucuz kommunikasiya vasitələrindən istifadə olunması hesabına informasiya mübadiləsi ilə bağlı olan məsrəfləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır;
- Tərəf müqabilləri və müştəriləri məhsullar və xidmətlər haqqında tez məlumatlandırmağa imkan yaradır;
- Alternativ satış kanallarını yaratmağa şərait yaradır [3, səh.87].

Elektron komməriya öz təbiətinə görə sərhədləri keçən ölkələrarası bir haldır və bu texnologiyaları reallaşdıran sistemlər dünya informasiya məkanında işləməyi bacarmalıdır. Bunun üçün vacib şərtlərdən biri yerli informasiya təsnifatlarından tam istifadə edilməsidir. Təsnif – qəbul edilmiş təsnifat əlamətlərinə görə bölüşdürülmüş hər hansı bir predmet sahəsindən olan anlayışların tam siyahısından və onlara verilən kodlardan ibarətdir. Elektron komməriya sistemlərində aşağıdakı beynəlxalq təsnifatlardan istifadə etmək tövsiyə olunur [18, səh.42].

- Dünya ölkələri;
- Valyutaların ifadə olunması üçün əlifba kodu;
- “Incoterms” göndəriş şərtləri;
- “Payterms” ödəniş şərtləri üçün ixtisarlər;
- Yüklərin, qablamaların və qablaşdırma materiallarının növləri;
- Beynəlxalq ticarətdə istifadə olunan ölçü vahidləri üçün kodlar;
- Nəqliyyat növləri;
- Azərbaycan üçün təsnifçilər və sorğu-məlumat kitabçası;
- Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə əmtəə nomenklaturası;
- Sövdələşmənin xarakteri;
- İnzibati-ərazi bölgüsü;
- Hesablaşma formaları;
- Gömrük tarifi;
- Gömrük rejimləri və s.

“Research Gate” elmi saytının məlumatına görə dünyada elektron ticarət vasitələrindən istifadə edilməsinin hazırkı vəziyyəti aşağıdakı kimidir [17].



Şəkil 2. Elektron ticarət vasitələrindən istifadə (%-lə) [17]

2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 195 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmişdir. 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 33302,82 milyon ABŞ dolları olmuşdur. İxracın dəyəri 19635,58 milyon dollar, idxalın dəyəri 13667,24 milyon dollar təşkil etmiş, nəticədə, 5968,34 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranmışdır [23].

Cədvəl 1

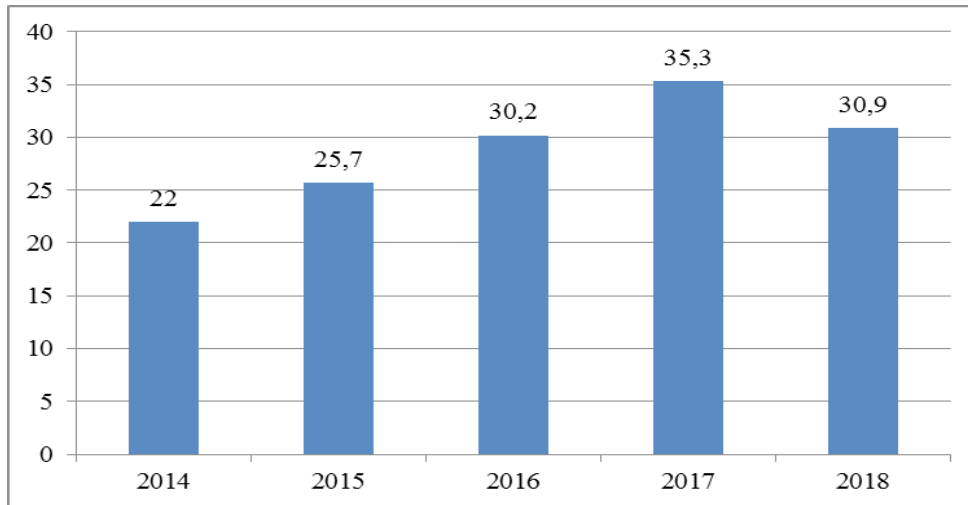
2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının bir sıra ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsi (min ABŞ dolları) [8]

Ölkələr İllər	Türkiyə	Rusiya	Gürcüstan	ABŞ	Almaniya	İtaliya
2014	1 789 134,2	1 954 751,7	623 437,9	1 309 246,2	2 629 200,3	5 078 261,0
2015	2 648 642,1	1 855 692,3	564 189,4	1 185 093,8	1 913 958,5	2 842 095,2
2016	2 367 241,2	2 050 953,1	468 108,3	552 255,9	1 001 323,4	4 666 189,2
2017	2 667 578,7	2 141 121,1	561 905,5	781 785,7	894 183,0	5 671 290,4
2018	3 402 846,1	2 550 906,0	579 440,7	858 627,6	1 440 760,2	6 219 861,1

Cədvəl 2

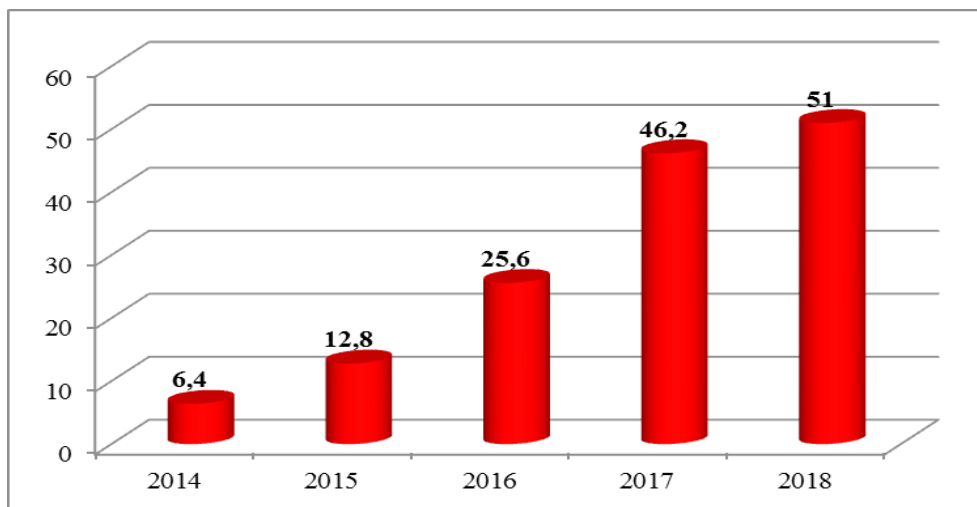
2014-2018-ci illər üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası [8]

İllər	milyon ABŞ dolları				əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	94,1	85,4	98,0
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	104,3	99,5	106,3
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5	112,9	89,6	129,7
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7	85,2	83,8	86,1
2018	30 923,6	11 465,0	19 458,6	7 993,6	96,0	100,2	93,7



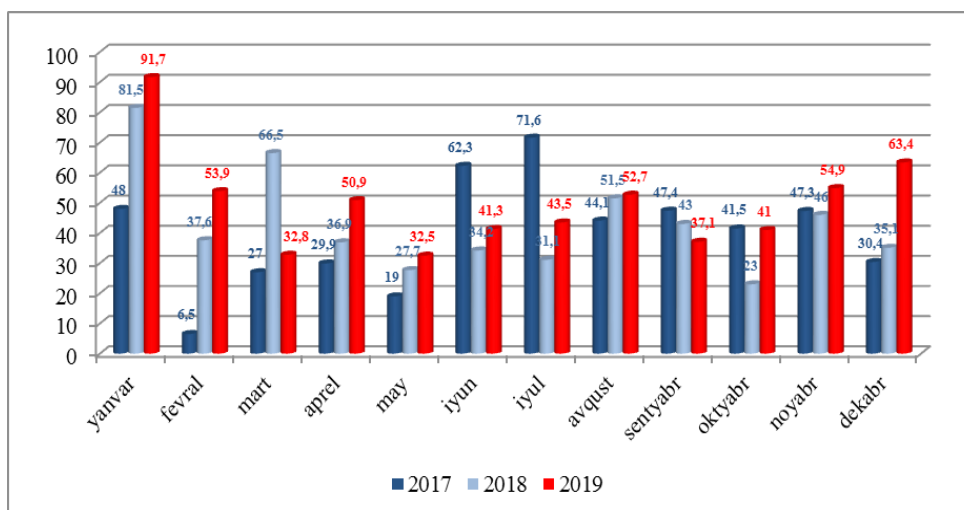
Şəkil 3. 2014-2018-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi (mlrd. manat) [8]

Son illərdə Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bunun nəticəsidir ki, hər il elektron ticarətin həcmində artım olur. 2018-ci ildə elektron ticarətin dövriyyəsində 2014-cü ilə nisbətən təqribən 8 dəfəyə qədər artım olmuşdur. 2014-2018-ci illərdə Azərbaycanda elektron ticarətin həcmi hər il təxminən 2 dəfəyə yaxın artmışdır. Bu artım şəkil 4-də göstərilmişdir.



Şəkil 4. 2014-2018-ci illərdə Azərbaycanda elektron ticarət dövriyyəsi (milyon manat) [7]

Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafında “Azexport.az” portalının xüsusi rolu vardır. 3 il əvvəl yaradılan “Azexport.az” portalı Azərbaycan istehsalı olan rəqabətqabliyyətli və ixracyönümlü məhsulların xarici bazarlarda “Made in Azerbaijan” brendi ilə tanınmasına dəstək verir, ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün ixracatçı sahibkarlara nəqliyyat, logistika, ödəniş və sertifikatlaşdırma sahəsində dövlət dəstəyi göstərir [7].



Şəkil 5. 2017-2019-cu illərdə “Azexport.az” portalına daxil olan ixrac sifarişlərinin dəyəri (milyon ABŞ dolları) [24]

Şəkil 5-ə nəzər saldıqda görərik ki, 2017-ci ildə maksimum göstərici iyul ayında (71,6 milyon ABŞ dolları), minimum göstərici isə fevral ayında (6,5 milyon ABŞ dolları) qeydə alınmışdır. 2018-ci ildə müvafiq olaraq yanvar (81,5 milyon ABŞ dolları) və oktyabr (23 milyon ABŞ dolları) aylarında, 2019-cu ildə isə yanvar (91,7 milyon ABŞ dolları) və may (32,5 milyon ABŞ dolları) aylarında qeydə alınmışdır.

Bu gün “Azexport.az” portalı “Made in Azerbaijan” məhsullarının xarici bazarlarda elektron ticarət platformaları üzərindən təşviqinin aparılması üçün dünyanın müxtəlif istiqamətlərində fəaliyyət göstərən ən məşhur ticarət platformalarına inteqrasiya olunmuşdur. Burada dünyanı əhatə edən və geniş auditoriyaya malik olan “amazon.com”, “ebay.com”, “alibaba.com”, “all.bizz”, “Go4worldbusiness.com” portallarını qeyd etmək olar. Portal fəaliyyətə başladığı 2017-ci ilin yanvarından etibarən ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafına öz dəstəyini verir. 2017-ci ilin yanvar ayından 2019-cu ilin 31 dekabr tarixinə qədər statistik göstəricilərə nəzər salsaq, görərik

ki, “Azexport.az” portalına 3 il müddətində 141 ölkədən müxtəlif məhsullar üzrə 1 milyard 584,8 milyon ABŞ dolları dəyərində ixrac sifarişləri daxil olub [21]. Belə ki, portala 3 ildə daxil olan sifarişlərin həcmi 2017-ci ildə 475 milyon dollar, 2018-ci ildə 514,1 milyon dollar, 2019-cu ildə isə 595,7 milyon dollar olmuşdur [21]. 2017-2019-cu illərdə “Azexport.az” portalına daxil olan ixrac sifarişlərinin həcmi şəkil 4-də göstərilmişdir. 2019-cu ildə “Azexport.az” portalına daxil olan ixrac sifarişlərinin ilk beşliyində Rusiya (12,7%), Türkiyə (7,4%), ABŞ (5,4%), İngiltərə (5,3%) və Səudiyyə Ərəbistanı (5,3%) qərarlaşmışdır [21].

Azərbaycanda elektron ticarət müntəzəm olaraq inkişaf edir. Golden Pay kimi yerli elektron ödəmə sistemləri və “Asan İmza” elektron imza sistemi kimi onlayn identifikasiya sistemləri onlayn satışları stimullaşdırır. Elektron ödəmə və identifikasiya sistemlərinin olmasına baxmayaraq, əhalinin çoxu nağd şəkildə ödəniş edirlər. Xaricdəki satışlar üçün “Azexport.az” onlayn satış portalı Azərbaycanda istehsal olunan malların məlumat bazasını dünyanın hər yerində alıcılara onlayn olaraq əldə etmək üçün təqdim edir. Kredit kartları ilə qlobal, yerli nəqliyyat və logistika şirkətlərindən istifadə edərək etibarlı ödəmə seçimləri təklif edir. Sayt, potensial alıcıları məhsullar bazasına yönəltmək üçün digər böyük beynəlxalq satış portalları ilə də əməkdaşlıq edir. Kredit və debet kartları Bakıdakı əksər böyük otellərdə, restoranlarda, supermarketlərdə və orta mağazalarda qəbul edilir [13].

Bu əməliyyatlar, əsasən, xaricdən ölkəmizə gəlmiş turistlər tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin “İxrac İcmalı”nın 2020-ci il yanvar ayında verilən məlumata əsasən 2019-cu ildə Azərbaycana dünyanın 193 ölkəsindən 3,2 milyon əcnəbi gəlmişdir. Bu 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 11,3% çoxdur. 2019-cu ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların bank kartları ilə apardıqları əməliyyatların dəyəri 1 milyard 257 milyon manat təşkil etmişdir [21].

Cədvəl 3

2016-2019-cu illərdə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların bank kartları vasitəsilə apardıqları əməliyyatlar (milyon manatla) [21]

İllər Aylar	2016	2017	2018	2019
Yanvar	28,2	86,8	99,8	88,3
Fevral	36,7	72,5	91,1	85,3
Mart	40,6	91,1	105,8	98
Aprel	34,5	80,6	109,7	103,2
May	48,6	92,6	107,3	100,9
İyun	74,8	83,8	106,7	115,1
İyul	40,9	95,7	126,3	134,6
Avqust	52,5	100,8	141,0	137,4
Sentyabr	56,8	93,2	114,6	106,2
Oktyabr	52,5	74,4	117	104,7
Noyabr	62,3	72,1	76,2	90,3
Dekabr	73,9	78,4	82,9	92,7

Elektron ticarət son bir neçə ildə sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda 2016-cı ildə pərakəndə elektron ticarət dövriyyəsi 25 milyon manat, 2017-ci ildə 46 milyon manat, 2018-ci ildə isə 51 milyon manat olmuşdur. ATM-lərin sayının artması bazarda elektron ticarətin səviyyəsini artırır və son vaxtlar bir sıra B2B veb saytları da meydana çıxmışdır. Kredit və debet kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı artır və bir çox otel, restoran, supermarket və s. getdikcə kredit və debet kartı ilə ödənişləri qəbul edir. Dövlətin çalışdığı əsas məsələlərdən biri də internet ticarətin inkişafı, mobil bankçılıq və nağdsız ödənişlərin populyarlaşmasıdır ki, bu da elektron ticarətin inkişafına təkan verməlidir. Vergilər Nazirliyi pərakəndə satış nöqtələrini “Point of Sale” cihazlarını quraşdırmağa məcbur etdi. Amma iqtisadiyyatın hələ də nağd əsaslı olduğunu nəzərə alsaq, bir çox kiçik pərakəndə

müəssisələr bu cihazlardan istifadə etməmişdir. Azərbaycanda ən populyar elektron ticarət saytlarına elan.az, kontakt.az və s. misal göstərmək olar [12].

Cədvəl 4

2015-2018-ci illər üzrə debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar [22]

İllər	Ödəniş kartlarının ümumi sayı, (min ədəd)	Dövrüyyədə olan ödəniş kartlarının ümumi sayından				Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların		Ölkədaxili əməliyyatlar, (nağdsız)		Ölkəxarici əməliyyatların həcmi (mln. manat)
		Debet kartları				Sayı, (min əməliyyat)	Həcmi, (mln. manat)	POS-terminallar vasitəsilə (həcmi, mln. manat)	Elektron ticarət vasitəsilə (həcmi, mln. manat)	
		Sosial kartlar	Əməkhaqqı Kartları	Digər kartlar	Kredit kartları					
2015	5659	2451	1467	731	1010	85218	12472	394	352	836
2016	5334	2552	1521	630	631	83383	12781	527	325	969
2017	5800	2535	1827	815	623	96770	14729	807	593	1023
2018	6511	2522	2040	1089	860	117644	17773	1115	1492	1190

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən elektron ticarət yolu ilə daha qiymətli mal və əşyaların gətirilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə müvafiq gömrük qaydaları yenidən işlənmişdir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 14 oktyabr tarixli 305 nömrəli qərarı ilə “Fiziki şəxslər tərəfindən istehsal, yaxud kommersion məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların gömrük sərhədindən keçirilməsinin güzəştli və sadələşdirilmiş qaydaları” təsdiq edilmişdir. Bu qaydalarda öz əksini tapmış əsas prinsiplər məqamlardan biri odur ki, beynəlxalq poçt göndərişləri vasitəsilə eyni fiziki şəxsin adına 30 gün müddətində ümumi gömrük dəyəri 1000 ABŞ dolları ekvivalenti məbləğindən artıq olmayan gömrük ərazisinə gətirilən qeyri-kommersion, yaxud qeyri-istehsal xarakterli mallar güzəştli qaydada gömrük sərhədindən keçirilməklə poçt vasitəsilə gətirilə bilər. Əvvəllər bu güzəştin məbləği 200 ABŞ dolları olmuşdur [14].

“Global Express” şirkəti vasitəsilə artıq Almaniyaya, ABŞ, Türkiyə və İngiltərə kimi ölkələrin internet mağazalarından istənilən malı sifariş etmək olar. ABŞ-dan 0,01 kq-dan 0,5 kq-dək 5 dollar, 1 kq-dan 10 kq-dək 9 dollar, 10 kq-dan yuxarı 8 dollar, Almaniya 0,01 kq-dan 0,5 kq-dək 6 dollar, 1 kq-dan yuxarı 9 dollar, Türkiyədən 100 q-dək 3 dollar, 100 q-dan 200 q-dək 3,5 dollar, 200 q-dan 500 q-dək 4 dollar, 500 q-dan 1 kq-dək 6,2 dollar, Böyük Britaniyadan 0,01 kq-dan 0,5 kq-dək 5,5 dollar, 1 kq və yuxarı 8,5 dollar, Fransadan 0,01 kq-dan 0,5 kq-dək 7 dollar, 1 kq və yuxarı 10 dollar ödəməklə elektron ticarət etmək mümkündür [11].

Azərbaycanın ən nəhəng elektron ticarət platformalarını özündə birləşdirən e-ticarət – Elektron Ticarət İctimai Birliyi fəaliyyətinə 2016-cı ildən başlayıb. Əsas məqsəd elektron ticarətin Azərbaycanda yayılmasına öz töhfəsini verməkdir. Hazırda birliyə 41 elektron ticarət mağazası daxildir. Bunlara Megamart.az, Aldım.az, Maxi.az, Elan.az, Bermud.az, Lalafə.az, Ucuztap.az, Tekerstore.az kimi şirkətləri misal göstərmək olar [15].

Aşağıdakı məsələləri həll etməklə Azərbaycanda elektron ticarətin daha sürətlə inkişafına nail olmaq olar:

1. Avadanlıqların dəyərinin və ixtisaslı texniki heyətə çəkilən xərclərin daxil olduğu ilkin kapital qoyuluşunun aşağı salınmasını;
2. İnternetin milli şəbəkə istifadəçilərin auditoriyasının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə;
3. Alışın və onun çatdırılmasının təşkilində daha sadə formalardan istifadə edilməsinə [3, səh.85].

Nəticə

Ölkəmizdə elektron ticarətin inkişafı üçün görülən işləri daha da sürətləndirmək lazımdır. Elektron ticarətin inkişafı üçün yeni güzəştlər tətbiq edilməlidir. Bank kartlarında təhlükəsizlik məsələsi ön planda olmalıdır. Bank kartları ilə ödəniş istənilən səviyyədə deyil. Ölkəmizdə hələ əhali nağd ödənişlərə üstünlük verir. Son 5 il ərzində hər il elektron ticarətdə artım müşahidə olunsa da, ölkəmizdə əhali hələ də nağd ödənişlərə üstünlük verir. Lakin elektron ticarətin artım tendensiyasını nəzərə alsaq, demək olar ki, gələcəkdə ölkəmizdə elektron ticarətin inkişafına nail olmaq mümkündür. Dünyanın bir neçə inkişaf etmiş ölkələrində elektron ticarətin inkişafı üçün güzəştlər tətbiq olunmuşdur. Məsələn, bir neçə il vergidən azad edilmişdir. Dünya və ölkəmizin mövcud təcrübəsindən istifadə etməklə elektron ticarətin daha yüksək inkişafına nail olmaq mümkündür.

Amil Məhərrəmov, Kutais Sarıyev, Şamxal Məmmədov **Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində elektron kommersiya sisteminin rolu**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi araşdırılmış və bu dövriyyədə elektron kommersiyanın inkişafı rəqəmlərlə verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının sürətli inkişafı nəticəsində əldə olunan uğurlar elektron kommersiyanın ölkəmizdə daha da geniş yayılmasına imkan verdiyi qeyd edilmişdir. Göstərilmişdir ki, xarici iqtisadi siyasət ümumi siyasətin tərkib hissəsidir və ölkədəki bütün iqtisadi fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində qəbul edilən qərarlar gündəlik həyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Bank kartlarının sayının artımı elektron ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir.

Амил Магеррамов, Кутаис Сариев, Шамхал Мамедов **Роль системы электронной коммерции во внешней торговле Азербайджана**

Резюме

В статье исследуются вопросы внешнеторгового оборота Азербайджана, объем электронной коммерции приводится в конкретных цифрах. Отмечено, что быстрое развитие Азербайджанской Республики, позволило электронной коммерции стать более распространенным явлением в нашей стране. Было показано, что внешнеэкономическая политика является неотъемлемой частью общей политики, проводимой в стране и тесно связана со всей экономической деятельностью. Решения о внешнеэкономической деятельности влияют на все сферы повседневной жизни. Было отмечено, что увеличение количества банковских карт положительно сказывается на развитии электронной торговли.

Amil Maharramov, Kutais Sariyev, Shamkhal Mammadov **The role of e-commerce system in the trade turnover of Azerbaijan**

Summary

The article investigates the foreign trade turnover of Azerbaijan, the volume of e-commerce is given in concrete figures. It was noted that the progress gained due to the rapid development of the Republic of Azerbaijan allowed e-commerce to become more widespread in our country. It has been shown that foreign economic policy is an integral part of the overall policy of the country and is closely linked to a whole economic activity. Decisions on foreign economic activity affect all areas of daily life. It was noted that the increase in the number of bank cards has a positive impact on the development of e-trade.

Ədəbiyyat

1. D.Vəliyev. Azərbaycanın Qlobal İqtisadiyyata İntegrasiyası. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı-2008.
2. E.M.Hacıadə. Dünya İqtisadiyyatı və Azərbaycan. Dərslik. “Letterpress” nəşriyyat evi. Bakı-2018.
3. Kommersiya fəaliyyətinin əsasları. Dərslik. «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı. Bakı-2010.
4. İ.K.Musayev, M.N.Əlizadə, A.B.Mahmudov. Elektron biznes, “MSVNƏŞR” nəşriyyatı. Bakı-2016.

5. www.economy.gov.az
6. www.banker.az
7. www.azertag.az
8. www.stat.gov.az
9. www.finco.az
10. <https://vergiler.az/news/economy/6445.html>
11. <https://globalexpress.az/e-commerce>
12. <https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/azerbaijan/e-commerce>
13. <https://www.export.gov/article?id=Azerbaijan-ecommerce>
14. <https://az.trend.az/business/economy/2234672.html>
15. <https://banco.az/az/news/elektron-ticaretin-inkisafini-lengiden-sebebler>
16. https://azertag.az/xeber/Gomruk_Komitesi_ticaretin_asanlasdirilmesi_ve_yerli_mehsullarin_xarici_bazarlara_asan_chixisina_oz_tohfesini_verir-1235509
17. https://www.researchgate.net/figure/Sekil-16-E-ticaret-araclarinin-kullanim-alanlari_fig2_329337866
18. Əkbərov M.Q. Elektron kommersiya / Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011.
19. <http://unec.edu.az/application/uploads/2019/07/Q-ribov-El-ad.docx>
20. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4222>
21. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin İxrac İcmalı. <http://iqtisadiislahat.org/>
22. <https://uploads.cbar.az/assets/f131609ed5b58350f90b5bf14.pdf>
23. https://customs.gov.az/modules/pdf/pdffolder/84/FILE_4A9D8C-5B4D1A-34831F-265C31-60B8D6-94CBDD.pdf
24. http://ereforms.org/news/azexport_az_portal_a_window_opened_for_made_in_azerbaijan_brand_abroad-732
25. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10406.htm
26. <https://report.az/analitika/azerbaycanda-elektron-ticaretin-inkisafi-nelerden-asilidir-arasdirim/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.12.2019
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.12.2019
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 27.01.2020

UOT: 33.311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-13-19

AZƏRBAYCANDA CAMIŞÇILIĞIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ STATİSTİK TƏDQIQI

Hicran Cabbarova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Kənd təsərrüfatı statistikasına şöbəsinin baş məsləhətçisi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: hijranj@azstat.org*

Açar sözlər: Strateji Yol Xəritəsi, heyvandarlıq, camışçılıq, camış naxırı, adambaşına istehsal.

Ключевые слова: Стратегическая Дорожная Карта, буйволководство, буйволиное стадо, производство на душу населения.

Keywords: Strategic Road Map, cattle-breeding, buffalo breeding, buffalo herd, production per capita.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, bütövlükdə aqrar sahə ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm və strateji sahələrindən biri hesab olunur. Qeyri-neft sektorunun aparıcı istiqamətlərindən biri olan kənd təsərrüfatı son dövrlər prioritet sahələrdən birinə çevrilmişdir. Bu sahəni daha da inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyatın digər sahələri kimi kənd təsərrüfatının inkişafı, strateji hədəfləri, məqsədləri və s. kimi məsələlər də öz əksini tapmışdır [1].

İlkin məlumatlara görə 2018-ci ildə ölkədə ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 5,3% təşkil etmişdir. 2018-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 7010,0 milyon manat təşkil etmişdir ki, onun da 3186,0 milyon manatı və ya 45,4 faizi bitkiçilik, 3824,0 milyon manatı və ya 54,6 faizi heyvandarlıq məhsullarının payına düşür [2].

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlığının başlıca şərtlərindəndir. Bunun təmin olunmasında kənd təsərrüfatının müstəsna rolu vardır. Kənd təsərrüfatı özündə iki böyük sahəni birləşdirir: bitkiçilik və heyvandarlıq. Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi əhalinin heyvan mənşəli ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün vacib məsələlərdən hesab olunur.

Heyvandarlığın əsas sahələrindən biri camışçılıqdır və ölkəmizdə əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində camışçılıq mühüm yer tutur. Azərbaycanda camışçılığın tarixi uzaq keçmişlərə gedib çıxır. Ölkəmizin təbii iqlim şəraiti heyvandarlığın bu sahəsinin intensiv inkişafı üçün olduqca münasibdir. Vaxtilə Kür qıraqları, Araz vadiləri, Qazax-Qarabağ düzləri camışçılığın məskəni olmuşdur. Digər heyvan növləri ilə müqayisədə camışlar ən az əhliləşdirilmişdir. Cənubi Qafqazda olan camışların 70 faizi Azərbaycanda saxlanılırdı. Buna baxmayaraq, sovet dövründə camışların hamısını müstəqil cins kimi qəbul edərək bu heyvanları “Qafqaz camış cinsi” adlandırmışlar. Camışların çox hissəsinin ölkəmizdə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan alimləri ədaləti bərpa etmiş, Cənubi Qafqazda olan bütün camışları “Azərbaycan camış cinsi” adlandırmışlar [9]. Camış saxlamaqda xalqın yaxşı ənənəsi və təcrübəsi var.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2017-ci il üçün olan məlumatına əsasən dünyada 201,0 milyon baş camış mövcuddur. Ən çox camış Hindistanda 113,3 milyon baş, daha sonra isə digər Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindədir. Qonşu ölkələr olan Türkiyədə 142,1 min baş, İranda 126,8 min baş, Gürcüstanda 18,4 min baş, Rusiyada 5,7 min baş camış mövcuddur [4].

1935-2019-cu illər üzrə statistikaya nəzər salsaq, görürük ki, ölkəmizdə camış naxırı üzrə ən

yüksək göstərici 1969-cu ildə olmuşdur: 422,8 min baş. Daha sonrakı illər üzrə camışların baş sayı tədricən azalmış və hazırda 176,2 min təşkil edir. Ətraflı məlumat cədvəl 1-də verilmişdir [2].

Cədvəl 1

**2010-2019-cu illərdə iqtisadi rayonlar üzrə camış naxırının baş sayı
(yanvarın 1-i vəziyyətinə)**

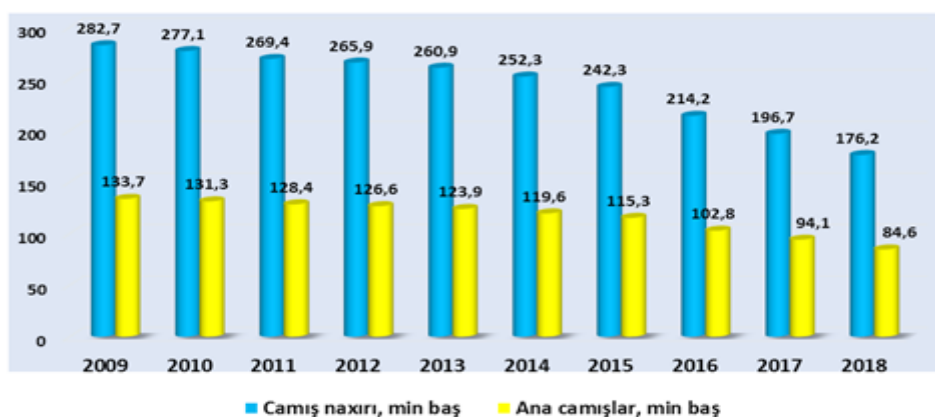
İqtisadi rayonlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bakı şəhəri	2	31	31	31	1	2	-	-	-	-
Abşeron	86	67	53	51	19	56	35	15	16	24
Gəncə-Qazax	17856	17105	16053	15315	15234	14724	14265	13893	13413	13455
Şəki-Zaqatala	39442	38106	36767	35901	34668	31294	29336	26195	25241	23612
Lənkəran	15282	14338	13685	13278	13481	12813	12318	10872	8939	7754
Quba-Xaçmaz	8514	7698	7547	6981	6567	6379	6313	6056	5718	5742
Aran	176025	174402	171316	169809	167363	165054	158624	136383	124291	107986
Yuxarı Qarabağ	4261	4135	3462	3536	3595	3815	3724	3587	3590	3257
Kəlbəcər-Laçın	6125	6230	6153	6416	6218	4549	4230	3983	3626	3172
Dağlıq Şirvan	12656	12424	11702	11476	10623	10456	10062	9605	7996	7298
Naxçıvan MR	2461	2586	2615	3078	3120	3175	3387	3635	3821	3895
Respublika –cəmi	282710	277122	265386	265872	260889	252317	242294	214224	196651	176195

Cədvəl 1-in məlumatlarına əsasən 2019-cu il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkə ərazisində 176195 baş camış naxırı mövcud olmuşdur ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 20456 baş və ya 10,4% azdır. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə camış naxırının yaş qruplarına görə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur: törədici buğalar 1886 baş, ana camışlar 84566 baş, köllər 237 baş, kökəlmədə olanlar 1932 baş, 1 yaşdan 2 yaşadək balaqlar 22948 baş, 2 yaşda və ondan böyük balaqlar 16238 baş, 1 yaşa qədər 48388 baş [3]. Son 10 il ərzində camışların baş sayı ölkə üzrə 37,7% azalaraq 282710 başdan 176195 başa düşmüşdür. Abşeron 72,1%, Gəncə-Qazax 24,6%, Şəki-Zaqatala 40,1%, Lənkəran 49,3%, Quba-Xaçmaz 32,6%, Aran 38,7%, Yuxarı Qarabağ 23,6%, Kəlbəcər-Laçın 48,2%, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonları üzrə 42,3% azalma olmuşdur. Yalnız Naxçıvan MR üzrə 58,3% və ya 1434 baş artım qeydə alınmışdır [2].

2010-2018-ci illər üzrə ortaillik azalma sürəti aşağıdakı kimi olmuşdur.

$$\bar{K} = \sqrt[n-1]{\frac{y_n}{y_1}} = \sqrt[9]{\frac{176195}{282710}} = \sqrt[9]{0.623} = 94.86 \text{ faiz}$$

Buradan aydın olur ki, son 9 ildə camış naxırının baş sayının orta hesabla il ərzində azalma sürəti 94,86 faiz və ya nisbi azalma 5,14 faiz təşkil etmişdir [8].



Şəkil 1. 2009-2018-ci illər üzrə camış naxırı və ana camışların sayı

2019-cu il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkə üzrə ana camışların sayı 84555 baş olmuşdur ki, bu da ümumi camış naxırının 48,0%-ni təşkil edir. Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə 83508 baş və ya 98,7%, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə isə 1058 baş və ya 1,3% ana camış olmuşdur [2]. 2018-ci ilin məlumatlarına əsasən kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə 47,5 ton, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə isə 19495,4 ton camış əti istehsal olunmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə müəssisələr üzrə camış əti istehsalı 16,2 faiz, fərdi sahibkar ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə isə 5,7 faiz azalmışdır. 2018-ci ildə ölkə üzrə 123350 ton camış südü istehsal olunmuşdur. İstehsal olunan südün 122491 tonu və ya 99,3 faizi fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının, 859 ton və ya 0,7 faizi isə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına düşür. 2017-ci illə müqayisədə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə camış südü istehsalı 12340,3 ton və ya 9,1 faiz azalaraq 123350 ton olmuşdur [2]. Ətraflı məlumat cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

2017-2018-ci illərdə təsərrüfat kateqoriyaları üzrə camış əti və südü, ton

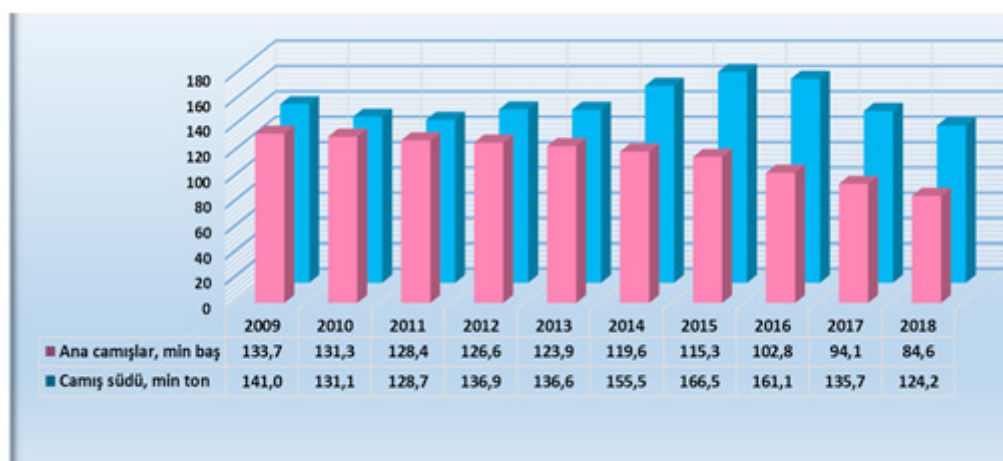
	2018	2017	Fərq +, -	%
Camış əti				
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə	19542.9	20721.3	-1178.4	94.3
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə	19495,4	20664.6	-1169.6	94.3
Kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə	47,5	56,7	-9,2	83,8
Camış südü				
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə	123350	135690.3	-12340,3	90,9
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə	122491,0	134870	-12379	90,8
Kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə	859	820.3	38,7	104,7

Azərbaycanda camışçılığın inkişafında yetişdirmənin, əsasən, 2 üsulundan istifadə olunur.

1. Təmizlikdə yetişdirmə – “Azərbaycan camış cinsi”nə mənsub olan xətt və ölkə fərdlərinin çarpazlaşdırılması. Burada məqsəd cinsin genetik xüsusiyyətlərindən əldə olunmuş məhsuldarlıq və damazlıq göstəricilərinin yeni nəsildə möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.
2. Cinsarası çarpazlaşdırma – “Azərbaycan” camış cinsinin Hindistandan gətirilmiş “Mürrah” cinsli camışların törədici kəlləri ilə çarpazlaşdırılması. Burada məqsəd “Azərbaycan camış cinsi”nin süd məhsuldarlığını yüksəltməkdir [7].

İndiki mərhələdə alim və mütəxəssislər camışçılığı başlıca olaraq ət istehsalı üçün inkişaf etdirməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Bunun üçün camışların bordaqda kökəldilməsinə üstünlük verilir. Erkək camışlara gündə 8-10 kq yüksəkkeyfiyyətli quru yonca otu və 3 kq arpa yarması verməklə 800-900 qram çəki artımı almaq mümkündür. Maldarlığın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ABŞ-da və İsraildə belə hesab olunur ki, heyvandarlığın gələcək inkişafı camışçılıqdan asılı olacaqdır [7].

Qaramaldan fərqli olaraq, camış südünün tərkibində yağlılıq faizi çox yüksəkdir. Orta hesabla camış südünün yağlılığı 6-12 faiz arasında olur. Azərbaycanda camış südünün standart yağlılığı orta hesabla 7,6 faiz, inək südünün isə 3,2 faiz qəbul edilmişdir. İnək südünün 22-24 kiloqramından 1 kq yağ alındığı halda, həmin çəkiddə yağ 11-12 kq camış südündən alınır. Yemləmə və saxlama şəraitindən asılı olaraq camışlar 300 günlük sağım dövründə 700-1500 kq və daha çox süd verirlər ki, bu da inək südü hesabı ilə 1500-3000 kiloqrama bərabərdir. Damazlıq işlərinin indiki dövründə Azərbaycan camışlarının 2000-3000 kiloqram süd verməyə qabil olduqları müəyyən edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, camışlar istədikləri qədər su içdikdə süd məhsulunu ilk gündən 8-10 faiz artırırırlar [9].



Şəkil 2. 2009-2018-ci illər üzrə ana camışların sayı və camış südü

Ölkəmizdə camışçılıqla məşğul olan otuza yaxın kəndli (fermer) təsərrüfatları mövcuddur. Respublikada camışçılığın daha da inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar 2001-ci ildə Azərbaycan Camışçılarının İctimai Birliyi yaradılmışdır. Camışçılar İctimai Birliyinin əsas məqsədi camışçılıqda yaranmış ortaq problemləri həll etməkdən ibarətdir. Hazırda istehsal olunan camışçılıq məhsulları demək olar ki, daxili bazarın tələbatını tam ödəmir. Bu, hələlik dünya standartlarına cavab verən camış əti və camış südünün emalı texnologiyalarının olmaması, məhsulun çeşidinin qıtlığı, qablaşdırma və s. bu kimi amillərdən irəli gəlir [7].

Hazırda camış saxlayan təsərrüfat sahibləri bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Camış inəklərlə müqayisədə 2 dəfədən çox yemlə qidalanır. Kifayət qədər yem bazasının olmaması, örüş otlaq sahələrindən səmərəli istifadə olunmaması, yemin baha olması camışçılığa olan marağın azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, camışçılığın inkişaf etdirilməsi üçün lazımi əlverişli şərait-kifayət qədər bataqlıqlar və qamışlıqlar olmalıdır. Camış əti qırmızı ət kimi məşhurdur. Belə ki, onun tərkibində hemoqlobinin miqdarı malın ətinə nisbətən 2 dəfə çoxdur. Ürək damar xəstəliklərinə düşər olanlar daha çox camış ətindən istifadə edirlər. Camış ətində və qatığında xolesterinin miqdarı çox azdır. Lakin bununla belə, camış əti mal ətinə nisbətən daha az alınır. Əhalinin qida rasionunda daha çox inək, qoyun və quş əti üstünlük təşkil edir. Əhaliyə məxsus təsərrüfatlarda camış südünün satışı ilə bağlı müəyyən problemlər də mövcuddur. Belə problemlərdən biri məhz süd istehsalçıların bir-birindən uzaq məsafədə yerləşməsi və çoxsaylı olması ilə yanaşı, həm də məhsulun maya dəyərini yüksək, satış qiymətinin isə aşağı olmasıdır.

Hazırda istehsal proseslərinin səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün yeni elmi istiqamətdən - ekonofizikadan istifadə tövsiyə edilir. Ekonofizikanın ölçü vahidləri ilə aparılan proqnozlar daha keyfiyyətli olur. Bu baxımdan, aparılan tədqiqatda ekonofizikanın inteqral göstəricilərindən: adambaşına istehsal, bir baş ana camışa düşən süd istehsalı, 1 ha torpağa düşən camış naxırının baş sayı və s. istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 3

2009-2018-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında camışçılığa dair əsas ekonofiziki göstəricilər

İllər	Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq, min ha	Camış naxırı, min baş	1000 ha yararlı torpağa düşən camış, baş	Ana camışlar, min baş	Camış südü, ton	Bir baş camışa düşən süd, kq	Əhalinin ortaillik sayı, min nəfər	Camış südünün adambaşına istehsalı, kq
2009	4757,2	282,7	59	133,7	141026	1027,9	8947,3	15,8
2010	4766,8	277,1	58	131,3	131078	980,4	9054,3	14,5
2011	4768,7	269,4	56	128,4	128712	980,3	9173,1	14,0
2012	4768,3	265,9	56	126,6	136882	1066,1	9295,8	14,7
2013	4769,8	260,9	55	123,9	136629	1079,2	9416,8	14,5
2014	4769,7	252,3	53	119,6	155537	1255,3	9535,1	16,3
2015	4769,8	242,3	51	115,3	166490	1392,1	9649,3	17,3
2016	4772,9	214,2	45	102,8	161112	1397,3	9757,8	16,5
2017	4777,5	196,7	41	94,1	135690	1319,9	9854,0	13,8
2018	4779,5	176,2	37	84,6	124208	1320,0	9939,8	12,5

Cədvəl 3-ün məlumatlarından aydın görünür ki, ana camışların baş sayı 2018-ci ildə 2009-cu illə müqayisədə 36,7 faiz və ya 49,1 min baş azalmışdır. Camış naxırının və ana camışların azalması və əhalinin ortaillik sayının artması nəticəsində adambaşına düşən camış südü istehsalı da azalmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə süd istehsalı 15,8 kq, 2014-cü ildə 16,3 kq, 2015-ci ildə 17,3 kq olduğu halda, 2018-ci ildə bu rəqəm 12,5 kq olmuşdur. 2018-ci ildə 1 baş ana camışdan 1320 kq süd alınmış, bu da orta hesabla, hər ana camışdan gündəlik 4,4 kq süd sağılması deməkdir. 1000 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə 2009-cu ildə 59 baş camış düşdüyü halda, 2018-ci ildə bu rəqəm 37 baş olmuşdur. Camışların baş sayının azalması gələcəkdə müəyyən problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 4

2009-2018-ci illərdə ölkə üzrə adambaşına düşən camış südünün riyazi-statistik xarakteristikası

	adambaşına camış südü istehsalı, kq
Orta kəmiyyət (Mean)	14,98
Orta kəmiyyətin standart xətası (Standard Error)	0,46
Median (Median)	14,62
Standart kənarlaşma (Standard Deviation)	1,45
Dispersiya (Sample Variance)	2,11
Asimmetriya əmsalı (Kurtosis)	-0,56
Akses (Skewness)	-0,01
Ranq (Range)	4,76
Minimum (Minimum)	12,50
Maksimum (Maximum)	17,25
Cəm (Sum)	149,85
Say (Count)	10,00
Etibarlılıq əmsalı (Confidence Level (95,0%))	1,04

Adambaşına camış südü istehsalının dinamikasının riyazi-statistik təhlili göstərir ki, 2009-2018-ci illər üzrə ortaillik adambaşına süd istehlakı 14,98 kq, orta kəmiyyətin standart xətası 0,46 kq, maksimum qiymət 17,25 kq, minimum qiymət 12,50 kq, etibarlılıq əmsalı isə 1,04 olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, orta qiymətin standart xətası 3%-dən aşağı olarsa, onda bu göstərici keyfiyyətli hesab olunur. Bizim apardığımız hesablamalarda bu göstərici 0,46% olmuşdur.

Ana camışların baş sayı ilə istehsal olunan camış südü arasında əlaqənin sıxlığını, yəni amil və nəticə əlaməti arasındakı əlaqənin sıxlığını korrelyasiya ranq əmsalı daha dəqiq xarakterizə edir [5].

Korrelyasiya ranq əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$p=1-\frac{6 \sum d^2}{n(n^2-1)}$$

Cədvəl 5

2009-2018-ci illər üzrə ana camışların baş sayı və camış südü istehsalı

İllər	Camış südü, (ton) x	Ana camışların sayı, (baş) y	Şerti nömrələr
2009	141026	133,7	1
2010	131078	131,3	2
2011	128712	128,4	3
2012	136882	126,6	4
2013	136629	123,9	5
2014	155537	119,6	6
2015	166490	115,3	7
2016	161112	102,8	8
2017	135690	94,1	9
2018	124208	84,6	10

Amil əlamətinin qiymətləri əsasında camış südünü artan qaydada sıraya düzək, onlara müvafiq nəticə əlamətlərinin qiymətlərini yazaq, yəni əlamətlərin qiymətlərini ranjirləşdirək və korrelyasiya ranq əmsalını hesablayaq.

Cədvəl 6

Korrelyasiya ranq əmsalının hesablanması

İllər	Şerti nömrələr	Əlamətin ranqı		Ranqların uzaqlaşması $d=x-y$	Ranq uzaqlaşmalarının kvadratı $(x-y)^2$
		X	Y		
2009	1	10	10	0	0
2010	2	9	3	6	36
2011	3	8	2	6	36
2012	4	7	9	-2	4
2013	5	6	5	1	1
2014	6	5	4	1	1
2015	7	4	1	3	9
2016	8	3	6	-3	9
2017	9	2	8	-6	36
2018	10	1	7	-6	36
	n=10	-	-	-	168

Korrelyasiya ranq əmsalı

$$p=1-\frac{6 \sum d^2}{n(n^2-1)}=1-\frac{6 \cdot 168}{10(100-1)}=1-1.018=-0.018 \text{ olur.}$$

Adətən, korrelyasiya ranq əmsalı müsbət 1-dən mənfi 1-ə qədər dəyişir. Korrelyasiya ranq əmsalı mənfi 1 olduqda bu korrelyasiya ranqlarının tam əksi olduğunu göstərir. Bizim misalımızda 2012, 2016, 2017, 2018-ci illərdə bu əlaqə pozulmuşdur. Eyni zamanda cədvəl 6-da korrelyasiya ranq əmsalı ana camışların baş sayı və südü arasında sıx əlaqənin olduğunu göstərir.

Bu onu göstərir ki, camışların baş sayının sürətlə aşağı düşməsi, əhalinin bu sahəyə olan marağının azalması gələcəkdə camışçılığın tənəzzülə uğramasına gətirib çıxara bilər.

Nəticə

Ölkədə camışların baş sayının azalma meylinin qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- Heyvandarlığın müxtəlif sahələrində yaradılmış ictimai birliklərin, o cümlədən Respublika Camışçılar Cəmiyyətinin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi;
- Camışların otlaq sahələrinin genişləndirilməsi, örüş və otlaqlardan səmərəli istifadə edilməsi;
- Respublika Süni Mayalanma Mərkəzində “Mürrah” cinsindən olan camış kəllərindən alınan yüksəkkeyfiyyətli toxumlarla süni mayalanma işinin genişləndirilməsi;
- Camışçılıqda yaranmış böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə Türkiyənin təcrübəsindən istifadə edib 5 başdan 50 başadək ana camış saxlayan ailə kəndli, fərdi sahibkar, ev təsərrüfatları və kənd təsərrüfatı müəssisələrinə hər baş ana camışa görə subsidiyanın verilməsi;
- Əhaliyə məxsus olan təsərrüfatlardan camış südü istehsalçıları ilə emalçıları arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və s.;
- Qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi camışçılığın inkişafına yeni təkan verir və bu sahənin modernləşdirilməsini sürətləndirilmiş olar.

Hicran Cabbarova

Azərbaycanda camışçılığın mövcud vəziyyəti və statistik tədqiqi

Xülasə

Məqalədə heyvandarlığın əsas sahələrindən biri olan camışçılıqdan bəhs olunmuş,

respublikamızda mövcud olan camışların baş sayına dair məlumatlar 10 ili əhatə etməklə həm ölkə, həm də iqtisadi rayonlar üzrə göstərilmişdir. Məqalədə adambaşına camış südünün istehsalı, orta hesabla 1 baş ana camışa düşən südün həcmi, 1000 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən camışların baş sayı haqqında müqayisəli məlumatlar verilmişdir. Bununla yanaşı, adambaşına süd istehsalı ilə bağlı bir sıra hesablamalar və onların riyazi statistik təhlili aparılmışdır. Məqalənin sonunda bu sahədə olan bəzi problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra təkliflər verilmişdir.

Хиджран Джаббарова

Текущее положение и статистическое исследование буйволводства в Азербайджане

Резюме

В статье речь идет об одном из основных направлений животноводства- буйволводства. Приведена информация об общем поголовье буйволов в стране по экономическим районам, за последние 10 лет. Также в статье содержатся данные о производстве буйволиного молока на душу населения, о среднем производстве молока одной буйволицей и приведены сравнительные данные о количестве буйволов на 1000 гектаров сельскохозяйственных угодий. Кроме того, был проведен ряд расчетов, дан математико-статистический анализ производства молока на душу населения. В конце статьи, для решения некоторых проблем в этой области, был дан ряд предложений.

Hijran Jabbarova

Current state and statistical study of buffalo breeding in Azerbaijan

Summary

The article deals with buffalo breeding, which is one of the main areas of cattle breeding. It gives information on the total average head number of buffaloes in the country over the last 10 years, by economic regions and country. The article provides also information on milk production per capita, milk yield per breeding buffalo, and comparative data on the number of buffaloes per 1,000 ha of agricultural land. In addition, a number of calculations were made for milk production per capita and their mathematical statistical analysis was performed. At the end of the article, a number of suggestions have been made to solve some of the problems in this area.

Ədəbiyyat

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı-2016.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
3. 2019-cu il yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların, quşların və arı ailələrinin baş sayı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
4. FAO stat. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QA>
5. S.M.Hacıyev. “Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi”. Bakı-2005.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. www.stat.gov.az
7. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfat Nazirliyinin rəsmi internet saytı. <http://www.agro.gov.az>
8. Ortaillik artım (azalma) sürəti cədvəlləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2003.
9. Çingiz Fərəcov. “Azərbaycan camışılıq: mövcud vəziyyət, problemlər və vəzifələr”. Azərbaycan qəzeti. 2015 .

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 27.11.2019

UOT: 658.3

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-20-27

AZƏRBAYCANDA ELEKTROTEKNIKA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KADR SİYASƏTİ VƏ İXTİSASLI KADRLARA TƏLƏBAT

Nərgizxanım Baxışova

Azərbaycan Texniki Universitetinin

“Sənaye iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının doktorantı

AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 25

e-poçt: nargiz.n.bakhishova@gmail.com

Rauf Baxışov

Silk Way Aviaşirkətinin

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları hesabatlıq idarəsinin mütəxəssisi

AZ 1044, Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava limanı

e-poçt: ra_uff@inbox.ru

Açar sözlər: elektrotexnika sənayesi, elektrotexnika müəssisələri, kadr siyasəti, ixtisaslı kadrlar, kadr çatışmazlığı, müəssisələrdə ixtisasartırma, nominal əməkhaqqı.

Ключевые слова: электротехническая промышленность, электротехнические предприятия, кадровая политика, квалифицированные кадры, нехватка кадров, повышение квалификации на предприятиях, номинальная заработная плата.

Keywords: electrical engineering industry, electrical engineering enterprises, staff policy, qualified personnel, lack of staff, professional development in enterprises, nominal wage.

Qlobal aləmdə rəqabətin gücləndiyi bir dövrdə sənayenin müasirləşməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın vacib şərtlərindən biridir. Buna görə də Azərbaycan sənayenin inkişafı iqtisadi siyasətin əsas prioritetləri sırasındadır. Bunu ən azı “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndən və “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”ndan aydın görmək olar.

Elektrotexnika sənayesi Azərbaycan sənayesinin mühüm sahələrindəndir. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən “Bakı Cihazqayırma”, “EHM”, “Araz”, “Peyk”, “Alov”, “Gəncə Maşınqayırma” zavodları, “İqlim”, “Dalğa”, “Sənayecihaz” elmi-istehsalat müəssisələri ölkədə elektrotexnika sənayesinin inkişafına xidmət edirlər. Bu müəssisələr inteqral mikrosxemlərin, kondisionerlərin, yanacaq radiatorlarının, çap lövhələrinin, sayğacların, mikrosxemlərin və bu kimi məhsulların tam istehsalı üzrə ixtisaslaşmış geniş texnoloji bazaya malik olan müəssisələrdir [8].

Özəl şirkətlərdən sənayenin inkişafını təmin edən “Gök-Nur Bakı LTD”, “ATEF şirkətlər qrupu”, “Azərkabel ASC”, “Elektroterm MMC” və bu kimi digər elektrotexnika sənaye müəssisələrini də sadalamaq olar. Bu müəssisələrdə ölkədə müxtəlif ölçüdə izolə olunmuş quraşdırma kabelləri, yağ transformatorları, komplekt transformator yarımstansiyaları, stabilizatorlar, gərginlik transformatorları və s. istehsal olunur [11].

Elektrotexnika müəssisələrinin inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təcrübəyə baxdıqda aydın olur ki, sənaye xammalının çox hissəsini əvvəllər, əsasən, metallurgiya məhsulları verirdi. Hazırkı dövrdə isə elmi-texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi nəticəsində metala olan tələb kəskin azalmış, bunun yerini isə süni materiallar tutmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, elektrotexnika sənayesi əməkütumlu sahədən elmtutumlu sahəyə çevrilmiş və nəticədə, elektrotexnika sənayesinin elmi mərkəzlərə çevrilməsi meyli artmışdır. Dünyanın ABŞ, İsrail, Almaniya, Çin, Cənubi Koreya, Sinqapur və Yaponiya kimi aparıcı ölkələrinin təcrübəsi onu göstərir ki, elektrotexnika sənayesinin inkişafı, əsasən, insan kapitalının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ölkədə elektrotexnika müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması baxımından ən mühüm addımlardan biri də onun kadr təminatının yüksəldilməsinin ön

plana çəkilməsidir. Elektrotexnikanın sənaye sektorunda rəqabətqabiliyyətli olmağı təkcə texniki və texnoloji baxımdan deyil, eyni zamanda insan resursları baxımından da elmi və rəqabətli olmasıdır.

Kadrlar müəssisənin insan resurslarını xarakterizə edən sosial-iqtisadi kateqoriyadır. Azərbaycanda elektrotexnika müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində kadr siyasətinin formalaşdırılması əsas məsələlərdən biridir. Müəssisənin kadr siyasəti kadrlarla aparılan işin mühüm istiqamətlərini müəyyən edən nəzəri baxışların, tələb və prinsiplərin vəhdətidir, həmçinin müəssisədə məsuliyyətli, möhkəm və yüksək məhsuldar kollektivin yaranmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Beynəlxalq aləmdə istənilən sahənin gələcək inkişafını müəyyən etmək üçün ilk növbədə həyata keçirilən addımlardan biri həmin sahə üzrə SWOT təhlilinin (Strengths-güclü, Weaknesses-zəif, Opportunities-imkan, Threats-təhlükə) aparılmasıdır. Azərbaycanda elektrotexnika müəssisələrinin SWOT-təhlili ölkədə elmi potensialın bazasının mövcudluğunu və işçi heyətin texniki bacarıqlarının tez formalaşdırılmasını göstərir [5].

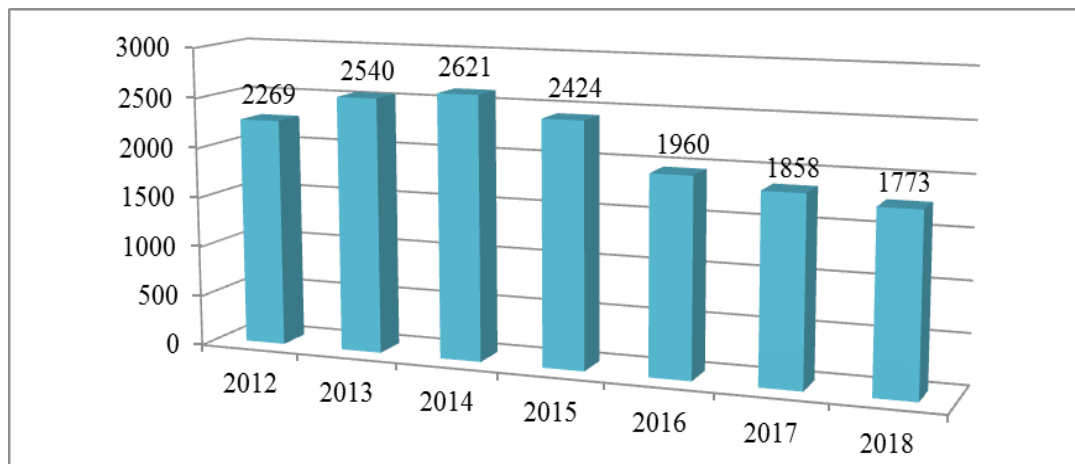
Ölkə sənayesinin vəziyyətinin təhlilinə nəzər salaraq demək olar ki, müasir şəraitdə elektrotexnika sənaye müəssisələrinin inkişafına mane olan əsas amillərdən biri bu sahədə ixtisaslı kadrların lazımı sayda olmamasıdır. Kadrlara olan tələbat heç vaxt sabit qalmır. Azərbaycanın elektrotexnika müəssisələrində də mütəxəssislərə və ixtisaslı kadrlara tələbat getdikcə artır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, ölkəmizdə elektrotexnika müəssisələrinin inkişafı üçün onun elmi-texniki potensialının inkişafını təmin etmək və bu potensialı artırmaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycanda xidmət göstərən müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarının, layihə-konstruktor təşkilatları və ali təhsil müəssisələrinin potensialı artırılmalıdır. Buna görə də təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və insanın elmi inkişafı hər bir ölkədə iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Bu fikrə əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq aşağıdakı cədvəl 1-də elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayını təhlil etmək olar [7].

Cədvəl 1

Elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayı, nəfərlə

İllər	Cəmi	o cümlədən elmin sahələri üzrə					
		təbiət	texniki	tibb	kənd təsərrüfatı	ictimai	humanitar
2012	15335	5324	2269	1668	1068	1914	3092
2013	15784	5174	2540	1754	1049	2108	3159
2014	16337	5557	2621	2049	917	1620	3573
2015	16137	5243	2424	2054	886	1977	3553
2016	15548	4917	1960	2152	715	2362	3442
2017	14732	4957	1858	2130	803	2326	2658
2018	14412	4820	1773	1941	855	2423	2600



Şəkil 1. Elmin texniki sahəsi üzrə tədqiqatçıların sayı, nəfərlə

Cədvəl 1 və şəkil 1-dən göründüyü kimi, texniki sahə üzrə tədqiqatçıların sayında ciddi şəkildə azalmalar müşahidə edilir. Belə ki, əgər 2012-ci ildə texniki sahədə çalışan tədqiqatçıların sayı 2269 nəfər və ya ümumi elmdə çalışanların 14,8%-ni təşkil edirdisə, bu göstərici 2018-ci ildə 1773 nəfərə və ya ümumi elm sahəsində çalışanların 12,3%-nə bərabər olmuşdur.

Elmin inkişafı təbii olaraq digər sahələrin inkişafına təsir etdiyi kimi elektrotexnika sənayesinin inkişafına və genişlənməsinə də səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən isə ixtisaslı kadrların formalaşması müəssisənin xərcləri ilə əlaqəlidir. Buna görə də kadr siyasəti müəssisənin real maliyyə imkanlarına uyğun və iqtisadi əsaslandırılmış olmalıdır. Bu da öz növbəsində ölkənin təhsilə yönəldilən məsrəflərini artırır. Azərbaycanda dövlət büdcəsindən elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşməsinə ayrılan xərclərə nəzər salaq (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər [7]

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi elmə çəkilən xərclər, milyon manatla	116.7	117.0	124.2	113.2	110.2	109.8	117.8
Ümumi Daxili Məhsula nisbətən, faizlə	0.21	0.2	0.21	0.21	0.18	0.16	0.15
Dövlət büdcəsinin xərclərinə nisbətən, faizlə	0.67	0.61	0.66	0.64	0.62	0.62	0.52

Cədvəl 2-nin məlumatları göstərir ki, 2012-2018-ci illər ərzində elmə çəkilən xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi təqribən 0,2%, dövlət büdcəsinin xərclərində payı isə 0,7%-dən çox deyildir. Bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə dəfələrlə çoxdur. Konkret olaraq, Cənubi Koreyada və İsraildə elmə çəkilən xərclərin ÜDM-də çəkisi 4%-dən çoxdur. Bu göstərici Yaponiyada – 3,4%, İsveçrə və Finlandiyada – 3,2%, Avstriya və İsveçdə – 3,1%, Almaniya və Danimarkada – 2,9%, ABŞ-da isə 2,7%-dir [10].

Müşahidələr onu göstərir ki, elmi-tədqiqat işlərinə və araşdırmalara çəkilən xərclər ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sıra üstünlüklərin əldə edilməsinə səbəb olur:

1. Rəqabətliyyə;
2. Xarici investorların cəlbinə;
3. Məhsuldarlığın artmasına;
4. Texnoloji asılılığın zəifləməsinə.

Ölkədə elektrotexnika müəssisələrində olan problemlərdən başqa bu sektorda idarəetmə (menecment) problemləri də mövcuddur ki, bu da elektrotexnika işinə yeni yanaşma tərzinin gətirilməsini zəruri edir. İşçilərin ixtisaslarının artırılması müasir dövrdə təkə işçi heyətinə şamil edilmir, eyni zamanda menecerlərin, idarə edənlərin də gələcək inkişafı baxımından önəmlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə işçinin ixtisasının artırılması üçün uzun müddət lazım olur. Bu yeni biliyə tələbat artdığı zaman alınan informasiyanın köhnəlməsi ilə bağlıdır.

Hər hansı bir vəzifəyə namizəd olan işçinin hazırlıq və ixtisas səviyyəsinin, şəxsi və iş keyfiyyətlərinin iş fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və profilinə uyğunluğu vacibdir. Bunun üçün vəzifənin və işçinin keyfiyyətləri qiymətləndirilməlidir. Bununla belə bir çox şöbələrdə, sexlərdə və bölmələrdə vəzifə təlimatlarının olmaması səbəbindən işçinin üzərinə düşən vəzifələr həm işçiyə, həm də rəhbərə aydın olmur. Kadrların idarə edilməsi üsullarının düzgün seçilməsi və tətbiqi müəssisənin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinə müvəffəqiyyətlə nail olması və bütövlükdə kollektivin səmərəli işinin təşkil olunması üçün vacibdir.

Ölkə sənayesinin inkişafında baş verən proseslər sənaye müəssisələrində, habelə elektrotexnika müəssisələrində çalışan işçilərin sayına da öz təsirini göstərmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edərək sənayenin bir neçə sahəsində çalışan muzzdlu işçilərin sayını təhlil etmək olar. Kompüter, elektron və optik məhsulları və elektrik avadanlıqları istehsal edən

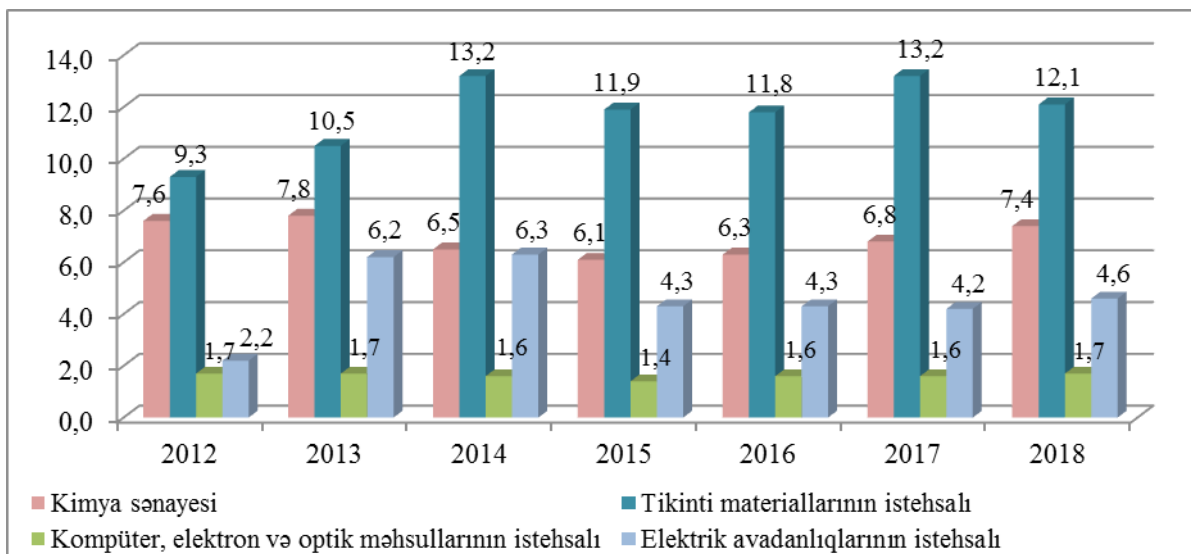
elektrotexnika müəssisələrində çalışan işçilərin sayının sənayenin digər sahələrində çalışan işçilərin sayı ilə müqayisədə aşağı olduğu görünür. Məsələn, kimya sənayesində, tikinti materiallarının istehsalında və elektrotexnika müəssisələrində çalışan maddəli işçilərin sayını müqayisəli şəkildə aşağıdakı cədvəldə və müvafiq qrafikdə görmək olar (cədvəl 3 və şəkil 2) [7].

Cədvəl 3

Maddəli işləyən işçilərin sayı (ilin sonuna), min nəfərlə

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Sənaye - cəmi	188.6	197.5	194.0	181.1	192.7	197.1	211.8
Emal sənayesi	97.6	102.2	102.9	94.4	100.7	105.1	109.1
Kimya sənayesi	7.6	7.8	6.5	6.1	6.3	6.8	7.4
Tikinti materiallarının istehsalı	9.3	10.5	13.2	11.9	11.8	13.2	12.1
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	1.7	1.7	1.6	1.4	1.6	1.6	1.7
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	2.2	6.2	6.3	4.3	4.3	4.2	4.6

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, 2012-2015-ci illərdə kimya sənayesində çalışan işçilərin sayı 1,3 dəfə azalaraq 6,1 min nəfər olmuşdur. Lakin son illər ərzində bu sahəyə maraq artmışdır və işçilərin sayı 1,2 dəfə artaraq 7,4 min nəfər təşkil etmişdir. Tikinti materiallarının istehsalı sahəsində çalışan işçilərin sayı 2012-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə 1,3 dəfə artaraq 12,1 min nəfər təşkil etmişdir. Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı sahəsində çalışan işçilərin sayında demək olar ki, nəzərəcarpacaq dəyişiklik baş verməmişdir. Elektrik avadanlıqlarının istehsalı sahəsində 2012-2014-cü illər ərzində çalışan işçilərin sayının 2,9 dəfə artaraq 6,3 min nəfər olmasına baxmayaraq, 2015-2018-ci illərdə bu göstərici 1,4 dəfə azalaraq 4,6 min nəfər təşkil etmişdir.



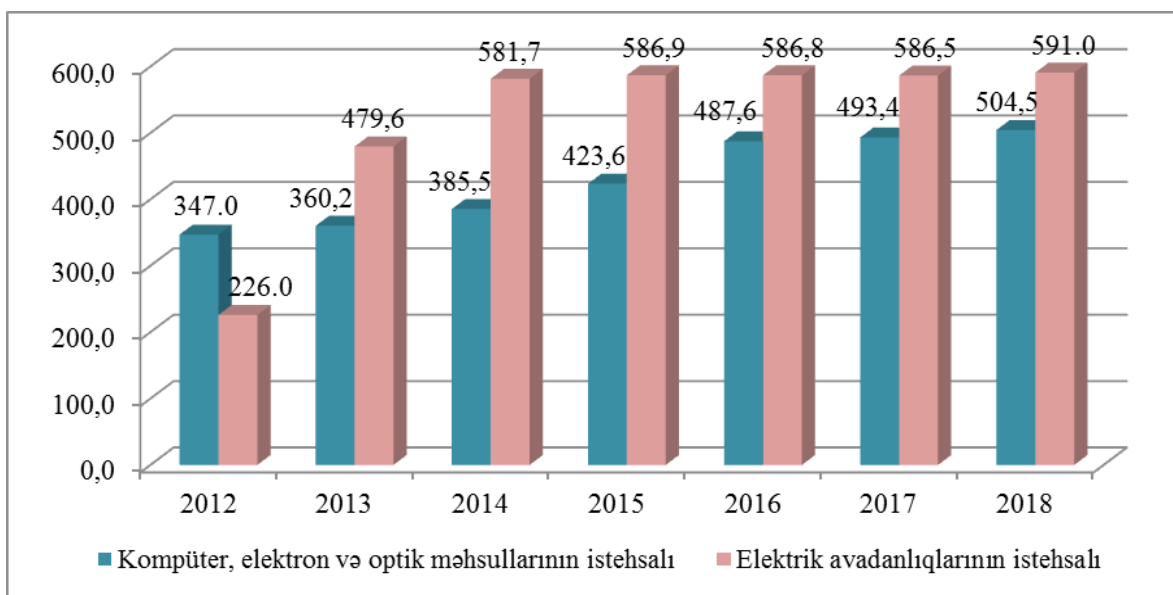
Şəkil 2. Maddəli işləyən işçilərin sayı, min nəfərlə

Şəkil 2-dən aydın görünür ki, kimya sənayesi və tikinti materiallarının istehsalı sahələrinə kadr axını elektrotexnika məhsullarının istehsalı sahəsi ilə müqayisədə daha çoxdur. Əsas səbəblərdən biri də elektrotexnika müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin çox cüzi istehsal gücü ilə fəaliyyət göstərməsidir.

Elektrotexnika müəssisələrində olan kadr çatışmazlığı problemlərindən biri müəssisələrdə əməkhaqqının digər sektorlarla müqayisədə aşağı olmasıdır. Sənayedə, xüsusən elektrotexnika müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqqının araşdırılması üçün aşağıdakı cədvəldə və müvafiq qrafikə nəzər salaq (cədvəl 4 və şəkil 3) [7].

Muzdlə işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Sənaye - cəmi	599.6	646.3	714.3	822.5	927.6	969.2	903.6
Mədəncixarma sənayesi	1402.0	1516.3	1753.8	2171.1	2807.2	3071.9	2964.2
Emal sənayesi	398.8	439.3	495.4	527.9	542.9	554.0	554.1
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	347.0	360.2	385.5	423.6	487.6	493.4	504.5
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	226.0	479.6	581.7	586.9	586.8	586.5	591.0



Şəkil 3. Muzdlə işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla

Cədvəl 4 və şəkil 3-dən göründüyü kimi, 2012-2018-ci illər ərzində kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı sahəsində işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqqı 347,0 manatdan 1,4 dəfə artaraq 504,5 manat, elektrik avadanlıqlarının istehsalı sahəsində isə 226,0 manatdan 2,6 dəfə artaraq 591,0 manat təşkil etmişdir. Digər tərəfdən cədvəlin məlumatlarına nəzər saldıqda onu da görmək olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sahələrdə orta aylıq nominal əməkhaqqı aşağıdır. Təhlil göstərir ki, sənayenin ayrı-ayrı sahələrində əməkhaqqının səviyyəsi ilə işçilərin axını arasında asılılıq vardır.

Dövlətə məxsus sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və yeni özəl müəssisələrin yaradılması nəticəsində sənayedə dövlət sektorunun payı ilbəlil azalmaqdadır. Buna görə də elektrotexnika müəssisələrində işləyənlərin mülkiyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqının təhlilini də aparmaq olar. Cədvəl 5-ə nəzər salsaq, görürük ki, 2012-2018-ci illərdə orta aylıq nominal əməkhaqqı, əsasən, qeyri-dövlət sektorunda yüksək olmuşdur [7]. Bazar münasibətlərinin indiki mərhələsində əməkhaqqının artımı istehlak mallarının qiymətinin artımından əhəmiyyətli dərəcədə geri qalması, əməkhaqqının faktiki artımının əmək fəaliyyətinin və səmərəliliyinin nəticələri ilə zəif əlaqədə olması, ayrı-ayrı istehsalçıların bir növ inhisarçılığı üzündən müəssisələrarası əməkhaqqının səviyyəsində böyük fərqlər əmələ gəlməsi kimi proseslərin mövcud olmasından irəli gəlir.

Muzdlarla işləyənlərin mülkiyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla [7]

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Sənaye - cəmi	599.6	646.3	714.3	822.5	927.6	969.2	903.6
dövlət sektoru	527.5	547.5	564.9	571.6	574.5	591.7	580.2
qeyri-dövlət sektoru	692.4	753.1	851.2	1044.8	1254.5	1283.2	1197.0
Emal sənayesi	398.8	439.3	495.4	527.9	542.9	554.0	554.1
dövlət sektoru	496.3	505.3	542.4	548.1	593.0	680.0	717.7
qeyri-dövlət sektoru	349.1	415.6	483.0	523.0	531.1	526.9	519.3
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	347.0	360.2	385.5	423.6	487.6	493.4	504.5
dövlət sektoru	379.3	393.3	398.6	404.6	454.3	459.3	472.6
qeyri-dövlət sektoru	279.6	281.3	348.9	497.0	610.3	614.6	605.6
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	226.0	479.6	581.7	586.9	586.8	586.5	591.0
dövlət sektoru	147.7	168.4	287.6	300.8	353.2	332.9	324.5
qeyri-dövlət sektoru	241.1	486.9	589.9	595.1	595.1	594.9	599.7

Təhlilin nəticələri göstərir ki, son illər sənayedə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin artımı baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, artım, əsasən, neft hasilatı və emalı ilə əlaqədar sahələrin inkişafına görə baş vermişdir. Ümumiyyətlə, neft emalından başqa emal sənayesində əməkhaqqının səviyyəsinin aşağı olması, işçi qüvvəsinin axınının zəifliyi və s. bu kimi ölkə iqtisadiyyatına təsir edən səbəblər üzündən əmək məhsuldarlığının səviyyəsi də aşağıdır.

Belə fikrə gəlmək olar ki, elektrotexnika sənayesinin inkişafında xarici firmaların təcrübəsindən istifadə etməklə elektrotexnika müəssisələrinin birgə fəaliyyətini təşkil etməklə uğura nail olmaq olar. Bu sahədə ölkənin elektrotexnika müəssisələrinin inkişafına təkan verəcək firmalar arasında Türkiyənin firmaları ola bilər. Belə ki, Türkiyənin elektrotexnika sənaye müəssisələrində 2000-dən çox müəssisə fəaliyyətdədir ki, bu müəssisələrdə də 30 mindən çox insan çalışır [12].

Azərbaycanda elektrotexnika müəssisələrinin əməkdaşlığının ikinci istiqaməti kimi İsrail dövlətinin oxşar müəssisələri ola bilər. Bu ölkənin elektronika sənayesinin mühüm təşviqedicisi kimi insan resurslarına yönəldilən investisiyalar çıxış edir. Müşahidələr təsdiq edir ki, İsraildə kompüter sənayesi ildə orta hesabla 20-25% artır. Burada software (cd) və hardware (avadanlıq) istehsalçıların mərkəzləri yaradılmışdır [12].

Son illər Qazaxıstan Respublikası da elektrotexnika sənayesinin inkişafı üçün ciddi addımlar atmışdır. Belə ki, bu sahədə və eləcə də informasiya və kommunikasiya sahəsində kadr hazırlanması üçün təhsil proqramları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış və universitetlərin müvafiq fakültələrində tədrisin keyfiyyəti yüksəldilmiş və Almatı yaxınlığında texnologiyalar parkı, həmçinin bura investisiya qoymaq istəyənlər üçün güzəştlər və yeni imkanlar yaradılmışdır [6].

Nəticə

Müşahidələr onu göstərir ki, bu gün dünyada ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri məhz elektrotexnika sənayesidir. Son illərdə Azərbaycanda da elektrotexnika müəssisələrinin istehsal potensialının artırılmasına, istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyət parametrlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş elmi-texniki bazaya və yeniliklərə meyilli müəssisələrin inkişafına önəm verilir. Bu da öz növbəsində işçilərin ixtisas səviyyəsi və onun artırılması üçün mühüm məsələlərdən biridir. Elektrotexnika müəssisələrində ixtisaslı kadrlara tələbatın davamlı artmasını müəyyən edən vacib amillərdən biri elmi-texniki tərəqqidir (ETT). Elmi-texniki nailiyyətlər, yeni texnika və texnologiyaların istehsalata tətbiqi ixtisaslı kadrlara tələbatın artmasını zəruri edir.

Azərbaycanda ixtisaslı kadrların mövcudluğuna baxmayaraq, elektrotexnika müəssisələrində müasir standartlara cavab verən mühəndislik, texniki heyətin və bu sahənin incəliklərini bilən kadrların azlığıdır ki, bu da xarici şirkətlər tərəfindən artan rəqabətlə bağlı yerli müəssisələrin inkişafı baxımından ciddi narahatlıq yaradır. Buna görə də daxili bazarda elektrik mühəndisliyinə və elektrotexnika mütəxəssislərinə olan tələbatı təmin etmək üçün ciddi işlər görülməlidir.

Nərgizxanım Baxışova, Rauf Baxışov
Azərbaycanda elektrotexnika müəssisələrində kadr siyasəti və
ixtisaslı kadrlara tələbat

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda elektrotexnika sənayesinin əhəmiyyətindən və inkişafından, kadr siyasətindən, eləcə də bu sahədə dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsindən bəhs edilmişdir. Elektrotexnika sənayesində ixtisaslı kadr potensialının vəziyyəti araşdırılmışdır. Elektrotexnika müəssisələrində çalışan mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsi və ixtisaslarının artırılması məsələlərinə də baxılmışdır. Elmin texniki sahəsində çalışan tədqiqatçıların və elektrotexnika müəssisələrində çalışan işçilərin sayı və bu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı təhlil edilmiş və buna dair cədvəllər və müvafiq qrafiklər verilmişdir. Elektrotexnika sənayesində mövcud problemlərin həlli üçün təkliflər verilmişdir.

Наргизханым Бахышова, Рауф Бахышов
Кадровая политика и потребность в квалифицированных кадрах на
электротехнических предприятиях в Азербайджане

Резюме

В статье говорится о значимости и развитии электротехнической промышленности в Азербайджане, о кадровой политике, а также об опыте ведущих стран мира в этой области. Изучено состояние потенциала квалифицированных кадров в электротехнической промышленности. Также рассмотрены вопросы по уровню специализации и повышению квалификации специалистов, работающих на электротехнических предприятиях. Проанализированы вопросы численности исследователей, работающих в технической сфере науки, численность работающих на электротехнических предприятиях и их среднемесячная номинальная заработная плата, приведены таблицы и соответствующие графики по этим данным. Даны рекомендации по решению существующих проблем в электротехнической промышленности.

Nargizkhanim Bakhishova, Rauf Bakhishov
Personnel policy and demand for qualified personnel in electrical
engineering enterprises in Azerbaijan

Summary

The article describes the importance and development of the electrical engineering industry in Azerbaijan, staff policy, as well as the experience of the leading countries in this field. The status of qualified human resources in the electrical engineering industry has been studied. The issues of raising the level and skills of specialists working in the electrical engineering enterprises were also reviewed. The number of researchers working in the technical field of science, the number of workers of electrical engineering enterprises and their average monthly nominal wages were analyzed, and tables and related graphs were given. Recommendations for addressing the existing problems in the electrical engineering industry are offered.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 06.12.2016-cı il.
2. “Elektroenergetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 03.04.1998.

3. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2014-cü il 26 dekabr.
4. E.H.Rəhimova. Elektrotexnikanın əsasları. Bakı-2013.
5. А.Н.Гвозденко. SWOT-анализ: методики проведения и возможности применения на российских предприятиях. Маркетинг и маркетинговые исследования. 2006.
6. М.Х.Мейбуллаев. “Mikroiqtisadiyyata giriş”. Bakı-2011.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. www.stat.gov.az
8. <http://www.mdi.gov.az/?/az/content/138/>
9. <http://infoportal.az>
10. <https://www.visualcapitalist.com/money-country-puts-r-d/>
11. www.economy.gov.az
12. <http://senaye.gov.az/content/html/3586/attachments/D%C3%BCnya%20Kompyuter%20v%C9%99%20elektronika%20s%C9%99nayesi%20haqq%C4%B1nda.PDF>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.11.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 25.12.2019

UOT: 332.122

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-28-36

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ COĞRAFI-İQTİSADI MÖVQEYİNİN İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİ

Kənan Quliyev

Naxçıvan Dövlət Universitetinin

İqtisadiyyat kafedrasının doktorantı

AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Universitet şəhərçiyi

e-poçt: kenanquliyev@gmail.com

Açar sözlər: məşğulluq, işsizlik, iqtisadi inkişaf, model, gəlir, proqram paketi, əmsal, nəqliyyat, sənaye, məhsul, Ümumi Daxili Məhsul.

Ключевые слова: занятость, безработица, экономическое развитие, модель, доход, программный пакет, коэффициент, транспорт, промышленность, продукт, Валовой Внутренний Продукт.

Keywords: employment, unemployment, economic development, model, income, software package, coefficient, transport, industry, product, Gross Domestic Product.

Müasir dövrdə ölkənin coğrafi mövqeyinin onun iqtisadi inkişafına təsiri ilə bağlı baxış sistemləri xarici ölkələrdə nisbətən açıq şəkildə formalaşmışdır. Coğrafiyanın iqtisadi inkişafa təsiri iqtisadi və siyasi institutlar tərəfindən araşdırılmaqla bərabər, ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə bağlı J.L.Gallup, J.S.Sacsa və A.D.Mellingerin “Coğrafiya və iqtisadi inkişaf” adlı tədqiqat işləri fundamental tədqiqat işinə çevrilmişdir [10]. Müəlliflər fiziki coğrafiyanın ölkələrin iqtisadi inkişafına təsirini təsdiq edən faktlara əsasən belə nəticəyə gəlirlər ki, ekonometrik və nəzəri tədqiqatlarda mütləq olaraq iqtisadi artımın ölkələrarası müqayisəsi üzrə coğrafi amillər və parametrlər daxil edilərək tətbiq olunmalıdır. Burada müəlliflər coğrafiyanın ölkələrin iqtisadi inkişafına təsiri ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmişlər:

- İqtisadi inkişaf üçün ən əlverişli, mülayim iqlimi olan sahilyanı ərazilərdir;
- Sahildən 100 km məsafədə urbanizasiyalaşma dərəcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- Yoluxucu xəstəliklərin, əsasən də malyariyanın yayılması tropik ölkələrin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin coğrafi mövqeyinin onun iqtisadi inkişafına təsiri ilə bağlı araşdırmalar L.Makkelar, A.Vorgettor, J.Vortz [11], I.Felipe, Felipe J., U.Kumar [12], P.Collier, S.O.Connell [13], L.A.Bezrukovun [14] və digər alimlərin tədqiqatları ilə inkişaf etdirilmişdir. Bu istiqamətdə ölkəmizdə aparılan tədqiqat işlərində isə A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov [2], Ə.İ.Bayramov [3], Ə.İmanov [4], Ə.Nuriyev [5], Ə.M.Əsədov [6] və başqalarının əsərlərində regional idarəetmənin əsasları, regional sahibkarlığın inkişafında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu, ölkənin coğrafi mövqeyinin iqtisadi artıma təsiri geniş təhlil edilmişdir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi beynəlxalq nəqliyyat iqtisadi əlaqələr sistemində daxil olaraq sosial-iqtisadi inkişafa mühüm şərait yaratmışdır [1]. XX əsrin sonunda qədim İpək Yolunun bərpası, Aralıq dənizi, Qara dəniz və Xəzər dənizi hövzəsi ölkələrinin iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayan Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat sisteminin respublika ərazisində kəsişməsi, Transxəzər və Transqafqaz nəqliyyat komplekslərinin Azərbaycanın nəqliyyat kompleksləri ilə əlaqələndirilməsi, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat layihələrinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin həyata keçirilməsinə münbit şərait yaratmışdır. Xəzərin Azərbaycan sektorunda zəngin “Şahdəniz” qaz yatağının mənimsənilməsi və mavi yanacaqın Avropa bazarlarına çıxarılması üzrə mühüm beynəlxalq əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının yanacaq balansının yaxşılaşdırılmasına yeni əlverişli imkanlar açmışdır. Naxçıvanın İran və Türkiyə dövlətləri ilə əlverişli coğrafi mövqeyi və nəqliyyat əlaqələrinin olması Naxçıvan-Culfa dəmir yolu stansiyası vasitəsilə İran, Sədərək körpüsü vasitəsilə Türkiyə dövləti ilə iqtisadi

əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərərək Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirərək əmək bazarının sosial-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir etmişdir [2].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın coğrafi əmək bölgüsündə yeri və əsas funksiyasının müəyyən edilməsi onun bu günü və gələcək inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Muxtar Respublika Azərbaycanın əmək bölgüsündə müəyyən məhsullar və xidmət sahələri üzrə ixtisaslaşmış və ona müvafiq təsərrüfat ərazi strukturu formalaşmışdır.

İxtisaslaşdırılmış sahələr Muxtar Respublikanın əlverişli təbii sərvətlərindən, əmək təcrübəsindən dolğun şəkildə istifadəsinə şərait yaradır, kütləvi satış məhsullarının istehsalını təmin edir. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası tələbləri altında son illərdə köklü dəyişikliklər baş vermişdir [3]. İxtisaslaşdırılmış sahələrin inkişafı MR-in iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə güclü təsir göstərir, onun təsərrüfatlarının qapalı qalmasının qarşısını alır.

Məlumdur ki, Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində geniş hüquqlu yeganə muxtar qurumdur və 1995-ci il noyabrın 12-də ölkənin qəbul olunmuş yeni konstitusiyası onun hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Bu hüquqlardan istifadə edən yerli dövlət və təsərrüfat orqanları Naxçıvanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, Naxçıvan MR öz iqtisadi inkişafını qurarkən Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan-Türkiyə-Avropa xətti üzrə qurulan inteqrasiya imkanlarından hərtərəfli bəhrələnmə bilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarından biri olmaqla digər iqtisadi rayonlardan özünün təsərrüfat həyatının çoxsahəli strukturu ilə fərqlənir. Bu isə Muxtar Respublikanın ölkənin əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi və bununla əlaqədar burada yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələri yaratmaq hesabına təmin etmək zərurəti ilə əlaqədardır. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi fəaliyyət növlərinin bütün sahələrinə malik olmaqla yanaşı, çoxsahəli güclü sənayesi və aqrar-sənaye kompleksi olan Muxtar Respublikadır. Sənayedə respublikanın özündə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur. Elektronika, metal emalı, tikinti materialları və yüngül sənaye sahələri müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı, əsasən, taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik və bağçılıq sahəsində ixtisaslaşmışdır. Muxtar Respublikada azad sahibkarlığın, xüsusi mülkiyyətin və kiçik biznesin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır [5]. Azərbaycan ərazisinin 6,3%-ni və əhalinin 4,5%-ni özündə cəmləyən Naxçıvan MR-i keçid və blokada şəraitinin təsirlərinə baxmayaraq, əmək bazarında sosial-iqtisadi göstəriciləri müsbət istiqamətdə inkişaf etmişdir [4]. Bütün bunlar aşağıdakı cədvəldə verilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri üzrə 2010-2018-ci illərin statistik məlumatlarında öz əksini tapmışdır [15].

Cədvəl 1

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

İllər	Əhalinin ortaillik sayı, min nəfər	İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı, min nəfər	Məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi işsiz statusu alan şəxslər, nəfər	İqtisadiyyatda muzzdlə işləyənlərin sayı, min nəfər	Məşğul əhalinin bir nəfərinə düşən ÜDM, manat	İqtisadiyyatda işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı, manat
2010	402,4	211,8	211,7	52	85,3	5532,9	302,6
2011	410,1	216,5	216,5	32	91,1	8251,0	341,4
2012	418,5	221,0	221,0	53	92,7	9517,8	365,1
2013	427,2	224,6	224,6	-	94,2	10414,0	376,6
2014	435,3	228,6	228,6	-	94,8	10459,0	391,3
2015	439,8	231,0	231,0	-	95,4	10681,5	399,5
2016	444,4	233,5	233,5	-	96,4	11059,4	413,2
2017	449,1	235,5	235,5	-	97,0	11472,0	420,1
2018	452,8	237,4	237,4	-	97,4	11680,8	433,0

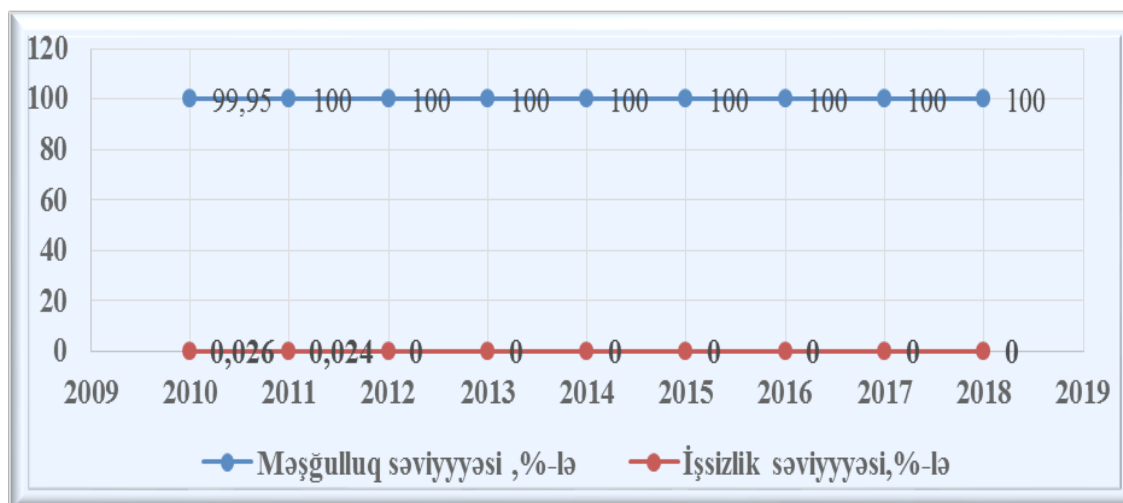
Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri üzrə əhalinin ortaillik sayında 2010-2018-ci illər üzrə artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə əhalinin ortaillik sayı 2010-cu illə müqayisədə 12,5%, 2016-cı illə müqayisədə isə 1,2% artaraq 452,8 min nəfər olmuşdur. İqtisadi fəal əhalinin sayı isə ümumi əhalinin 52,4%-ni təşkil etməklə 237,4 min nəfərə çatmışdır ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 25,6 min və yaxud 12,1% çoxdur.

Əmək bazarındakı vəziyyət yalnız məşğul olanların və işsizlərin tam sayı ilə deyil, həm də iqtisadi fəal əhalinin sayında müvafiq iş qüvvəsi kateqoriyasının xüsusi çəkisi kimi müəyyən olunan işsizlik səviyyəsi və məşğulluq səviyyəsi vasitəsi ilə qiymətləndirilir [6]:

$$\text{işsizlik səviyyəsi (\% -lə)} = \frac{\text{İşsizlərin sayı}}{\text{İqtisadi fəal əhali}} \times 100\% \quad (1)$$

$$\text{məşğulluq səviyyəsi (\% -lə)} = \frac{\text{məşğulların sayı}}{\text{İqtisadi fəal əhali}} \times 100\% \quad (2)$$

(1) və (2) düsturlarına əsasən Naxçıvan MR-də tədqiq olunan dövr üzrə işsizlik və məşğulluq səviyyələrini hesablasaq, aşağıdakı nəticələri alarıq.



Şəkil 1. Naxçıvan MR-də 2010-2018-ci illər üzrə işsizlik və məşğulluq səviyyəsi

Şəkildən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də əhalinin məşğulluq səviyyəsi 2010-2018-ci illərdə 100% olmuşdur. MR-də işsizlik səviyyəsi isə 2010-cu ildə 0,026%, 2011-ci ildə 0,024%, 2012-2018-ci illərdə isə 0% olmuşdur.

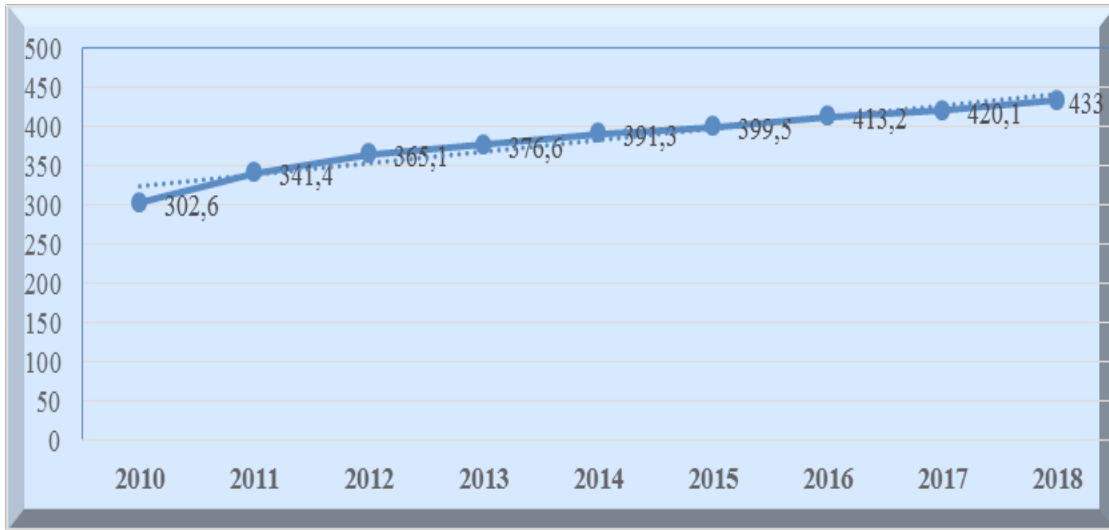
Qeyd etmək lazımdır ki, işsizlik (məşğulluq) səviyyələrində dəyişiklikləri iqtisadi fəal əhalinin modelinə əsaslanaraq təyin etmək olar [4, 5]:

$$\Delta S_i = \left(\frac{R_i}{K_m} - 1 \right) \times S_i^0 \quad (3)$$

Burada - işsizlik səviyyəsinin faiz payı ilə ifadə olunmuş tam dəyişiklikləridir.

Göründüyü kimi, son dövrlərdə MR-də aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar hesabına müəssisələrin sayının artması, işsizliyin tədricən yox edilməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, Naxçıvan MR-də 01.01.2019-cu il tarixinə 1182 hüquqi şəxs fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da iqtisadi fəal əhalinin işlə təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Əgər 2010-2012-ci illərdə MR-in Məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi işsiz statusu alanların sayı 52-53 nəfər təşkil edirdisə, sonrakı dövrlərdə bu göstərici sıfıra enmişdir. İqtisadiyyatda işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı isə 2018-ci ildə 433,0 manat olmaqla əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı 2010-2018-ci illər üzrə 85,3 min nəfərdən 97,4 min nəfərə çatmışdır. Məşğul əhalinin bir nəfərinə düşən Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi isə 2018-ci ildə 11680,8 manat olmuşdur ki, bu da 2016-cı illə müqayisədə 621,4 manat, 2010-cu illə müqayisədə isə 6147,9 manat və yaxud 2,1 dəfə çoxdur.

Əhalinin orta aylıq əməkhaqqında da dinamik artım müşahidə edilməkdədir. Aşağıdakı şəkildə bunları daha aydın görmək olar.



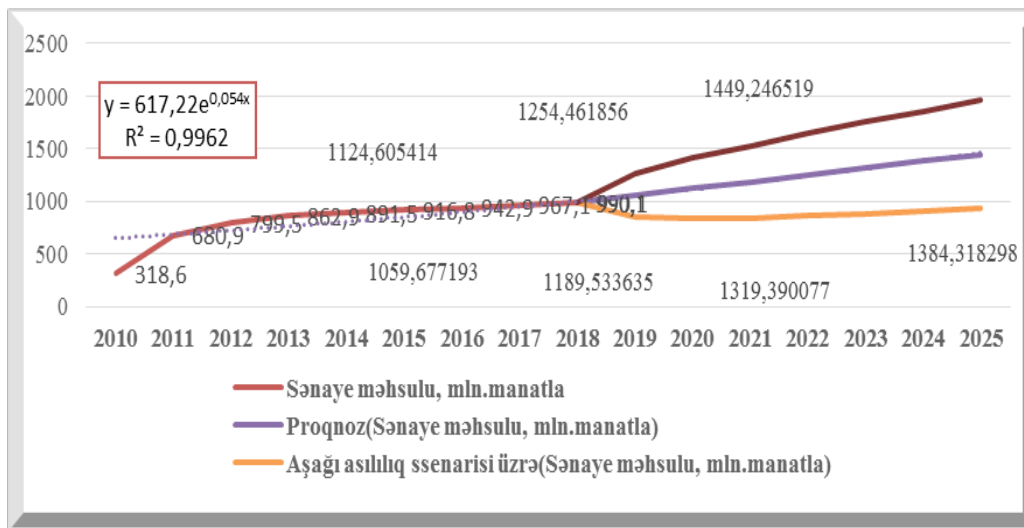
Şəkil 2. Naxçıvan MR-də 2010-2018-ci illər üzrə orta aylıq əməkhaqqı səviyyəsi

Şəkildən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də 2010-2018-ci illər üzrə orta aylıq əməkhaqqının həcmi artmışdır. Belə ki, bu göstərici 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə 43,1% və yaxud 130,4 manat artmışdır. Bu artım bütün illərdə davam edərək 2018-ci ildə orta aylıq əməkhaqqının 433 manat olması ilə nəticələnmişdir ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 12,9 manat artım deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramına əsasən burada yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaqla bərabər əhalinin bir nəfərinə düşən sənaye məhsulunun həcmində artmasına da şərait yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də sənaye istehsalının həcmidir. Başqa sözlə desək, ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının mühüm amillərindən biri də sənaye sektorunun inkişafıdır. Digər tərəfdən aydındır ki, Azərbaycanın bir çox regionlarında sənayenin müxtəlif qollarının inkişafı üçün zəngin potensial mövcuddur. Sənaye siyasətinin əsas məqsədlərindən biri regionlardakı mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası, yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi və yeni müəssisələrin yaradılmasından ibarətdir. Eyni zamanda əksər regionların güclü kənd təsərrüfatı istehsalına malik olduğu nəzərə alınaraq, bu məhsulların emalı müəssisələrinin bərpası və ixrac potensialının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə isə sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi və ixrac yönümlü istehsal sahələrinin yaradılması, istehsalın texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, müvafiq ixtisaslı kadrların hazırlanması və s. kimi məsələlər dövlətin sənaye siyasətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edərək davamlı iqtisadi inkişaf üçün olduqca vacibdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən tərtib edilmiş şəkil 3-ə əsasən sənaye məhsulunun həcmi 2000-2018-ci illər üzrə dinamik artım nümayiş etdirmiş və 2018-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 2000-ci illə müqayisədə 46,4 dəfə artmışdır [15]. Bu artım tədqiq olunan bütün dövrlərdə davam etmiş və 2017-ci illə müqayisədə sənaye məhsulu 2018-ci ildə 23,0 milyon manat və yaxud 2,3% artaraq 990,1 milyon manat olmuşdur. Bu artım əhalinin hər nəfərinə düşən sənaye məhsulunun həcmində 2000-2018-ci illər üzrə artmasına səbəb olmuşdur. Şəkildən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun və əhalinin hər bir nəfərinə düşən sənaye məhsulunun həcmi trend modelinə əsasən zaman amilindən xətti asılı olaraq, $y=69068x-266024$ reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan modelə əsasən dəyişir. Əlaqə tənliyinə əsasən $R^2=0,8892$ olması onu göstərir ki, Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun və əhalinin hər bir nəfərinə düşən sənaye məhsulunun həcmi trend modelinə əsasən zaman amilindən asılılığını ifadə edən əlaqə üzrə korrelyasiya əmsalı daha yüksəkdir (0,7-0,9). Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun 2010-2018-ci illəri əhatə edən dövr üzrə trend modelinə uyğun olaraq mövcud qiymət və şəraitə əsasən 2025-ci ilədək proqnoz kəmiyyətləri MS Excel proqram paketinə görə aşağıdakı kimi olacaqdır [9].



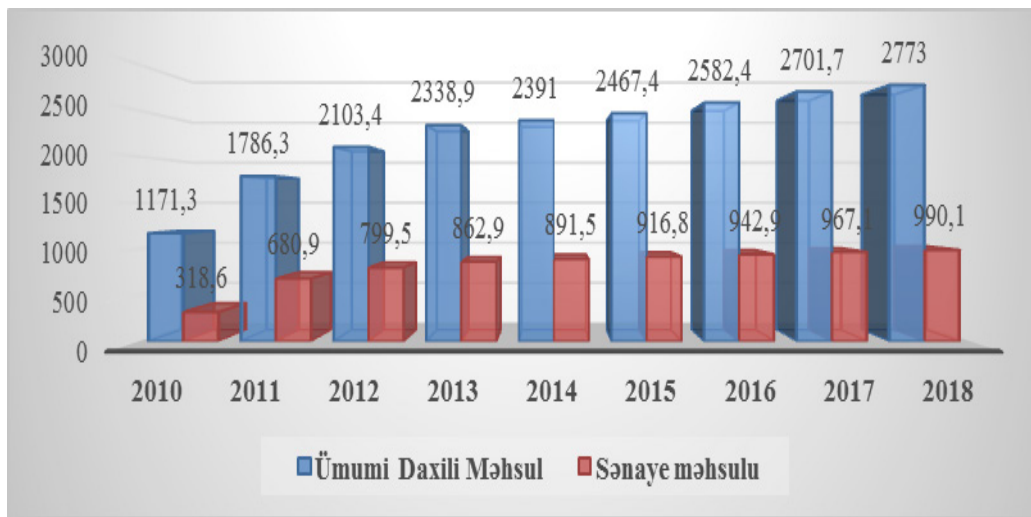
Şəkil 3. Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun həcmnin proqnoz qiymətləri, min manatla

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-da sənaye məhsulunun həcmnin yuxarı və aşağı asılılıq ssenarilərinə və optimal proqnoz qiymətlərinə əsasən 2019-cu ildə 1059,7 min manat, 2020-ci ildə 1124,5 min manat, 2021-ci ildə 1189,5 min manat, 2022-ci ildə 1254,5 min manat, 2023-cü ildə 1319,4 min manat, 2024-cü ildə 1384,3 min manat, 2025-ci ildə isə 1449,2 min manat olacağı gözlənilir ki, bu da 2018-ci ilin faktiki qiyməti ilə müqayisədə 46,4% və yaxud 459,1 milyon manat məbləğində sənaye məhsulunun həcmnin artımı deməkdir. Şəkil 3-ə əsasən Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun həcmnin trend modelinə görə zaman amilindən eksponensial asılılığı $y = 617,22e^{0,054x}$ əlaqə tənliyi ilə ifadə olunmaqla Çeddok şkalasına uyğun olaraq, funksional asılılığa daha yaxın ($R^2 = 0,9962$) olduqca yüksək (0,7-0,99) korrelyasiya əlaqəsi vardır [8,9].

Statistik məlumatlar əsasında MS Excel proqram paketində tərtib edilmiş sənaye məhsulunun həcmnin proqnoz qiymətlərini əks etdirən şəkil 3-dən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də istehsal olunmuş sənaye məhsulunun həcmi 2018-ci ildə əvvəlki illərlə müqayisədə artaraq 990,1 milyon manat olmuşdur. Bütünlükdə 2000-2018-ci illəri əhatə edən dövr üzrə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun həcmi üzrə artım tempi dinamikası müşahidə edilmişdir ki, bu da 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,3% və yaxud 23 milyon manat artım deməkdir.

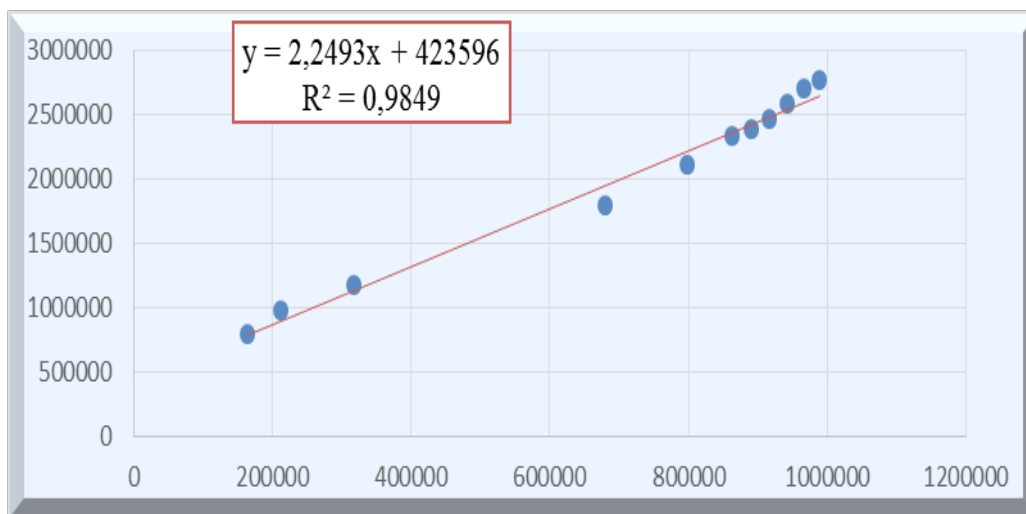
Sənaye məhsulunun həcmnin artması nəqliyyat vasitələrində yükdaşımaların həcmi də stimullaşdırmışdır. Sənaye məhsulunun həcmnin artması nəqliyyat sektorunda yükdaşımaların həcmnin artmasını stimullaşdırmaqla bərabər MR-də makroiqtisadi göstəricilərin artmasına da şərait yaratmışdır. Belə ki, Naxçıvan MR-də ÜDM-in artmasında sənaye məhsulunun həcmnin artması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-in sahə strukturunda da sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi digər sahələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Sənaye məhsulunun həcmnin ÜDM-də payı artaraq 2018-ci ildə 27,4% təşkil etmişdir. Bu isə həmin ildə tikinti ilə müqayisədə 10,8%, kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə 15,8%, informasiya və rabitə ilə müqayisədə 25,9%, topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin təmiri ilə müqayisədə 0,5%, yaşayışın təşkili və ictimai iaşə ilə müqayisədə 26,8%, sosial və digər xidmətlərlə müqayisədə 18,4%, məhsula və idxala xalis vergilərlə müqayisədə isə 25,7% yüksək olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf etməsi MR-də ÜDM-in dinamik inkişafını təmin etmişdir. Aşağıdakı şəkildən Naxçıvan MR-də ÜDM-in 2010-2018-ci illər üzrə həcmi göstərilmişdir.



Şəkil 4. Naxçıvan MR-də ÜDM və sənaye məhsulunun həcmi, min manatla

Şəkildən göründüyü kimi, ÜDM-in həcmi sənaye məhsulunun artmasına uyğun olaraq artmaqda davam etmiş və 2018-ci ildə 2773 min manat olmaqla 2010-cu illə müqayisədə 1,56 dəfə və yaxud 1001,7 min manat, 2017-ci illə müqayisədə isə 71,3 min manat artmışdır. Bu göstəricilər arasındakı asılılığı MS Excel proqram paketinin tətbiqi ilə qiymətləndirsək, aşağıdakı şəkildə göstərilmiş nəticəni alırıq.



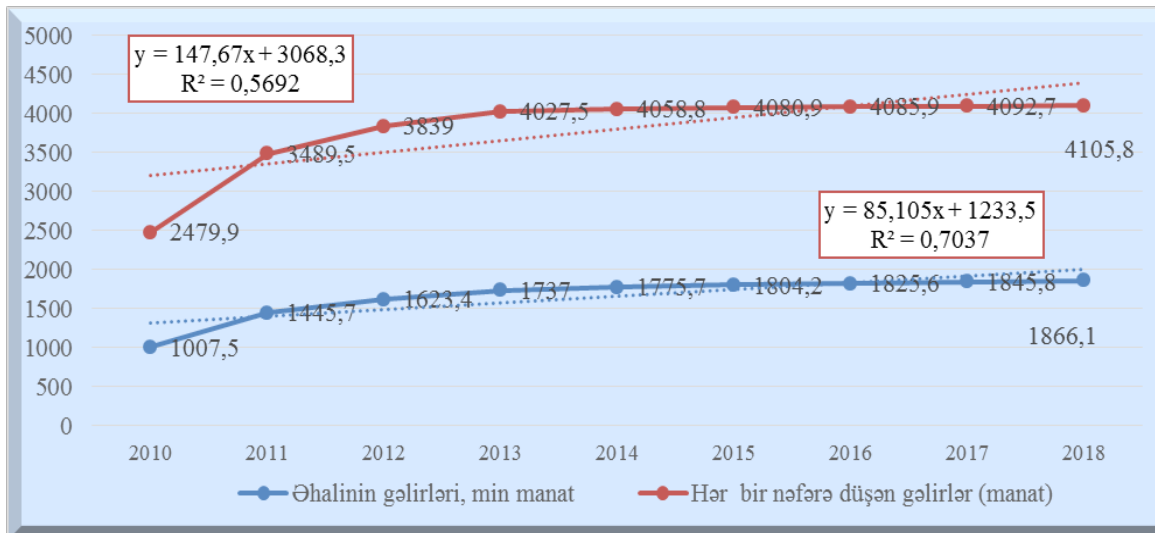
Şəkil 5. Naxçıvan MR-də ÜDM ilə sənaye məhsulunun həcmi arasındakı korrelyasiya asılılığı

Şəkil 5-dən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də ÜDM ilə sənaye məhsulunun həcmi arasında $y = 2,2493x + 423596$ reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan olduqca yüksək korrelyasiya asılılığı vardır ($R^2 = 0,9849$). Determinasiya əmsalının $R^2=0,985$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 98,5% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə, 1,5%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir. Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (90,2%) modelə daxil olan sənaye məhsulu amili hesabına izah edilməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Cüt korrelyasiyanın xətti reqressiya tənliyi üçün sərbəst dəyişənin 1% dəyişməsi nəticəsində asılı dəyişənin neçə faiz dəyişməsinə ifadə edən elastiklik əmsalını hesablasaq, aşağıdakı nəticə alınacaqdır.

$$E = \frac{b\bar{x}}{\bar{y}} = \frac{2,2493 * 704,3}{2007,72} = 0,789045$$

Elastiklik əmsalının $E=0,789$ olması o deməkdir ki, tədqiq olunan dövr üzrə emal sənayesi üzrə məhsul istehsalının həcmnin 1% artması Naxçıvan MR-i üzrə ÜDM-in 0,79% artması ilə nəticələnmişdir.

İqtisadiyyat sahələrinin inkişafı və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin Naxçıvan MR-də dinamik inkişafı bütövlükdə makroiqtisadi göstəricilərin normal tənzimlənməsi ilə bərabər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradaraq əhalinin pul gəlirlərinin və əhalinin bir nəfərinə düşən gəlirin artmasına şərait yaratmışdır. Şəkil 6-da bunlar öz əksini tapmışdır.



Şəkil 6. Naxçıvan MR-də əhalinin ümumi gəlirləri və əhalinin bir nəfərinə düşən gəliri

Şəkildən göründüyü kimi, Naxçıvan MR-də əhalinin gəlirləri 2000-2018-ci illər üzrə dinamik olaraq artmış və 2018-ci ildə əhalinin pul gəlirləri 2000-ci illə müqayisədə 1,66 dəfə və yaxud 1625,9 min manat artmışdır. Bu artım tədqiq olunan bütün dövrlərdə davam etmiş və 2017-ci illə müqayisədə əhalinin hər bir nəfərinə düşən pul gəlirləri 2018-ci ildə 1886,1 min manat təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 20,3 min manat artım deməkdir. Bu artım əhalinin hər bir nəfərinə düşən gəlirin səviyyəsinin tədqiq olunan dövr üzrə artmasına səbəb olmuşdur. Naxçıvan MR-də əhalinin gəlirləri və əhalinin hər bir nəfərinə düşən gəlirin həcmi trend modelinə əsasən zaman amilindən xətti asılı olaraq dəyişmişdir. Əlaqə tənliyində əsasən korrelyasiya əmsalının $R^2=0,5692$ olması onu göstərir ki, Naxçıvan MR-də əhalinin gəlirlərinin zaman amilindən Çeddok şkalasına görə (0,5-0,7) yüksək korrelyasiya asılılığı vardır. Eyni ilə əhalinin hər bir nəfərinə düşən gəlirinin həcmində trend modelinə əsasən zaman amilindən asılılığını ifadə edən $y=85,105x+1233,5$ əlaqə tənliyi üzrə korrelyasiya əmsali də yüksəkdir.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsirinin təhlili göstərir ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafında işsizlik (məşğulluq) səviyyələrində dəyişikliklərin iqtisadi fəal əhali modelinə əsasən təyin edilməsi məqsədəuyğundur. Tədqiqata əsasən Naxçıvan MR-də sənaye məhsulunun həcmində artması nəqliyyat sektorunda yükdaşımaqların həcmində artmasını stimullaşdırmaqla bərabər makroiqtisadi göstəricilərin artmasına şərait yaratmış və Muxtar Respublikada əhalinin gəlirinin zaman amilindən asılılığı $y=147,67x + 3068,3$ reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan modelə əsasən dəyişmişdir.

Kənan Quliyev

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin iqtisadi göstəricilərə təsiri Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi hərtərəfli araşdırılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsiri fəal əhalinin sayında müvafiq iş qüvvəsi kateqoriyasının xüsusi

çəkisi kimi müəyyən olunan işsizlik səviyyəsi və məşğulluq səviyyəsinə əsasən təhlil edilmiş, regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramına əsasən yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasının əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaqla bərabər əhalinin bir nəfərinə düşən sənaye məhsulunun həcmnin artmasına şərait yaratması müəyyən edilmişdir. Məşğulluq səviyyələrində dəyişikliklər iqtisadi fəal əhalinin modelinə əsasən hesablanaraq, emal müəssisələrinin sayının artması hesabına işsizliyin tədricən aradan qaldırılmasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi-iqtisadi mövqeyinin rolu qiymətləndirilmişdir.

Канан Гулиев

Влияние географического и экономического положения Нахчыванской Автономной Республики на экономические показатели

Резюме

В статье тщательно проанализированы вопросы влияния геоэкономического положения Нахчыванской Автономной Республики на основные социально-экономические показатели рынка труда.

На основе показателей безработицы и занятости, было analyzed современное состояние рынка труда. Было выявлено что, создание новых промышленных предприятий в рамках государственной программы социально-экономического развития регионов, наряду с увеличением уровня занятости населения, также способствует и росту промышленного производства на душу населения. На основе модели экономически активного населения были рассчитаны изменения уровней занятости, а также была оценена роль географического и экономического положения Нахчыванской Автономной Республики в увеличении числа перерабатывающих предприятий и поэтапной ликвидации безработицы.

Kanan Guliyev

The influence of the geographical and economic position of the Nakhchivan Autonomous Republic on economic indicators

Summary

The article thoroughly analysed issues of influence of the geographical and economic position of the Nakhchivan Autonomous Republic on the main socio-economic indicators of the labour market.

The current state of the labour market was analyzed based on unemployment and employment indicators. It was revealed that the creation of new industrial enterprises within the state program of socio-economic development of the regions, along with an increase in employment also contributes to the growth of industrial production per capita. Based on the model of the economically active population, changes in employment levels were calculated, and the role of the geographical and economic position of the Nakhchivan Autonomous Republic in increasing the number of processing enterprises in the gradual elimination of unemployment was estimated.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”. “Nurlar”, Bakı-2004.
2. A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov və başqaları. “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. “Elm”, Bakı-2003.
3. Ə.İ.Bayramov. “Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika”. ADİU-nun nəşriyyatı, Bakı-1997.
4. Ə.İmanov. “Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması”. ADİU-nun mətbəəsi. Bakı-2006.
5. Ə.Nuriyev. Regional idarəetmənin əsasları. “Elm”, Bakı-2007.
6. Ə.M.Əsədov. “Regional sahibkarlığın inkişafında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu”, “Kooperasiya - tarix və reallıqlar”. Ümummilli lider H.Əliyevin 85 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. AKU, Bakı-2008, səh. 67-73

7. A.F.Musayev, A.T.Qəhrəmanov. İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma. “Sabah” nəşriyyatı. Bakı-1999.
8. T.A.Yadigarov. “Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika”. “Avropa” nəşriyyatı, Bakı-2019.
9. Gallup J.L. and Sachs J.S., with Mellinger A.D. Geography and Economic Development // Center for International Development at Harvard University: Working Paper No.1. March 1999. pp.2–57.
10. L.MacKellar, A.Woergoetter and J.M.Woerz. Economic Development Problems of Landlocked Countries <http://www.ihs.ac.at/publications/tec/te-14.pdf>
11. J.Felipe, U.Kumar. The Impact of Geography and Natural Resource Abundance on Growth in Central Asia // Levy economics Institute of bard College: Working Paper No. 629. October. 2010. pp. 23.
12. Collier, P. and O’Connell, S. 2007. “Opportunities and Choices” in Ndulu, B., et al. (eds), Political Economy of Economic Growth in Africa, 1960-2000 Set, Volume 1, Chapter 2.
13. Bezrukov L.A. Economic and geographical macro-location of Siberia and the problem of the efficiency of its economy. // Geography and natural resources. 2007. №3. pp. 149–158
14. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. www.stat.gov.az
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. <http://www.statistika.nmr.az/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.11.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.11.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.12.2019

METODOLOGİYA

UOT: 338.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-37-44

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLIL VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Hənifə Cəfərli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin

“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının dosenti, iqtisad elmləri namizədi

AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-poçt: jafarli_hanifa@mail.ru

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, iqtisadi mexanizmlər, resurs potensialı, dayanıqlı inkişafın əsas indikatorları, qeyri-filiz ehtiyatları, dəmir-filizi yatağı, alüminium sənayesi

Ключевые слова: национальная экономика, экономические механизмы, ресурсный потенциал, основные индикаторы устойчивого развития.

Keywords: national economy, economic mechanisms, resource potential, major indicators of sustainable development.

Giriş

Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı ilə bağlı meyarların və prinsiplərin kompleks araşdırılması, öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və müasir qlobal iqtisadi çağırışlara adekvat olaraq baxılması, inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafının dayaq nöqtələri və artım potensialı obyektiv reallıqdan çıxış etməklə qiymətləndirilməli və uzunmüddətli dövr üçün inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda bununla bağlı iqtisadi fikirlər və baxışlar birmənalı şəkildə milli iqtisadiyyatın özünü inkişaf etmə xüsusiyyətlərindən səmərəli bəhrələnməklə ölkənin resurs potensialından milli iqtisadiyyatın maksimum məhsuldar inkişaf mənbələrinin formalaşdırılması və bu istiqamətdə iqtisadi inkişaf modelinin qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, artıq bunlarla bağlı strateji hədəflərin icra prosesləri intensivləşməkdədir. Amma Azərbaycan özünün müstəqilliyinin imkanlarından istifadə etməklə inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə qalxmaqda israrlıdır.

Təhlil metodu

Tədqiqatın təhlil metodu milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialı problemlərinin postneft dövrünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, fərqli yanaşmalar kontekstində mövcud fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının əsas indikatorlarının potensialları üzrə yenidən modelləşdirmələrin aparılması, konkret fəaliyyət proqramlarının və tədbirlərin hazırlanması proseslərində istifadə edilməsi imkanları ilə izah olunur.

Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının obyektiv formalaşdırılması problemlərinin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektləri

Əslində, təbiət və Allah Azərbaycan xalqına kifayət qədər təbii sərvətlər – milli sərvətlər, geniş çeşiddə karbohidrogen ehtiyatları - neft və qaz resursları, faydalı qazıntılar, filiz və qeyri-filizlər, münbit torpaq ehtiyatları, əlverişli iqlim şəraiti, rəngarəng fauna və flora, biomüxtəliflik, ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün yararlı torpaqlar, heyvandarlığın inkişafına imkan verən biçənəklər və otlaqlar vermişdir. Ölkəmizdə əhalinin artım dinamikası demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişaf baxımından kifayət qədər əlverişlidir və güclü potensial mövcuddur. Belə ki, zəruri əmək ehtiyatlarının olması, ölkənin bütün regionlarında sosial-iqtisadi inkişafın manevrliliyinin sürətləndirilməsinə, regionların təbii ehtiyatlarından və iqtisadi resurslarından maksimum səmərəli istifadə olunmasına, müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasına, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə, emal

müəssisələrinin təşkilinə, on minlərlə ailə, kəndli, fermer təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Azərbaycan əhalisi əkinçiliyə və biçinçiliyə, heyvandarlığa, torpağa olduqca bağlıdır, bu istiqamətlərdə qədim və ənənəvi məşğulluq xüsusiyyətləri bu gün də qalmaqdadır, insanların çox hissəsi doğma yurdlarında, yaşadıkları ərazidə təsərrüfatların inkişafı üçün maksimum səmərəli fəaliyyət göstərməyə meyillidirlər. Deməli, ümumilikdə ölkənin bütün bölgələrində - iri sənaye mərkəzlərindən tutmuş, ucqar kənd rayonlarında belə milli iqtisadiyyat sahələrinin, əlavə dəyər yaratma xüsusiyyətinə malik iqtisadiyyat sektorlarının və müxtəlif xidmətlərin geniş şəbəkəsinin təşkili və inkişaf etdirilməsi potensialını yüksək qiymətləndirsək, yanılmazıq.

Qeyd edək ki, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafında yeni mexanizmlərin tətbiqi və müasir texnologiyaların rolunun artması ilə əlaqədar olaraq, ölkənin müxtəlif sənaye təyinatlı milli sərvətlərinin, təbii ehtiyatların və faydalı qazıntıların obyektiv qiymətləndirilməsi, onların potensialının açıqlanması və səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinə konseptual yanaşmanın təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının obyektiv qiymətləndirilməsi, mövcud faydalı qazıntılardan, xammal ehtiyatlarından, iqlim ehtiyatları, meşə və su ehtiyatları, bioloji varlıqlardan səmərəli istifadə olunması mütləq şəkildə təmin olunmalıdır. Ölkəmizdə zəngin mineral xammal, yanacaq və karbohidrogen ehtiyatları, faydalı filiz və qeyri-filiz, torpaq, meşə, bioloji, su ehtiyatları, qoruqlar və yaşıllıqlar və kurort-rekreasiya ehtiyatları və s. mövcuddur [1]. Ölkəmizdə filiz şəklində emal üçün tədarük olunan faydalı qazıntıların sənaye əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir və bu tip xammalların əsas ehtiyatları dağlıq ərazilərdə yerləşir. Azərbaycanda bir çox mühüm qara və əlvan metalların istehsalı üçün yataqlar vardır və həmin yataqların potensialı bu istiqamətlər üzrə güclü sənaye potensialının formalaşdırılması üçün yetərlidir. Bunlara misal olaraq alüminium, dəmir, kobalt, mis, qızıl, seolit və s. yataqları göstərmək olar [2;3;4;5]. Məsələn, Daşkəsən rayonunda dəmir ehtiyatlarının sənaye əhəmiyyətli həcmi 250 milyon tondur və ehtiyatların həcminə görə Daşkəsən dəmir filizi yatağı Avropada birinci yeri tutur, dünyada isə Çindən sonra ikincidir. Bundan əlavə, ölkəmizdə - Gədəbəy rayonunda mis və qızıl yataqları mövcuddur və hazırda qızıl yataqlarının işlənməsi, istehsalı prosesi təmin edilmişdir. Amma etiraf edək ki, buradakı mövcud potensialın cüzi bir hissəsindən istifadə olunur. Alüminium sənayesinin inkişafı prioritet sahələrdən hesab olunur, vaxtı ilə Sumqayıtda və Gəncədə iri alüminium zavodları fəaliyyət göstərmişdir və bu sahənin məhsullarının əksəriyyəti xaricə ixrac olunurdu. Son illərdə alüminium sənayesinin potensialının bərpa edilməsi istiqamətində iri layihələr reallaşdırılmaqdadır. Kifayət qədər faydalı olan alunit filiz yataqları Daşkəsən rayonunda - Zəylikdə yerləşmişdir. Qeyd edək ki, ölkəmizdə qeyri-filiz ehtiyatları üzrə yataqların ümumi sayı 300-dən artıqdır. Qiymətli xammal mənbəyi kimi və sənaye əhəmiyyəti yüksək olan təbaşirin ehtiyatları 70 milyon tondan artıqdır. Bundan əlavə, bentonit gillərinin sənaye ehtiyatları 85 milyon tona yaxındır və əsas qeyri-filiz mənşəli ehtiyatlar sırasında gips, bentonit gilləri, daş duz, tikinti materialları və s. yataqları daha çox sənaye əhəmiyyəti ilə fərqlənirlər [6;7]. Ölkəmizdə bina və obyektlərin tikilməsində mişar daşlarından geniş istifadə edilməsi ənənəsi vardır və bununla bağlı göstərmək lazımdır ki, mişar daşı ehtiyatları 300 milyon tona yaxındır.

Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi problemlərinin təhlili

Qeydedə ki, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının formalaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində torpaq ehtiyatlarının rolu böyükdür və torpaq qiymətli təbii ehtiyat kimi dəyərləndirilir. Ölkəmizdə dünyada məlum olan və təsdiqlənən torpaq növlərindən 82 növü mövcuddur və ümumilikdə torpaq sahələrinin həcmi 8,6 milyon hektardır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi 4,7 milyon hektardır [8]. Azərbaycan ərazisi dünyanın digər ölkələrinin əraziləri ilə müqayisədə meşələrlə xeyli zəif örtülmüşdür və ölkə ərazisinin 11,8%-i meşələrdən ibarətdir. Eyni zamanda ölkəmizdə mövcud meşə ehtiyatları sənaye fəaliyyəti baxımından zəif potensiala malikdir [9]. Azərbaycanda meşə örtüklərinin 49%-i Böyük Qafqaz regionundakı meşə massivlərindən, 34%-i Kiçik Qafqaz regionu, 15%-i Talış zonası, həmçinin 2%-i Aran ərazilərində yerləşən meşə örtüklərindən ibarətdir. Ölkə ərazisindəki meşə ehtiyatlarının örtülü sahələrində fıstıq – 31,68%, vələs – 26,01%, palıd – 23,4%, qovaq – 3,58% və s. təşkil edir. Azərbaycan özünün bioloji müxtəlifliyinə görə digər dünya ölkələri ilə müqayisədə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Belə ki, Azərbaycan faunası ümumilikdə 18 min canlı varlıqlardan təşkil olunmuşdur. Azərbaycanın florasında 4200 bitki növü yer almışdır, bunlarla yanaşı, Azərbaycanda 500-ə yaxın mamır, 460 ağac və kol növləri vardır. Azərbaycanın əsas bioloji varlıqları və sərvəti Xəzər dənizində cəmlənmişdir. Bu dənizdə bioloji varlıqların və canlıların 1809 növünün və qruplarının mövcudluğu məlumdur. Xəzər dənizində bitkilərin 733 növü vardır və bunların çox cüzi bir hissəsi-cəmi 5 növü çiçəklənən bitkilərdən ibarətdir, yerdə qalanları isə bu dənizdə geniş yayılmış yosunlardan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda içməli su ehtiyatları və içməyə yararlı su mənbələri o qədər də güclü deyildir. Ümumilikdə, ölkəmizin yerüstü su ehtiyatlarının həcmi 27 kub km səviyyəsindədir. Ölkəmizin ərazisində 8359 çay vardır və bunlardan cəmi 171 çayın su ehtiyatı potensialı böyükdür və həmin çayların uzunluğu 25 km-dən çoxdur. Azərbaycanda əsas mineral xammallar və yanacaq ehtiyatları Xəzər dənizinin milli sektorunda cəmlənmişdir. Abşeron yarımadasının Bakı və Abşeron arxipelaqlarında neft ehtiyatlarının Xəzər dənizindəki həcmi 3,5-5 mlrd. ton həcmində qiymətləndirilir. Ölkədə mövcud 71 neft və qaz yataqlarından 28-i Xəzər dənizində yerləşmişdir, 43 yataq isə quru ərazilərdədir [10]. Qara və əlvan metallurgiya sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün ölkəmizdə bu sahənin mineral xammal bazasının güclü olması diqqət çəkir. Təkcə Qazax rayonundakı bentonit gil ehtiyatları 100 milyon tondur və bu xammalın qara metallurgiyanın inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvanda və işğal altında olan Zəngilan ərazisində kalsiumlanmış soda istehsalının təşkili üçün mühüm xammal ehtiyatları vardır. Belə ki, Nehrəm yatağında sənaye əhəmiyyətli daş duz ehtiyatı 730 milyon ton və Zəngilan yatağında kimyəvi əhəng ehtiyatları 130 milyon ton həcmində qiymətləndirilir. Ölkəmizdə tikinti materialları sənayesinin inkişafı üçün sənaye əhəmiyyətli 240-dan çox müxtəlif növ qeyri-filiz xammalları və tikinti materialları yataqları vardır [11].

Qeyd edək ki, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində onun tərkib hissəsi kimi çıxış edən iqtisadi sistemlərin və mexanizmlərin adekvatlığı, səmərəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın inkluziv inkişafının təmin edilməsi və qlobal problemlər əsas götürülməklə iqtisadi institutların səmərəli və məhsuldar fəaliyyətinin təmin edilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu halda iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün tələb olunan potensialın və şəraitin formalaşdırılması üçün daha əlverişli şərait yaratmaq mümkün olur [12, səh.11]. Bundan əlavə, iqtisadi inkişafın dayanıqlı aparılması üçün balanslaşdırılmış iqtisadi mexanizmlərin və resurs potensialının formalaşdırılması tələb olunur. İqtisadi sistemlərin və mexanizmlərin anti-böhran şəraitində fəaliyyət göstərməsi və rəqabətə tab gətirməsi problemləri də həll edilməlidir. Dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin reallaşdırılması dövlət tərəfindən sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərin hazırlanmasında və müəyyənləşdirilməsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi sosial-iqtisadi inkişafın çox mühüm komponentləri, həmçinin resurs potensialı, demoqrafik inkişafı ilə bağlı problemlər, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, yoxsulluq və işsizlik problemləri götürülməlidir. Bundan əlavə, dayanıqlı inkişafın mühüm prinsipləri sistemləşdirilməli və ölkənin regionları da nəzərdə tutulmaqla fəaliyyət mexanizmləri uzunmüddətli dövr üçün nəzərdə tutulmalıdır. Dayanıqlı inkişafın regional prinsipləri kimi isə iqtisadiyyatın innovativ inkişafının və diversifikasiyalaşdırılmasının təmin edilməsi, istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, təbii resurslardan və enerji daşıyıcılarından qənaətlə istifadə edilməsi rejimlərinin formalaşdırılması, ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi çıxış edir. Regionun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün iqtisadi, sosial və ekoloji amillərə kompleks baxılması tələb olunur [13, səh.10]. Bunlarla bərabər, dayanıqlı inkişafın əsas indikatorları kimi iqtisadi baxımdan adambaşına düşən ÜDM-in həcmi, ÜDM-in enerjitutumluluq səviyyəsi, əsas fondların fiziki həcmnin indeksi, əsas kapitalla investisiyaların ÜDM-ə nisbəti, kiçik və orta müəssisələrin ÜDM-də payı, sosial indikatorlar qismində insan potensialının inkişaf indeksi, adambaşına düşən büdcə xərcləri, əhalinin orta uzunömürlülük səviyyəsi, nəhayət, ekoloji indikatorlar kimi isə ətraf mühitin çirkləndirilməsi göstəriciləri, regionlarda qorunan ərazilərin sahəsi, ətraf mühitin qorunmasına yönəldilən investisiyaların həcmi və s. baxılır.

Postneft dövründə milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf problemlərinin konseptual həlli yolları

Qlobal iqtisadi tendensiyaların və qlobal iqtisadi təhlükələrin artması ilə əlaqədar olaraq

postneft dövründə milli iqtisadiyyatın inkişaf təmayüllərinin optimal müəyyənləşdirilməsi və təşkili mexanizmləri ilə bağlı problemlərə fundamental baxılması, onların konseptual həlli yollarının modelləşdirilməsi müasir dövrdə bir çox dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən postneft dövrü üçün milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, həmçinin xidmət sektorunun strateji hədəflərinin reallaşdırılması ilə bağlı 2020-2030-cu ilədək olan dövr üçün konkret hədəflər müəyyənləşdirilmiş, proqnozlar hazırlanmışdır. Amma bu proqnozlara və strateji hədəflərə alternativ baxışların formalaşdırılması və proqnozların verilməsi vacibdir. Bizim məqbul bildiyimiz variantda, 2020-2030-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri üzrə proqnozlar cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

**Azərbaycan Respublikasının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri üzrə
2020-2030-cu illər üçün proqnozlar [8]**

S/S	Əsas sosial iqtisadi göstəricilər	Ölçü vahidi	Faktiki			Müəllif proqnozları		
			2016	2017	2018	2020	2025	2030
01	ÜDM	mlrd. \$.	37,9	40,9	46,9	51	58	64
02	Adambaşına düşən ÜDM	\$	3928,6	4198,5	4780,1	5000	5300	5700
03	ÜDM-in strukturu, o cümlədən:	mlrd. \$	37,9	40,9	46,9	51	58	64
	Sənaye	mlrd. \$				32,68	34,45	37,99
	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	mlrd. \$				5,6	6,5	7,78
	Xidmət sektoru	mlrd. \$				11,52	15,88	17,05
	Digərləri	mlrd. \$				1,2	1,17	1,18
04	ÜDM-in strukturu, o cümlədən:	%	100	100	100	100	100	100
	Sənaye	%				64,07	59,39	59,35
	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	%				10,98	11,21	12,15
	Xidmət sektoru	%				22,59	27,38	26,64
	Digərləri	%				2,36	2,02	1,86
05	Cəmi valyuta ehtiyatları, ilin əvvəlinə	mlrd. \$	37,12	41,14	44,14	50	60	70
06	Xarici ticarət dövriyyəsi, o cümlədən:	mlrd. \$	21,6	24,26	31,7	30	36	40
	İdxal	mlrd. \$	8,5	8,78	11,4	9	10	10
	İxrac	mlrd. \$.	13,1	15,48	20,3	21	26	30

Cədvəl 1-də verilmiş proqnozlara opponetlər tərəfindən münasibətlərin necə olmasından asılı olmayaraq, bir məsələni xüsusi vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı qeyri-neft sektoru sahələrinin potensialından istifadə mexanizmlərini səmərəli qura bilməsə, nə hökumətin qarşıya qoyduğu strateji hədəflər, nə də müstəqil ekspert-tədqiqatçıların verdikləri proqnozlar özünü doğrultmayacaqdır. Azərbaycanda qeyri-neft milli məhsullarının geniş şəbəkəsinin istehsalının artırılması və milli brend kimi dünya bazarlarına çıxarılması potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməsi problemləri həll olunmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, bizim fikrimizcə, bir qrup strateji tədbirlərin reallaşdırılması gecikdirilmədən təmin edilməlidir.

Əlbəttə, bu halda dayanıqlı iqtisadi inkişafın əvvəldə qeyd etdiyimiz indikatorları ilə bağlı hər bir detal araşdırılmalı, dinamik inkişaf elementləri diqqət mərkəzində saxlanılmalı və dayanıqlı inkişafa mane olan problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Dayanıqlı inkişafın ən mühüm indeks və indikatorlarının – iqtisadi, sosial, təbii-resurs potensialının, ekoloji potensial

və ətraf mühitin qorunması amilləri, institusional potensial, investisiya-innovasiya mühiti və onun cəlbədicilik potensialı, iqtisadi təhlükəsizlik potensialı və iqtisadi proseslərin idarə edilməsi potensialının mütləq şəkildə nəzərə alınması vacibdir. Hər bir indeks və indikatorun dayanıqlı inkişafa təsiri məsələləri ölçülməli və qiymətləndirilməlidir [15]. Bu proseslərdə strateji yanaşmaların dayanıqlı inkişafın təmini üçün tələb olunan səviyyədə tədbirlərin reallaşdırılmasına imkan verə bilməsi potensialına obyektiv reallıqdan baxılması və onun qiymətləndirilməsi kifayət qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dayanıqlı inkişafın uğurlu olması bu amillərdən xeyli asılıdır [16]. Milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha səmərəli inkişafının təmin olunması, onun strukturunun dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi, iqtisadi fəaliyyət prinsiplərinin və mexanizmlərinin qlobal iqtisadi çağırışlara adekvatlığının təmin edilməsi problemləri ardıcıl şəkildə həll edilməlidir. Milli gəlirin, milli istehsalın, milli məhsulun hərtərəfli və daimi, eyni zamanda məhsuldar artım mənbələrinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulması və möhkəmləndirilməsi təmin olunmalıdır. Aparılan iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın şaxəli inkişafının təmin edilməsi hesabına işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına istiqamətləndirilməlidir. Bir sözlə, dayanıqlı iqtisadi inkişaf proseslərində sosial-iqtisadi sistemlərin dayanıqlılığı və məhsuldarlığı təmin olunmalıdır [17, səh.101]. Sosial-iqtisadi sistemlərin işləkliyi cəmiyyətdə güclü inam formalaşdırır, əhalinin iqtisadi fəallığını artırır, milli iqtisadi inkişaf proqramlarının və konsepsiyalarının qarşılıqlı etimad çərçivəsində işlənilib hazırlanmasına münbit şərait yaradır və ölkənin bütün istiqamətlərdə, o cümlədən regional aspektlərdə dayanıqlı inkişafın maksimum optimal metodoloji yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Regional iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının obyektiv təhlili və qiymətləndirilməsi məsələlərinə metodoloji yanaşmalarda mühüm göstəricilərin diqqətlə izlənilməsi və əsasən həmin regionlarda yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir [18]. Bir çox postsovet respublikalarında, o cümlədən Rusiya Federasiyası və Belarusda sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin uzunmüddətli dövr üçün Konsepsiyası və Milli strategiyası hazırlanmışdır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında milli konsepsiyanın əsasında uzunmüddətli dövr üçün sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin maksimum şəkildə həll edilməsi, bununla əlaqədar məqsədli indikatorlar üzrə dinamik inkişafa nail olunması, prioritet vəzifələrin öhdəsindən gəlinməsi nəzərdə tutulur. Həmin dövr ərzində qlobal rəqabət mühitinin reallıqlarının və tendensiyalarının ortaya çıxardığı yeni situasiyanın çağırışları, texnoloji dəyişikliklərin yeni istiqamətləri, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında insan kapitalının rolunun artması prioritetlərinə daha çox diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Uzunmüddətli dövr üçün ölkədə insan potensialının inkişaf etdirilməsi və bununla bağlı sistemli tədbirlərin görülməsi, yüksək rəqabət mühitinə malik institusional mühitin yaradılması, sahibkarlığın stimullaşdırılması və iqtisadiyyata kapitalın cəlb olunmasının intensivləşdirilməsi, innovativ inkişaf əsasında iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması vacib hesab edilir [19]. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına imkan verən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi hesabına ölkənin rəqabətqabiliyyətli fəaliyyət sektorlarının mövcud potensialından maksimum bəhrələnmək problemlərinin həll edilməsi vacib hesab olunur. Başqa bir postsovet ölkəsi olan Belarusda 2020-ci ilədək olan dövr üçün sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli strategiyanın reallaşdırılması prosesləri diqqət çəkir [20]. Bu strategiyanın həyata keçirilməsində əsas məqsəd ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın və iqtisadi təhlükəsizliyin maksimum gücləndirilməsinə nail olmaqdır. Hər bir ölkə özünün sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin daha optimal yollarının tapılmasında maksimum səylər göstərməli və uzunmüddətli dövr üçün dayanıqlı iqtisadi inkişaf kontekstində bu problemlərin həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir. Tədqiqatçı A.S.Vasilyeva belə hesab edir ki, istənilən ölkənin dayanıqlı inkişafının proqnozlaşdırılması və uzunmüddətli dövr üçün yeni iqtisadi sistem paradiqması kimi qəbul olunan dayanıqlı inkişafı ilə bağlı problemlərin optimal həlli yollarının tapılması vacib məsələlərdəndir. Beş mühüm amil üzərində qurulmuş dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin mərkəzində sosial-iqtisadi institutlarla bərabər cəmiyyət və iqtisadiyyat, ekoloji amillər, həmçinin elm və texnika mühüm əhəmiyyət kəsb edir [21, səh.7]. Bundan əlavə, biz əvvəldə də qeyd etmişdik ki, dayanıqlı inkişafın regional problemləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmıdır. Belə ki, təbii sərvətlərin və iqtisadi resursların, məhsuldar qüvvələrin əsas hissəsi ölkə regionlarında

yerləşir. Bu baxımdan, regionların dayanıqlı inkişafı dövlətin prioritet vəzifələri sırasında ön yerlərdə olmalıdır [22, səh.78]. Bir çox hallarda qısamüddətli dövrlər üçün görülən tədbirlər yüksək nəticələr versə də, dövlətin uzunmüddətli dövr üçün əhalinin rifahının yüksəldilməsinə, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə hesablanmış iqtisadi siyasətin olması daha məqsədəuyğundur. Bu qəbildən olan məsələlərə konseptual yanaşmalar mütləq şərtlərdən biri kimi xarakterizə olunur [23, səh.152]. Digər tərəfdən milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinin tənzimlənməsi, onun resurs potensialının adekvat şəkildə modelləşdirilməsi ilə bərabər milli iqtisadiyyatın prioritet fəaliyyət sahələri və hədəflərinə xüsusi önəm verilməlidir.

Nəticə

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xarakterik yanaşmalardan biri kimi xarici kapitalın fəal şəkildə qeyri-neft sektoru sahələrinə cəlb edilməsi və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq aləmdə rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması problemləri diqqət çəkir. Digər tərəfdən Azərbaycan özünün neft-qaz sənayesinin inkişaf perspektivlərinin modelləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli dövr üçün konseptual yanaşmaları təmin etməlidir.

Bu məsələlərdə neft-qaz sənayesinin ölkənin dayanıqlı inkişafının əsas təminatçısı kimi çıxış etməsi, milli iqtisadiyyatımızın tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən yaranmışdır. Belə ki, artıq 100-150 ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında lokomotiv rolunu neft sənayesi yerinə yetirir və yəqin ki, bu prioritetlik hələ gələcək dövrlər üçün də xarakterik olacaqdır.

Ölkəmizin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi proseslərində neft-qaz sənayesinin potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməsi hesabına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi problemləri həll edilməlidir.

Azərbaycan yaxın perspektivdə ekoloji amillər nəzərə alınmaqla, özünün iqtisadi inkişaf modelini yenidən təkmilləşdirməli və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini özündə tam şəkildə ehtiva edən iqtisadi inkişaf mexanizmlərini hazırlamalı, tətbiq etməlidir.

Dünya iqtisadi inkişaf proseslərinin transformatik xüsusiyyətlərinə və qlobal iqtisadi çağırışlara adekvat olan dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin və meyarlarının ciddi şəkildə qiymətləndirilməsi, qlobal problemlərin həlli istiqamətində daha çox səylərin göstərilməsi, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə daha çox töhfələrin verilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehlak və yaşayış səviyyəsinin cəmiyyətin tarazlı inkişafı hesabına tənzimlənməsi, insan kapitalından səmərəli istifadənin təmin olunması və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın və cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına nail olunması problemləri ardıcıl şəkildə həll edilməli və bunlarla əlaqədar dayanıqlı şəkildə tələb olunan tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Hənifə Cəfərli

Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi problemləri

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlı meyarların və prinsiplərin kompleks araşdırılması, öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və problemlərin həlli yolları üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması əsas məqsəd olaraq qəbul edilmişdir. Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsinin aktual problemlərinin təhlil edilməsi, öyrənilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas indikatorlarının xüsusiyyətlərinin araşdırılması və bütün bunların ümumiləşdirilməsinin tələb olunması müəyyənləşdirilmişdir.

Məqalədə həmçinin milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf potensialının qiymətləndirilməsinin daha effektiv mexanizmlərinin öyrənilməsi məqsədilə qlobal iqtisadi təhlükələr şəraitində yüksək səmərə nümayiş etdirən praktiki nümunələrin nəzərdən keçirilməsində mövcud olan çətinliklərə diqqət verilmişdir.

Ганифа Джафарли

**Проблемы оценки потенциала устойчивого и продолжительного
развития национальной экономики**

Резюме

В статье рассмотрены вопросы комплексного изучения и обобщения проблем и принципов, связанных с оценкой потенциала устойчивого и продолжительного развития национальной экономики в современных условиях и сформулированы предложения и рекомендации для решения этих проблем. Анализ актуальных проблем оценки устойчивого и продолжительного развития национальной экономики требует проведения исследований, изучения и обобщения особенностей основных индикаторов развития.

В статье подчеркивается, что в условиях глобальных экономических рисков, с целью изучения более эффективных механизмов оценки потенциала устойчивого и продолжительного развития национальной экономики должно уделяться пристальное внимание применению высокоэффективного практического опыта.

Hanifa Jafarli

**Assessment problems of the potential for sustainable and continuous development
of the national economy**

Summary

The main purpose in the article is to show complex research, study, generalization of factors and principles related to the assessment of the potential for sustainable and continuous development of the national economy in modern conditions and develop suggestions and recommendations for solving problems. Analyzing of the current problems of assessing the sustainable and continuous development of the national economy require conduction of the researches, study and generalization of the features of the main development indicators.

The article also emphasizes the difficulties in the review of practical examples of high efficiency in the context of global economic hazards for the aim to study more effective mechanisms for assessing the potential of sustainable and continuous development of the national economy.

Ədəbiyyat

1. A.A.Nadirov. və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı. “Elm”. Bakı-2003.
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi internet saytı. <http://eco.gov.az>.
3. Azərbaycanın təbii ehtiyatları. <http://kayzen.az>.
4. Azərbaycanın təbii resursları. <http://azerbaijan.az>.
5. Azərbaycanın təbii sərvətləri. <http://azecology.az/az/elaqe>.
6. N.V.Mustafayev. Faydalı qazıntılar. <http://www.gia.az>.
7. M.Əkbərov. Mineral ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə traktatı//“Yer və insan” jurnalı, №4, 2015. <http://az.strategiya.az>.
8. Azərbaycan rəqəmlərdə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018.
9. V.M.Babazadə. Azərbaycanın mineral-xammal resursları. Bakı-2005.
10. Akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun rəsmi internet saytı. <http://www.igaz.az>.
11. Şəfa Əliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt Dövlət Universiteti. 2018.
12. Д.Д.Галданова. Устойчивое развитие экономических систем: потенциал, сущность, факторы. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург-2003.
13. А.В.Гончаров. Формирование стратегии региона на основе реализации потенциала устойчивого развития. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2016. стр.16
14. Системный анализ проблемы устойчивого развития/ Под ред. С.А.Пегова, Ю.А. Москва: Книжный дом «Либерком», 2009.
15. Н.П.Тарасова, Е.Б.Кручина. Индексы и индикаторы устойчивого развития. <http://www>.

- mnr.gov.ru/part/8048_indikator.doc.
16. О.Сивограков. Стратегический подход + устойчивое развитие = успех. http://www.iwoev.org/fileadmin/Dokumente/Projekte/Projekt_EU-BY/Presse/2nd_issue.pdf.
 17. А.С.Ли, В.В.Казаков. Формирование логико-структурной схемы управления устойчивым развитием социально-экономических систем // Вестник Томского Государственного Университета. № 348, 2011. стр. 100-103.
 18. Е.Б.Голованов. Методический подход в оценке устойчивого развития региональной экономики. <https://sovman.ru/article/5104>.
 19. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 г. http://www.intelros.ru/subject/ross_rasput/print: page 1, 2026-konsercija-dolgosrochnogo-socialno.html.
 20. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года. <http://www.minpriroda.gov.by/printv/ru/nsur2020-ru>.
 21. А.С.Васильева. Пятифакторная модель устойчивого социально-экономического развития // Креативная экономика. 2012. Том 6. № 4. стр. 3-9.
 22. А.В.Затонский, Н.А.Сиротина. Значение и роль природно-ресурсного потенциала в обеспечении устойчивого развития региона // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент» № 1, 2015. стр.76-79.
 23. Н.А.Сиротина. «Долговременное процветание» как концепция устойчивого развития // Вестник КИГИТ. 2012. № 8. стр.150-157.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.11.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 14.01.2020

UOT: 338.43

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-45-51

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYALI İNKİŞAF MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TƏŞKİLATI-İQTİSADI VƏ HÜQUQİ SƏCİYYƏSİ

Hicran Köçərli

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının baş müəllimi

AZ 5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Bakı küçəsi 1

e-poçt: hicrankocherli01@gmail.com

Açar sözlər: innovasiya, aqrar sahə, inkişaf, təşkilati-iqtisadi səciyyə, normativ-hüquqi baza, təşviq, informasiya, amillər, elmi təminat, potensial.

Ключевые слова: инновация, аграрная отрасль, развитие, организационно-экономические аспекты, нормативно правовая основа, стимулирование, информация, факторы, научное обеспечение, потенциал.

Keywords: innovation, agrarian industry, development, organizational and economic aspects, regulatory framework, encouragement, information, factors, scientific support, capacity.

Giriş

Aqrar sahədə həyata keçirilən innovasiya siyasəti, yeni hədəflərin əldə edilməsi proseslərinin elmi təminatının gücləndirilməsini, o cümlədən nəzəri və metodoloji problemlərin təxirəsalınmaz həllini tələb edir. Odur ki, bu sahədə innovasiyalı inkişaf strategiyasının əsaslandırılması zamanı elmi ideyaların yaranmasından, onların kommersiyalaşdırılmasına, böyük verilənlərin (big data) formalaşmasından onun istifadəsinə, rəqəmsal texnologiyaların və alətlərin istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsindən onların reallaşdırılmasına qədər bütün proseslər təhlil edilməli, gözlənilən meyillər aşkar olunmalı, prioritetlər əsaslandırılmalıdır.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin təşkilati-iqtisadi səciyyəsi

Strateji planlaşdırma şəraitində fəaliyyət təcrübəsindən məlum olduğu kimi, bazar və resursyönümlü yanaşmalar alternativ kimi çıxış edə bilirlər. Aqrar sahə də bu baxımdan istisna deyildir. İnnovasiyalı fəaliyyətin proqnozlaşdırılması və proqramlaşdırılmasında qeyri-müəyyənliyin yüksək səviyyəsi, haqqında danışılan yanaşmaların bir-birinə alternativ olan cəhətlərini deyil, onların birgə istifadəsinə imkan verən cəhətlərin önə çəkilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. İndiyə qədər bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar üzərində dayanmadan təkcə onu qeyd edək ki, zənnimizcə, aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin prioritetlərinin əsaslandırılması strateji təhlilin bazar və resursyönümlü yanaşmalarının birgə tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Arqumentimiz odur ki, əks halda sahədə bərpa olunmayan təbii resurslara münasibətdə arzuolunmaz fəaliyyət növlərinə rəvac verilə bilər. Məsələn ondadır ki, innovasiyalı fəaliyyətin prioritetlərinin əsaslandırılması üçün strateji təhlildə bazar yanaşmasına üstünlük verilməsi kənd təsərrüfatı və ümumilikdə kənd ərazilərinin dayanıqlı inkişafı baxımından iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin vahid rakursda araşdırılmasına imkan vermir. Əlbəttə, onu da unutmamaq olmur ki, aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin strateji təhlilində resursyönümlü yanaşma istehsal subyektinin bazarın müvafiq seqmentində mövqə əldə etmək perspektivlərinə, heç də arzuolunan dərəcədə aydınlıq gətirmir.

Müasir aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması bazar infrastrukturunun aşağıdakı elementlərinin qarşılıqlı səmərəli fəaliyyətini tələb edir: elmi-məsləhət və tədris mərkəzlərinin, innovativ logistik, marketing və menecment qurumlarının, əmtəə-xammal birjalarının, sığorta şirkətlərinin və s. Onların fəaliyyəti, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi, dinamik və dayanıqlı inkişafyönümlü makroiqtisadi mühitin, xüsusilə dayanıqlı pul-kredit sisteminin adekvat fəaliyyəti böyük ehtimalla aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı sahibkarlığın təşəkkülü imkanları şəraitində reallaşa bilər. Konkret halda innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğun fəaliyyət şəraiti

dedikdə innovasiyalı fəaliyyət üçün əlverişli olan (güzəştli) vergitutma sistemi, aqrar sahibkarların hüquqlarının səmərəli müdafiəsi, rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində innovasiyalı inkişafın daxili motivlərinin gücləndirilməsi, innovasiyalı sahibkarlıq imicinin təşəkkülünün sürətlənməsi və s. nəzərdə tutulur.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin təşəkkülündə dövlət himayəsi mühüm amildir. Məhz həmin amilin hərəkətverici təsiri hesabına maddi, maliyyə və əmək ehtiyatlarını innovasiyalı fəaliyyət tələbləri baxımından səfərbər etməklə aqroiqlim potensialını fəallaşdırmaq üçün real imkanlar yaranır. Digər tərəfdən unutmamaq olmasın ki, innovasiyanın məqsədi “idarəetmə obyektini dəyişmək, yeni elmi, texniki, iqtisadi və sosial effekt əldə etməkdir. İnnovasiya yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklində təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir” [1, səh.8].

Başqa sözlə, mövcud aqrar potensialın reallaşdırılmasında kreativ düşüncəyə əsaslanan yeni yanaşmalar olmasa, sahənin özünəməxsus cəhətləri səbəbindən onun qarşısına qoyulan vəzifələrin icrası, ilk növbədə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı mümkün deyildir. Konkret halda, sahənin özünəməxsus cəhətləri qismində, ilk növbədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahələrinin məhdudluğu, insanların artması fonunda həmin sahələrin azalması qeyd edilməlidir.

Bu və digər səbəblərdən aqrar sahədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi həlledici amil rolunda çıxış edir. Aqrar sahədə alternativ ideyaların kommersiyalaşması imkanlarının müqayisəli qiymətləndirilməsi, təkcə aqrar istehsalda deyil, ümumilikdə bazarın müvafiq segmentində formalaşan münasibətlərə yeni yanaşmaların iqtisadi məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmağa imkan verir. Özü də bu halda elmi innovasiyalarla yanaşı, idarəetmə innovasiyaları da diqqət mərkəzində olmalıdır. İdeyaların kommersiyalaşması baxımından, aşağıdakı yanaşmanı, zənnimizcə, məqsədəuyğun hesab etmək olar. “İnnovasiya – bazarın tələbləri vasitəsilə dərk edilən iqtisadi zərurət kimi müəyyənləşdirilir. Burada iki məqama – innovasiyanın, ixtiranın və tədqiqatların yeni əmək vasitələri və əmək alətləri, texnologiyalar və istehsalın təşkil edilməsi şəklində “maddiləşməsi” və onları gəlir mənbəyinə çevirən kommersiyalaşmaya xüsusi fikir verməliyik” [2, səh.53].

Aqrar fəaliyyətin yüksək riskliliyi, sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması prosesində daim diqqət mərkəzində olur. İnnovasiyalı inkişaf risklərin bölüşdürülməsi və minimumlaşdırılması üçün səmərəli mexanizmin yaradılmasını tələb edir. Həmin mexanizmin formalaşdırılması prosesində risklərin idarə edilməsi innovasiya menecmentinin mühüm komponenti rolunda çıxış etməlidir. Bu xüsusilə aqrar sahə məhsullarının satış strategiyasının əsaslandırılması zamanı obyektiv zərurətə çevrilir.

Günümüzdə aqrar sahədə klaster əsaslı təşəbbüslər innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşmasının təşkilati - iqtisadi xarakteristikalarını əhəmiyyətli göstərir. İlk növbədə, onu qeyd edək ki, məhz klaster əsaslı inkişaf şəraitində risklərin bölüşdürülməsi imkanları dəfələrlə genişlənir. Məsələn, ondadır ki, bu şəraitdə təminat sistemləri, logistik sistemlər daha ahəngdar işləyir. Aqrar sahədə innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf mühitinin təşkilati-iqtisadi xarakteristikalarında iqtisadi-ekoloji tələblərə uyğunluq dərəcəsi get-gedə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tələblər resursqoruyucu fəaliyyət prioritetləri ilə üst-üstə düşür. Əsas fərq dayanıqlı inkişaf şəraitində bərpa olunmayan resurslara qənaətin mərkəzi məsələ olmasıdır.

İnnovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi aspektlərini araşdırarkən bir qayda olaraq aqrar sahədə innovasiya fəallığına mənfi təsir edən aşağıdakı özünəməxsus cəhətlərə diqqət verirlər: sahədə sahibkarlığın rastlaşdığı maneələrin çoxluğuna; kənd ərazilərində şəbəkə əmələ gətirən innovasiya infrastrukturunun olmamasına; fəaliyyətin məkan baxımından pərakəndə olmasına; antiböhran tədbirlərinin reallaşdırılması çətinliklərinə; rəqəmsal mühitin ləng formalaşmasına; maliyyə vasitəçiliyində kənd yerlərində problemin çoxluğuna; informasiyanın asimmetriya və natamamlıq dərəcəsinin daha yüksək olmasına; vergi tətilləri və güzəştləri sisteminin çevikliyi səbəbindən vergi mexanizmində dəyişmə tezliyinin yüksək olmasına; innovasiyalı və şaxələndirilmiş fəaliyyət şəraitində sahədə yeni məhsulun sertifikatlaşdırma və lisenziyalaşdırma əməliyyatlarının yüksək əməktutumluluğuna.

Sadalanın neqativ cəhətlərin aradan qaldırılması və ya neytrallaşdırılması istiqamətində hazırlanan tədbirlər zəruri institusional təminat tələb edir. Odur ki, aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın təşkilati-iqtisadi xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan hər bir əhəmiyyətli addım transaksiya xərclərinin səviyyəsinin monitorinqinə əsaslanmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, son tədqiqatların əksəriyyətində transaksiya xərclərinin innovasiyalı rəqəmsal mühitdə indikator funksiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan, aşağıdakı fikri məqbul hesab edirik. “Rəqəmsal mühitin əsas indikatorlarından biri transaksiya xərcləridir. Mübadilə prosesində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə verilməsi ilə bağlı olan xərclər kimi transaksiya xərcləri tərəf-müqabillərlə qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına sərf olunur. Bu xərclər natamam informasiya mühitində meydana gəlir. İlk yanaşmada, transaksiya xərcləri bazarın fəaliyyəti üçün zəruri olan xərclər kimi qəbul edilmişdir” [4, səh.8].

Yeri gəlmişkən, aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşmasında informasiya amili həlledici rola malikdir. Belə vəziyyətdə informasiyanın natamamlığı və asimetriyasının azaldılması istiqamətində görülən tədbirlər, həmin mühitin formalaşmasına ciddi müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Həmin təsirlər elmtutumlu və yüksək texnoloji sahələrdə özünü daha əyani surətdə göstərir.

Yüksək aqrotexnologiyaların tətbiqinin təşkilati-iqtisadi mühitinin formalaşmasında elmi ideyaların formalaşmasından onun kommersiyalaşmasına qədər bütün mərhələlərdə elm-biznes münasibətlərinin rəqəmsallaşması imkanları mühüm rola malikdir. Bu baxımdan, biotexnologiyalar sahəsində aparılan tədqiqatların təşkili və onların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prosesləri, aqrar-ərzaq sektorunda innovasiyalı inkişafın yaxın perspektivlərini modelləşdirmək baxımından yüksək informativliyə malikdir. Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın prioritet istiqaməti kimi biotexnologiyaların sürətli inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədlərinə tabe edilir. Belə ki, son məlumatlara görə təbii mənşəli xammaldan istifadənin prioritet sayıldığı hazırkı dövrdə nanotexnologiyalar sayəsində artıq 100-ə yaxın adda ərzaq məhsulu istehsalı üzrə sınaqlar uğurlu olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, aqrar-ərzaq təsərrüfatında yuxarıda qeyd edilən və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi artıq ənənəvi sayılan tədqiqat istiqamətlərində də ciddi irəliləyişlərlə müşayiət olunur. Deyək ki, molekulyar səviyyədə seleksiya tədqiqatları, ətraf mühitin əlverişsiz təsirlərinə qarşı davamlı olan bitki sortlarının yaradılması istiqamətində tədqiqatlar, global iqlim dəyişikliyinə biomüxtəlifliyə təsirinin araşdırılması üzrə tədqiqatlarda rəqəmsal texnologiyalar və alətlərdən istifadəyə yeni imkanlar açır.

Təşkilati-iqtisadi baxımdan aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının aktual məsələlərindən biri hazırda aktual olan aşağıdakı məsələlərin həllində innovasiyalı fəaliyyətin dövlət tərəfindən təşviq edilməsi zərurətidir: torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin ekoloji tələblər səviyyəsində həyata keçirilməsi; resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən alternativ enerji mənbələrindən istifadə dairəsinin genişləndirilməsi; ekoloji məhsul istehsalının artırılması.

Haqqında danışılan təşviqin kreativliyi də hazırda obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Məsələ ondadır ki, aqrar sahədə innovasiya fəallığını şərtləndirən amillərin ənənəvi qaydada idarə edilməsi, heç də həmişə arzuolunan nəticəni vermir. Aqrar fəaliyyət subyektlərinin elm və təhsil mərkəzləri ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələrinin təşviq olunması, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi, bu sahədə innovasiya fəallığının dəstəklənməsi sisteminin kreativliyində mühüm amil rolunu oynaya bilər.

Burada bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etməyi lazım bilirik. Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatında ekoloji tələbləri iterativ qaydada nəzərə alan innovasiyalı-intensiv istehsalın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sistemində imtiyazların ünvanlı olması məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, patent xidməti, gömrük və bu kimi bir sıra digər istiqamətlərdə imtiyazlar, əsasən, haqqında danışılan tələblərə cavab verən aqrotexnoloji innovasiyaları fəal surətdə tətbiq edən aqrar istehsal subyektlərinə təqdim edilməlidir. Doğrudur, kənd təsərrüfatı istehsalçılarında yanaşmada selektivlik subyektivliyə yol verilməsi riskini ilk dövrlərdə əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə sayəsində bu problemin aradan qaldırılması imkanları gündən-günə genişlənir.

Aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin təşəkkülünün təşkilati-iqtisadi xarakteristikaları

sırasında stimullaşdırıcı tədbirlərin səmərəliliyindən danışarkən, əlbəttə, həmin tədbirlərin, daha doğrusu, innovasiyalı inkişafın təşviqinə dövlət büdcəsi xərclərinin səviyyəsi də nəzərə alınır. Sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin təşəkkülü prosesi zəruri maliyyə-investisiya sisteminin yaradılmasını tələb edir. Həmin sistemin fəaliyyət hədəfləri kimi, ilk növbədə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar regionların tarazlı və dinamik inkişafı, dayanıqlı inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılması qeyd edilməlidir. Sahədə, habelə aqrar-ərzaq sektorunda innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli investisiya mühiti, artıq qeyd olunduğu kimi vergi və gömrük stimullaşdırılması ilə yanaşı, habelə intellektual mülkiyyətin səmərəli mühafizəsini, inhisarçılıqla və haqsız rəqabətlə sistemli mübarizəni, standartların hazırlanması prosesinin sürətləndirilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Innovasiya fəaliyyəti mühitinin təşəkkülü korporativ səylərin və kollektiv əməyin sayəsində mümkündür. Belə ki, innovasiya fəaliyyəti – “insan kollektivinin yeni elmi biliklər, ideyalar, kəşflər və ixtiralar, həmçinin mövcud və sınınmış elmi texnologiya, sistem və avadanlıqların istifadəsi və tətbiqi əsasında innovasiyaların tam həcmdə ictimai realizəsinə yönəldilmiş sistemli fəaliyyət növüdür” [5, səh.17].

Innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması, həmçinin aqrar sahədə rəqabət amili ilə əlaqədardır. Məhz rəqabətqabiliyyətli aqrar innovasiyalar mühit yaradan amil rolunda çıxış edə bilirlər. Təsadüfi deyildir ki, innovasiya fəaliyyətinin nəticəsinə, ilk növbədə səmərəlilik və rəqabət qabiliyyəti meyarları ilə qiymət verilir. Digər tərəfdən rəqəmsal mühitdə, əsrdə rəqabət üstünlüklərinin innovasiyalarla bağlılığı özünü daha qabarıq büruzə verir. Bu baxımdan, aşağıdakı mövqe ilə razılaşmağı mümkün hesab edirik. “İqtisadi inkişaf rəqabət mübarizəsi ilə müşayiət olunur. Yeni əsrdə rəqabət üstünlükləri, əsasən, innovasiyalarla bağlıdır. Rəqabətin nəticəsi, milli miqyasda iqtisadi artımda və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində ifadə olunmalıdır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətində rəqəmsal fəaliyyətin səmərəliliyi səviyyəsinin rolu artır” [6, səh.4].

Sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının hüquqi səciyyəsi

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin normativ-hüquqi bazasının təşəkkülü məsələsinə gəldikdə isə, ilk növbədə onu qeyd edək ki, həmin baza aşağıdakıları əhatə etməlidir: dövlətin innovasiya siyasətinin hədəflərini müəyyənləşdirən doktrinaları, konsepsiya və proqramları əks etdirən hüquqi aktları, müvafiq qanunları, ölkə başçısının fərman, sərəncam və qərarlarını, hökumətin islahatlar konsepsiyasına dair əsas müddələrinin və fəaliyyət planlarının əks olunduğu sərəncamları və s. Əlbəttə, bu baza daim yenilənməkdə və təkmilləşdirilməkdədir. Məqsəd ölkədə qanunvericiliyin yaratdığı imkanların innovasiyalı inkişaf üçün səfərbər edilməsi, məhsul və proses innovasiyalarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir.

Qloballaşma proseslərinin yüksək tempi, innovasiyaların yayılması və istifadəsi proseslərini görünməmiş dərəcədə sürətləndirmişdir. Rəqəmsal mühitin imkanlarından istifadə bu baxımdan həlledici rol oynamaqdadır. Bu baxımdan, formalaşan yeni mühitdə, innovasiyalı fəaliyyətin bütün mərhələlərində hüquqi müstəviyə çıxan məsələlərin həllində kreativ yanaşmalara obyektiv zərurət yaranmışdır. Sivil bazar şəraitində innovasiyalı inkişafın tənzimlənməsi məsələsinin qoyuluşunda ilkin addım, hüquqi tənzimlənmənin predmetinin, başqa sözlə, innovasiya proseslərində müvafiq münasibətlərin müəyyən edilməsi olmalıdır.

Növbəti addımlar hüquqi əsasların yaradılması addımlarının sınaqdan çıxmış ardıcılığı üzrə həyata keçirilir. Bu zaman yeni rəqəmsal mühitin özünəməxsusluğu diqqətdən kənar qalmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, “hazırda rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiyalı inkişafın hansı yolla gedəcəyini dəqiq proqnozlaşdırmağın qeyri-mümkünlüyü risklərdən biri kimi qəbul edilir. Odur ki, qəbul edilən qanunvericilik kifayət qədər çevik olmalı və daha çox miqdarda verilənlər nəzərə alınmalıdır” [7, səh. 29].

Milli aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının hüquqi aspektindən danışarkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” və “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair” strateji yol xəritələrini xüsusi qeyd etməliyik. Strateji əhəmiyyətli bu sənədlərdə

innovasiyalı inkişafın hüquqi bazasının formalaşdırılması və inkişafı məqsədi ilə atılacaq addımlar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın, o cümlədən aqrar sahənin inkişafında rəqəmsal texnologiyaların mühüm tərkib hissəsi olan rəqəmsal ödənişlərin təşviqi üçün zəruri normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” xüsusi qeyd edilməlidir. Haqqında danışılan proqramda “hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə hüquqi aktların layihələrinin hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim edilməsi, startap layihələrinə qeyri-maliyyə dəstəyinin verilməsinin intensivləşdirilməsi məqsədilə təkliflərin hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim edilməsi, bizneslə elm, startaplarla iri şirkətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinin təşviqi” (8, prioritet 3.1) nəzərdə tutulmuşdur.

Milli aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılması məqsədi ilə qanunvericilik aktlarında müvafiq dəyişikliklər edilir. Bu baxımdan, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu xüsusi qeyd olunmalıdır. Həmin qanunun 2-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi, innovasiya fəaliyyəti investisiya fəaliyyətinin bir forması kimi qəbul edilir. İnvestisiyalaşma arealı müəyyən edilərkən innovasiya fəaliyyətinin istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilmişdir: uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi; iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi; texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni, qənaətcil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi” [9, maddə 2]. Göründüyü kimi, hüquqi müstəvidə innovasiya fəaliyyətinə investisiya üzrə fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi də aid edilir ki, bu da, zənnimizcə, olduqca vacib olan müsbət məqamdır. Məsələ ondadır ki, innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasında elmi innovasiyalar və innovasiyaların elmi təminatının möhkəmləndirilməsi, heç də həmişə diqqət mərkəzində olmur.

İqtisadi inkişafda elmi təminat nəinki mühit yaradan, habelə həmin mühitin etibarlı təməlini qoyan amil kimi qəbul edilməlidir. Elmi innovasiyalar innovasiyalı inkişafın prioritetlərini şərtləndirir. Ölkə qanunvericiliyində təsbit olunmuş bu müddəa elmi innovasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi prioritetlərini müəyyən etməyə xidmət edir. Belə ki, “elmi innovasiya fəaliyyəti – elmi tədqiqatlar əsasında formalaşan, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edən mütərəqqi xarakterli yeniliklərin və əqli mülkiyyət obyektlərinin (elmi nəticələr, ixtiralar, kəşflər, sistemlər, orijinal texnologiyalar, brendlər, ticarət və əmtəə nişanları və digər) yaradılmasına və onların tətbiq edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir” [10, maddə 1].

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” və “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları innovasiyalı inkişaf üçün etibarlı hüquqi zəmin formalaşdırır [11; 12]. Aqrar tədqiqatların nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi və onlar üzərində əqli mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi, aqrotexnologiyaların transferinin intensivləşməsi yuxarıda adı çəkilən qanunların tətbiq arealını xeyli genişləndirmişdir.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin normativ-hüquqi bazasının təşəkkülündə “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [13], “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14) mühüm rol oynayır. Belə ki, son illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının təşviq edilməsi sayəsində sahədə sənəd dövriyyəsinin elektronlaşması və elektron imzadan istifadə edənlərin sayı dəfələrlə artmış, xarici bazarın müvafiq seqmentlərinin tədqiqi imkanları genişlənməmişdir.

Son illərdə aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasında texnoloji transferlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasında innovasiya amilinin həlledici rolu, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi, texnoloji transfer üzrə səmərəli sistemin formalaşması sayəsində, kifayət qədər qısa bir

müddət ərzində reallaşa bilər. Milli aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətində, onun dinamik və dayanıqlı inkişafında aqrotexnologiyaya çevrilmiş tətbiqi biliklərdən texnologiyaların transferi sayəsində operativ surətdə faydalanmaq olar.

Hazırda kənd təsərrüfatında inkişafın yeni səviyyəsini təmsil edən mütərəqqi, başqa sözlə, dayanıqlı inkişaf tələblərinə cavab verən aqrotexnologiyalara əsaslanan yeni məhsulların bazara çıxarılması, bu və ya digər ölkənin nəinki ərzaq təhlükəsizliyinin, habelə iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı baxımından atılan həlledici addımdır. Məhz texnoloji transfer sisteminin zəruri operativliyi və səmərəliliyini aqrar-ərzaq sektorunda innovasiyalı inkişaf problemlərini ləngimədən həll etmək mümkündür. Haqqında danışılan sistemin inkişafının normativ-hüquqi bazası, əsasən, beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış qaydalara uyğundur. Odur ki, ayrıca götürülmüş bir ölkədə texnoloji transfer sisteminin inkişafının təşkilati-iqtisadi aspektləri özünəməxsusluq səbəbindən daha böyük aktualıq kəsb edir.

Nəticə

Təşkilati-iqtisadi baxımdan aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin aşağıdakı istiqamətlərinin təşviq edilməsi zəruridir: torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin ekoloji tələblər səviyyəsində həyata keçirilməsi; resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən alternativ enerji mənbələrindən istifadə dairəsinin genişləndirilməsi; ekoloji məhsul istehsalının artırılması. Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın normativ-hüquqi bazasının inkişafının prioritet istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilməlidir: əqli mülkiyyətin mühafizəsi və istifadəsi üzrə normaların yenilənmə tezliyinin optimallaşdırılması; yüksək aqrotexnologiyaların tətbiqinin tarif, gömrük və vergi stimullaşdırılması sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların əhatə arealının genişləndirilməsi; sahədə özəl bölmənin innovasiya fəallığını və dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığını təşviq edən normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi; innovasiya menecmentinin hüquqi təminatının möhkəmləndirilməsi; sahədə innovasiyalı fəaliyyətin informasiya münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normaların tətbiq dairəsinin optimallaşdırılması.

Хиджан Кочарли

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi və hüquqi səciyyəsi

Xülasə

Məqalədə innovasiyalı fəaliyyətin təşkilati-iqtisadi və hüquqi mühitinin formalaşması məsələləri araşdırılmış, aqrar sahədə bu prosesin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir. Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin təşəkkülündə mühüm rol oynayan amillər təhlil edilmişdir. Elmi ideyaların yaranmasından, onların kommersionlaşdırılmasına qədər bütün əsas mərhələlərdə normativ-hüquqi bazanın zəruri səviyyədə təşəkkülü məsələləri tədqiq edilmişdir. Aqrar sahədə innovasiya fəallığını ləngidən amillər müəyyən edilmişdir. Təşkilati-iqtisadi baxımdan aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin təşviq edilməsi zəruri olan istiqamətlər dəqiqləşdirilmişdir. Sahədə innovasiyalı inkişafın normativ-hüquqi bazasının inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Хиджан Кочарли

Организационно-экономические и правовые особенности формирования инновационной среды развития в аграрной отрасли

Резюме

В статье изучаются вопросы организации инновационной деятельности, формирования экономических и правовых условий и особенности этих процессов. Характеризируются факторы, влияющие на формирование условий инновационного развития в аграрной отрасли. Исследуются вопросы становления нормативно-правовой точки зрения на всех основных этапах производства, начиная от возникновения научных идей до их коммерциализации. Определены факторы, тормозящие инновационную активность в аграрной сфере. Уточнены направления стимулирования инновационной деятельности с организационно-правовой точки

зрения. Определены приоритетные направления нормативно-правовой базы инновационного развития аграрной отрасли.

Hijran Kocharli

Organizational-economic and legal aspect of formation of innovative development environment in the agricultural industry

Summary

The article examines the formation of organizational-economic and legal environment of innovative activity, specific features of this process are emphasized in the agrarian industry. The factors affecting the formation of conditions for innovative development are characterized in the agrarian industry. The article examines the establishment of the regulatory framework at all the main stages of production, from the emergence of scientific ideas to their commercialization. The factors inhibiting innovative activity in the agrarian industry are identified. The directions of stimulation of innovative activity from the organizational and legal position are specified. The priority areas of the regulatory framework for the development of the innovation industry are identified.

Ədəbiyyat

1. S.V.Salahov. Aqrar sahənin innovasiyayönümlü inkişafının konseptual əsasları. “İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemləri”nə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Az ETKTİ və Tİ. Bakı-2010.
2. R.K.İsgəndərov. Elmi-texniki tərəqqi: sosial-iqtisadi aspektlər. “Elm və təhsil”. Bakı-2010.
3. M.C.Hüseynov. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı-2006.
4. R.Ə.Balayev. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət// Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri. Cild 6, oktyabr-dekabr 2018, səh.5-14
5. F.H.Qasimov, Z.M.Nəcəfov. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. “Elm”. Bakı-2009.
6. R.Ə.Balayev. Rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı məsələləri// Azərbaycan Aqrar Elmi. №1, 2019, səh. 3-7
7. К.М.Беликова. Особенности правового регулирования цифровой интеллектуальной экономики// Закон и право. 2018, стр.26-30
8. “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 sentyabr 2018-ci il.
9. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 13 yanvar 1995-ci il. № 952.
10. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il.
11. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri. 5 iyun 1996-cı il, № 115-IQ.
12. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri. 22 may 2012-ci il, 365-IVQ.
13. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 9 mart 2004-cü il.
14. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 10 may 2005-ci il.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.11.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.12.2019

UOT: 33:005

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-52-58

KİÇİK VƏ ORTA BİZNESDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ

Hamid Kalantarli

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Statistika işlərinin əlaqələndirilməsi və strateji planlaşdırma şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: hamid.kalantarli@stat.gov.az

Açar sözlər: mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, korporativ idarəetmə, maraqlı tərəflər, səmərəlilik, effektivlik.

Ключевые слова: микро, малое и среднее предпринимательство, корпоративное управление, заинтересованные стороны, эффективность, результативность.

Keywords: micro, small and medium enterprises, corporate management, stakeholders, efficiency, effectiveness.

Korporativ idarəetmə rəhbərlik, müşahidə şurası, səhmdarlar və digər maraqlı şəxslərin xeyrinə ədalətli, bərabər və uyğun bir şəkildə fəaliyyət göstərilməsini təmin etmək üçün müəssisənin müntəzəm olaraq həyata keçirdiyi bir sıra daxili siyasət qaydalarına istinad edir [5;14]. Korporativ idarəetmə sistemi müəssisənin idarə edilməsi və ona nəzarət üçün nəzərdə tutulmuş struktur və proseslərdən ibarət olub, əsas məqsədi müəssisələrdə ədaləti, şəffaflığı və qarşılıqlı cavabdehliyi təşviq etməklə davamlı inkişafa nail olmaqdır [5]. Bu mövzu, demək olar ki, həmişə iri müəssisələr kontekstində müzakirə olunur. Bununla belə, özəl, eyni zamanda mikro, kiçik və ortaölçülü müəssisələrin də səmərəli korporativ idarəetmə siyasətlərinə və təcrübələrinə riayət etməsi vacibdir.

Korporativ idarəetmə müəssisələrin idarə olunması üsuludur. O, Direktorlar Şurası və müvafiq komitələr tərəfindən maraqlı tərəflərin mənafeyinə uyğun şəkildə, eyni zamanda fərdi və ictimai, eləcə də iqtisadi və sosial məqsədləri balanslaşdırmaqla tətbiq edilir.

Korporativ idarəetmə müəssisə fəaliyyətinin bölgüsündə və onun həyata keçirilməsində müxtəlif iştirakçılar (səhmdarlar, idarə heyəti və müəssisənin rəhbərliyi) arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyir. Bir təşkilatın təsisçiləri ilə onun menecerləri arasındakı əlaqələr sağlam olmalı və ikisi arasında heç bir ziddiyyət olmamalıdır.

Korporativ idarəetmənin tətbiqi investora öz investisiyalarından ədalətli gəlir əldə etməyə təminat verir. Korporativ idarəetmə müəssisə təsisçiləri və menecerlər arasında aydın şəkildə bölünür. Burada menecerlər qərar vermə səlahiyyətinə malikdirlər.

Səmərəli korporativ idarəetmənin əsas prinsiplərini (şəffaflıq, hesabatlılıq, məsuliyyətlik və bərabərlik) tətbiq edən müəssisə, ümumiyyətlə, digər müəssisələrdən üstün sayılır və maliyyələşməyə kömək edəcək investora daha asan cəlb edə bilir [10]. Aşağıda bu prinsiplər haqqında qısaca məlumat verilmişdir:

Şəffaflıq prinsipi. Korporativ idarəetmənin əsas prinsiplərindən sayılan şəffaflıq səhmdarların və kapital bazarında iştirak edən bütün şəxslərin tam olaraq məlumatlandırılmasında özünü göstərir. Şəffaflıq, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə xələl gətirə biləcək, ictimaiyyətə açıqlanmayan, kommersiya sirri sayılan məlumatlar istisna olmaqla, müəssisə haqqında maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının vaxtında, dəqiq, tam, başa düşülən, şərh və az xərclə asanlıqla əldə edilə bilən olmasına yönəlmişdir.

Hesabatlılıq prinsipi. Korporativ idarəetmənin əsas prinsiplərindən biri də hesabatlılıqdır. Hesabatlılıq, bir şəxsin və ya orqanın həyata keçirdiyi əməliyyatları digərlərinə açıqlayıb, əsaslandırmasını, yəni dəlil və sübutlarını göstərməsidir. Açıqlanmalı olan mühüm məlumatlara müəssisənin maliyyə və əməliyyat nəticələri, müəssisənin məqsədləri, iri səhm payları və səsvermə hüquqlarının sahibləri və s. haqqında məlumatlar daxildir. Hesabatlılıq müasir idarəetmə nəzəriyyəsi

və praktikasında əsas anlayışdır. Bu konsepsiya rəhbərlər qarşısında müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməsi və bu öhdəliklərlə əlaqəli qaydalara riayət etməsi üçün bir sıra vəzifələr qoyur. Belə ki, menecerlərin fəaliyyətlərinə uyğun hesabat və məsul şəxs və ya qurum dəqiq müəyyənləşdirilir, qiymətləndirmə müsbət olduqda idarə edən mükafatlandırılır, mənfi olduqda isə nəticəyə uyğun tədbirlər görülür.

Məsuliyyətlik prinsipi. Direktorlar Şurasına müəssisə adından fəaliyyət göstərmək səlahiyyəti verilir. Buna görə onlar həyata keçirdikləri fəaliyyətlər üzrə tam məsuliyyəti qəbul etməlidirlər. Direktorlar Şurası bütünlükdə idarəetməyə, müəssisənin işinə, əsas məsul şəxsin təyin edilməsinə və müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət edilməsinə cavabdehdir. Bunun üçün isə maksimum dərəcədə müəssisənin maraqlarına uyğun hərəkət etmək tələb olunur. Məsuliyyətlik hesabatlılıqla sıx əlaqədədir. Belə ki, Direktorlar Şurası müəssisə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti ilə bağlı səhmdarlara hesabat verməlidir.

Bərabərlik (ədalətlik) prinsipi. Bərabərlik prinsipi müəssisə rəhbərliyinin bütün hüquq sahiblərinə qarşı eyni münasibətinin ifadəsidir. Bərabərlik yalnız səhmdarlar üçün deyil, daha geniş kütlə: işçilər, müştərilər, kreditorlar, bir sözlə müəssisə ilə mənfi əlaqəsi olanlar, hətta ictimaiyyət üçündür. Bərabərlik prinsipi şəffaflıq əsasında səmərəli idarəetmə və nəzarət ilə maraqların ideal nöqtədə uyğunlaşdırılması zərurəti kimi ümumiləşdirilə bilər. Müəssisə rəhbərləri fəaliyyətlərini həyata keçirərkən qəbul edilən qərarlardan yararlanan bütün seqmentlərdən bərabər məsafədə olmalıdırlar. Bu, ədalətli idarəetmə anlayışının tələbidir. Rəhbərliyin həyata keçirdiyi fəaliyyətlərlə əlaqəli olaraq, məsələ ilə bağlı bütün tərəflərə açıqlana biləcək məlumatların eyni vaxtda və bərabər şəkildə bölüşdürülməsi zəruridir. Məlumatın istifadəçilər arasında fərq qoymadan ötürülməsi ədalətli idarəetmənin şərtidir [12].

Korporativ idarəetmə effektiv strateji qərarlar qəbul etmək yollarını müəyyən edir. Əsas səlahiyyət və tam məsuliyyət İdarə Heyətinə verilir. Günümüzün bazaryönlü iqtisadiyyatında korporativ idarəetməyə olan ehtiyac yüksəlir. Həmçinin qloballaşma, eləcə də səmərəlilik korporativ idarəetməni əhəmiyyətli edən amillərdəndir. Korporativ idarəetmə steykholderlər üçün əlavə dəyərin formalaşmasında mühüm sayılır. Korporativ idarəetmə güclü və balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafa şərait yaradan şəffaflığı təmin edir. Bu da bütün səhmdarların maraqlarının təmin olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, təşkilat və bütün səhmdarlar öz hüquqlarını tam şəkildə tanıyır və həyata keçirir. Korporativ İdarəetmə geniş əhatə dairəsinə malikdir. O həm sosial, həm də institusional aspektləri əhatə edir, eyni zamanda etibarlı, əxlaqi və etik bir mühiti təşviq edir.

Korporativ idarəetmənin faydaları:

1. Səmərəli korporativ idarəetmə korporativ uğur və iqtisadi artımı təmin edir;
2. İnvestorların müəssisəyə olan etibarının saxlanılmasında böyük rola malikdir və nəticədə, müəssisə kapitalı səmərəli şəkildə artırır;
3. Kapital dəyərini azaldır;
4. Səhmlərin qiymətlərinə müsbət təsir göstərir;
5. Səhmdarların və təşkilatın maraqlarında olan məqsədlərə nail olmaq üçün müəssisə sahiblərini və menecerləri müvafiq şəkildə təşviq edir;
6. Səmərəli korporativ idarəetmə həm də israfı, korrupsiyanı, riskləri və idarəetmədə çatışmazlığı minimuma endirir;
7. Brendin yaradılmasına və inkişafına kömək edir;
8. Təşkilatın hər kəsin maraqlarına ən uyğun şəkildə idarə olunmasını təmin edir [8].

Əksər müəssisələr korporativ idarəetmənin yüksək səviyyəsinə çatmaq üçün çalışır. Bir çox səhmdarlar üçün müəssisənin yalnız gəlirli olması kifayət deyil. Eyni zamanda müəssisə ətraf mühiti və etik davranış qaydalarını nəzərə alaraq, yüksək korporativ vətəndaşlıq nümayiş etdirməli və sağlam korporativ idarəetmə təcrübələrini həyata keçirməlidir. Səmərəli korporativ idarəetmə səhmdarların, direktorların və orada çalışanların uyğunlaşacağı bir sıra şəffaf qaydalar yaradır. Müəssisələr böyüdükcə və maraqlı tərəflərin sayı artdıqca, səmərəli korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti daha da yüksəlir, çünki kommertiya maraqları olan insanların sayı da çoxalır. Korporativ idarəetmənin

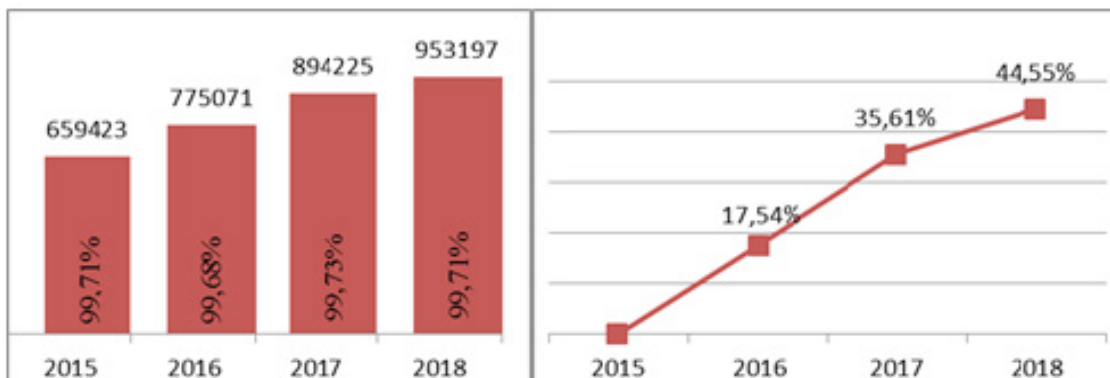
ən əhəmiyyətli nəticələri səmərəlilik və məhsuldarlıqdır. Bundan əlavə, müəssisələrin uzun müddət mövcud olmaları da korporativ idarəetmə anlayışı ilə mümkündür. Buna görə də, korporativ idarəetmə olduqca diqqətə alınması bir alətdir.

Kiçik və orta biznes gəlir səviyyəsi, aktivləri və ya işçilərinin sayı müəyyən həddən aşağı olan sahibkarlıq subyektlərini əhatə edir. Onların təyin olunmasında bəzən müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahə də nəzərə alınır. Kiçik və orta biznes anlayışı hüquqi yox, daha çox iqtisadi mənə daşıyır və bura daxil olan sahibkarlıq subyektlərinin meyarları ölkələrin iqtisadi quruluşuna görə dəyişir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 21 dekabr tarixli 556 nömrəli Qərarına əsasən kiçik və orta biznes aşağıdakı şəkildə təyin olunur [2]:

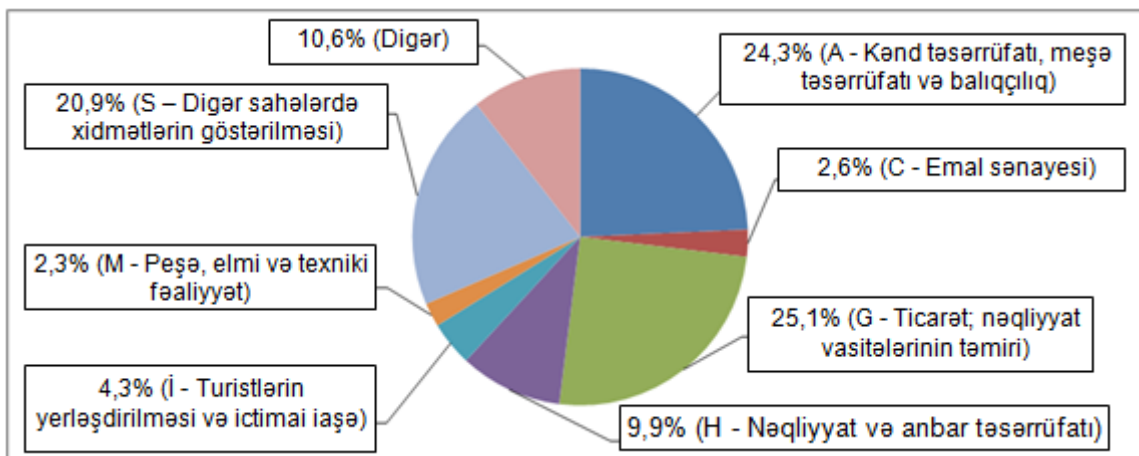
Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyaları	İşçilərinin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik gəliri (ig) (min manat)
Mikro sahibkar	1 - 10	$ig \leq 200$
Kiçik sahibkar	11 - 50	$200 < ig \leq 3\,000$
Orta sahibkar	51 - 250	$3\,000 < ig \leq 30\,000$

Kiçik və orta biznesin (KOB) ümumi müəssisələrə nisbəti və məşğulluqda payı yüksək olsa da, ümumi sərmayə və ümumi istehsalda payı orta səviyyədə, ixracda isə qismən aşağıdır.

Aşağıdakı şəkildə KOB-u təşkil edən, ölkə üzrə qeydiyyatda olan sahibkarlıq subyektlərinin 2015-2018-ci illər üzrə dinamikası verilmişdir. Şəkilin sol hissəsində hər ilin sonuna onların sayı və qeydiyyatda olan sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayında payı göstərilmişdir. Buradan məlum olur ki, sahibkarlıq subyektlərinin əsas hissəsini KOB təşkil edir. Şəkilin sağ hissəsində isə 2015-ci ilə nəzərən növbəti illərdə KOB-un sayının artım dinamikası göstərilmişdir. Şəkildən aydın olduğu kimi, göstərilən illər ərzində KOB-un sayında ən böyük artım 2017-ci ildə baş vermişdir.



Şəkil 1. Ölkə üzrə qeydiyyatda olan KOB subyektlərinin 2015-2018-ci illər üzrə dinamikası



Şəkil 2. 2018-ci ilin sonuna kiçik və orta biznesin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüdən aydın olur ki, KOB-un əsas hissəsi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi sahələrinin payına düşür. Bundan başqa, KOB-un 9,9%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 4,3%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 2,6%-i emal sənayesi, 2,3%-i peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 10,6%-i isə digər sahələrdə fəaliyyət göstərir.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əhəmiyyətli sayılmasına səbəb olan amillər arasında iqtisadiyyatın iri müəssisələr qədər kiçiklərə də ehtiyacının olması və düzgün KOB strukturu ilə iqtisadi inkişafa, sosial rifaha və siyasi sabitliyə nail olmanın mümkünlüyü yer alır.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri müstəqil iqtisadi vahidlər kimi mal və xidmətlər təklif etməklə iqtisadiyyata töhfə verdikləri kimi, eyni zamanda da böyük müəssisələr üçün “sub-sənaye” rolunu oynayaraq bu müəssisələrin inkişafını tamamlayır. KOB iri müəssisələrin ehtiyac duyduğu materialları müəyyənləşdirir və zəruri istehsalı həyata keçirir. Nəticədə, həm özləri işlə təmin olunur, həm də ölkələrinin daxili istehlakını artırır. Belə ki, KOB yalnız iri müəssisələrin istehsal etdikləri eyni məhsul və xidmətləri istehsal edən, onları rəqabət mühitinə çəkən deyil, eyni zamanda istifadə olunan xammal məmulatlarını istehsal etməklə onların inkişafını tamamlayandır. Nəticədə, məşğulluğun həcmi artır və iqtisadiyyatın canlanmasına şərait yaranır.

Hazırkı zamanda texnologiyanın səviyyəsi və buna görə də istehsal texnologiyası sürətlə dəyişir. Bununla əlaqədar istehlak meyilləri daim dəyişir, belə ki, insanlar artıq adiləşmiş, hər kəsin istifadə etdiyi mal və xidmətlər yerinə özünəməxsus hiss edəcəyi mal və xidmətlərə üstünlük verməyə başlayırlar. Bu vəziyyət KOB-un əhəmiyyətini daha da artırır. Çünki çevik və kiçik quruluşa malik olduqları üçün böyük müəssisələrə nisbətən dəyişən bazar şərtlərinə daha sürətlə uyğunlaşma şansına sahibdir. Bu elastiklik onlara üstünlük verir.

KOB yalnız iqtisadi həyatda deyil, sosial həyatda da mühüm rol oynamaqdadır. Bu səbəbdən əhəmiyyəti daha yaxşı başa düşülməklə rəqabət gücünün inkişaf etdirilməsi və saxlanması üçün bir çox hüquqi və iqtisadi tədbirlər görülməkdədir. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri rəqabəti canlı tutduqları üçün iş imkanlarını təmin edir və sosial həyat standartlarını yüksəltməyə kömək edirlər. İşəgötürənlə işçi arasında birbaşa əlaqənin olması işin düzgün aparılmasına müsbət təsir edir. Bu tip sahibkarlıq subyektləri ölkədə geniş yayıldıqları üçün regional inkişaf fərqliliklərini aradan qaldırmaqda, mülkiyyətin geniş bir sahəyə yayılmasında, məşğulluq imkanlarının yaradılması və bunun qorunmasında, eləcə də demokratik həyatın qurulmasında vacib bir qüvvədir. KOB təşəbbüskarlarının mülkiyyət bəğlilikləri, uğur qazanmaq arzuları, cəsarətli addımları və sərmayə qoymaq istəkləri siyasi sabitliyin əsas mexanizmlərindəndir. Uğurlu sahibkarlar potensial sahibkarlara təsir göstərəcək, onları iqtisadiyyata daxil olmağa həvəsləndirəcək və demokratik bir mühitdə psixoloji məmnunluğu getdikcə artıracaqdır. Güclü mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri böyük müəssisələrə müsbət təsir göstərəcək və sosial rahatlıq baş tutacaqdır.

KOB müştəriləri ilə daha çox maraqlandığından onların ehtiyaclarını daha yaxşı görməkdə və bu tələblərə cavab verən yeni məhsullar hazırlaya bilməkdədir. Bu vəziyyət onlara böyük müəssisələri keçməkdə üstünlük verir. Bundan başqa, istehsal etdikləri malları yerli mənbələrdən təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir. KOB-un davamlı gündəmdə olması və müştərilərin fərqli məhsullara yönəlməsi səbəbindən bazara yeni sahibkarlar daxil olur. Bu, sahibkarlıq ruhunun daima canlı olmasını təmin edir. Belə ki, həm mövcud, həm də yeni bizneslər sayəsində iqtisadi tarazlığa nail olunur.

KOB-da əməliyyat xərclərinin az olması, sahibkarın özünün işin başında olması və problemləri vaxtında həll etməsi məhsuldarlığın artmasına kömək edir. KOB-da sahibkarın şəxsən özünün işləməsi və işçilərlə sıx təmasda olması səbəbindən işçilər iş yerinə və sahibkara daha sadıq olur, nəticədə, güclü və dayanıqlı iş münasibətləri yaranır və xərclər azalır. Buna görə də KOB böhranlardan daha az təsirlənir.

İstehlakçıların gündəlik, davamlı ehtiyaclarını ödəmələri, cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə birbaşa əlaqə yarada bilmələri, istehlakçı tələblərinə və yeniliklərə sürətlə uyğunlaşmaq qabiliyyətləri KOB-un iqtisadi və sosial həyatda sabitlik göstəriciləridir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında böyük paya sahib olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri icra etdikləri funksiyalara görə

İqtisadi sistemin vacib və əvəzedilməz hissəsini təşkil edirlər.

KOB mövcud bazarda rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq və yaşamaq üçün məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, innovativ məhsulları bazara təqdim etmək, xarici bazarlara yönəltmək və s. kimi strategiyalara baş vurmaqdadır. Beləliklə, onlar yeni ideya və ixtiraların mənbəyi olub bu sahədə tələb olunan elastikliyə cavab verirlər.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sadalanan üstünlüklərindən başqa struktur və təşkilati idarəetmə çatışmazlıqları, ixtisaslı işçi qüvvəsinə sahibolma, marketinq məsələləri, sərmayə axtarışı və s. ilə əlaqəli bir sıra mənfəətli cəhətləri də mövcuddur. Bu tip müəssisələr, adətən, planlaşdırma, mühasibat, kadr məsələləri və marketinq sahəsində peşəkar insanlarla işləmədikləri üçün idarəetmə ilə bağlı bəzi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Buradakı çatışmazlıqlar da müəssisələrin inkişafına və onların böyüməsinə zərər vura bilər.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, adətən, işçilərinin peşə-texniki təlimi ilə daha az maraqlanırlar və nəticədə, bu da ehtiyacı olduqları peşəkar kadrların tapılmasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, peşəkar kadrlar tapılsa belə, yüksək əməkhaqqı tələb edəcəklər ki, bu da kifayət qədər maliyyə gücünə malik olmayan mikro, kiçik və orta müəssisələr üçün böyük müəssisələrlə rəqabətdə mənfəətli cəhətlər yaradır. Xarici bazarları tam olaraq bilməyən KOB xarici tələbləri də izləməkdə çətinlik yaşayır, bu səbəbdən rəqiblərini kifayət qədər tanımır. Nəticədə isə KOB-un ixrac göstəriciləri aşağı səviyyədə olur. KOB-a daxil olan sahibkarlıq subyektləri xarici kanalları istifadə edə bilmədikləri üçün brend yaratmaqda çətinlik çəkir, buna görə də daha çox yerli bazarlara yönəlməyə meyil edir.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri həcmcə kiçik olduqları üçün sərmayəsi məhduddur və buna görə də xammal ucuz qiymətə əldə edə bilmir, nəticədə isə istehsalı yüksək xərclə həyata keçirir. Bu isə mallarını bazara daha baha qiymətə çıxarmağa məcbur edir. Beləliklə də, qiymət ilə bağlı rəqabətdə böyük müəssisələrlə müqayisədə əlverişsiz vəziyyətdə olur.

KOB maliyyələşdirmə məsələləri ilə əlaqədar olaraq məhsuldarlığı və sahibkarlıq fəaliyyətini artırmaqda bir sıra problemlərlə üzləşir. Ümumiyyətlə, sahibkarlıqla məşğul olmaqda ən əsas maneələrdən biri sərmayə çatışmazlığıdır. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri bankların tələb etdiyi zəminlik və digər məsələlərlə bağlı təminatları tapa bilmədiklərindən kredit əldə edə bilmir və ya çox yüksək faizlə əldə edir. Ona görə də digər mənbələr, məsələn, şəxsi kapitalı hesabına biznesini qurmaq məcburiyyətində qalır və kapital bazarı alətlərindən kifayət qədər faydalana bilməməsinin nəticəsi olaraq maliyyə problemləri yaşayır.

KOB-un müxtəlif növdə məhsullar yaratmaq imkanları məhduddur. Buna görə satış həcmində ay və ya mövsümdən asılı olaraq baş verən fərqliliklər onlara çox təsir edir. Bu baxımdan, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sabit bazarlara sahib olması çox vacibdir. Çünki onlar yalnız davamlı pul axını ilə mövcudluqlarını saxlaya bilərlər. KOB, əsasən, sifariş görə istehsalı həyata keçirir. İri müəssisələr isə, ümumiyyətlə, bazar üçün istehsal edirlər. İri müəssisələrin digər üstünlüyü mal və ya xidmətin qiyməti ilə əlaqədardır.

KOB-un rəqabət qabiliyyəti daha çox çatdırılma tarixini sürətləndirmək, sifarişçinin xüsusi şərtlərini nəzərə almaq və onların istəklərinə uyğunlaşmaq bacarığıdır. KOB-un zəif cəhətlərindən biri də texnologiya ilə bağlıdır. KOB-la əlaqəli digər çatışmazlıq, onlarda, xüsusilə mikro və kiçik olanlarda mühasibat uçotu sənədlərinin yalnız hüquqi öhdəlik kimi qəbul edilməsidir. Buradakı mühasibat qeydlərinin onun gələcəkdə maliyyə quruluşu üçün zəruri mənbələri təşkil etdiyi nəzərə alınmır.

Ümumiyyətlə, ölkələrdə, xüsusən də az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial kənarlaşma, fürsətlərin qeyri-bərabərliyi və gəlir bölgüsündə ədalətsizlik kimi bir sıra problemlər mövcuddur. Bu qeyri-bərabərliyin qarşısını almağın yollarından biri də KOB-un iqtisadi və sosial baxımdan dəstəklənərək təşviq edilməsidir. Ölkədə investisiya və ixracı artırmaq, məşğulluğun artırılması, işsizliyin azaldılması və iqtisadi böhranlara dayanıqlı bir iqtisadiyyata sahib olmaq arzusu varsa, bu ölkədə kiçik və orta biznesi təşviq edən siyasətlərin tətbiq edilməsinin məqsədəuyğunluğudur. Bununla əlaqədar KOB-un dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi zəruridir. Bu dəstəklər çərçivəsində onlara investisiya təşviqi və yardımlarını (kreditlər, maliyyələşdirmə imkanları, vergilərin azaldılması, marketinq yardımı və s.) artırmaq və bir sıra qanuni güzəştləri

təmin etmək lazımdır.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 2017-ci il 28 dekabr tarixli 1771 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləyir, KOB subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərir, eyni zamanda dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsinin və tənzimlənməsinin həyata keçiricisi kimi fəaliyyət göstərir [1; 6].

Nəticə

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri elastik olmaları və kiçik ölçüləri sayəsində sürətlə dəyişən bazar şərtlərinə, iri sahibkarlıq subyektlərinə nisbətən daha tez uyğunlaşa bilirlər. KOB-un işsizliyin azalması, məhsuldarlığın artması, rəqabətin güclənməsi və bu yolla da ölkədə rifahın və həyat standartlarının yüksəlməsi baxımından çox müsbət təsiri vardır. Bu çərçivədə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qloballaşan dünyada və rəqabət bazarında mövcudluğunu uzun müddət davam etdirmələri və gəlirlərini artırmaları korporativ yanaşmanın tətbiqi ilə mümkündür. Lakin hələ də bir çox mikro, kiçik və ortaölçülü müəssisələr korporativ idarəetmə anlayışına tam olaraq diqqət yetirmirlər. Hətta onların əksəriyyəti korporativ idarəetmənin həyata keçirilməsinə dair zəruri təşkilati biliklərə malik deyillər. Müəssisələrin gələcəkdə dayanıqlı inkişafa nail olmaları üçün vacib amil onların səmərəli idarəetmə prinsiplərini qəbul etməsi və bununla bağlı ekspert dəstəyi axtarması meylilə əlaqədardır.

Həmid Kələntərli Kiçik və orta biznesdə korporativ idarəetmə

Xülasə

Məqalədə korporativ idarəetmə anlayışından, onun faydalarından və səmərəli korporativ idarəetməyə nail olmağın əsas prinsiplərindən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda kiçik və orta biznesin tərif, əhəmiyyəti və burada korporativ idarəetmənin tətbiqinin zəruriliyi ilə bağlı məlumat verilmişdir. Göstərilmişdir ki, korporativ idarəetmənin zəif olması müəssisənin potensialını zəiflədə, maliyyə çətinliklərinə səbəb ola və bəzi hallarda müəssisənin nüfuzuna uzunmüddətli ziyan vura bilər. Bu səbəbdən məqalədə bildirilir ki, uzunmüddətli və investisiya qoyuluşlarından mənfəət əldə etməyə çalışan kapitalı cəlb etmək üçün etibarlı və ümumilikdə qəbul edilmiş korporativ idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Гамид Калантарли Корпоративное управление в малом и среднем бизнесе Резюме

В статье описывается концепция корпоративного управления, его преимущества и основные принципы достижения эффективного корпоративного управления. Также предоставлена информация о важности и необходимости применения корпоративного управления в малом и среднем бизнесе и дано его определение. Было отмечено, что слабое корпоративное управление может подорвать потенциал предприятия, вызвать финансовые трудности и, в некоторых случаях, нанести ущерб репутации предприятия в долгосрочной перспективе. По этой причине в статье говорится, что целесообразно проводить надежные и общепринятые меры корпоративного управления для привлечения долгосрочного капитала, вложенного для получения дохода от инвестиций.

Hamid Kalantarli Corporate management in small and medium-sized businesses Summary

The article describes the concept of corporate management, its benefits and the core principles for achieving good corporate management. It also provides information on the definition, importance

and need for implementation of corporate management in small and medium-sized businesses. It was noted that, poor corporate management can weaken the enterprise's capacity, can lead to financial difficulties and, in some cases, can cause long-term damage to the enterprise's reputation. For this reason, the article states that it is advisable to undertake reliable and generally accepted corporate management measures in order to attract long-term and capital-earning investment.

Ədəbiyyat

1. “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 28 dekabr 2017-ci il.
2. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 21 dekabr 2018-ci il.
3. İƏİT-in Korporativ İdarəetmə prinsipləri. <https://www.oecd.org/daf/ca/corporategovernanceprinciples/37363412.pdf>. 2004
4. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2008
5. <https://www.economy.gov.az>
6. <http://smb.gov.az>
7. <https://www.investopedia.com>
8. <https://www.managementstudyguide.com>
9. <https://www.icaew.com>
10. <https://www.pearse-trust.ie>
11. Hakan Akbulut. Küreselleşme ve Kurumsal Yönetim. Uluslararası Ekonomik Sorunlar. 2002.
12. Mahmut Demirbaş ve Süleyman Uyar. Kurumsal yönetim ilkeleri ve denetim komitesi. 2006
13. Tahir Akgemici. “KOBİ’lerin temel sorunları ve sağlanan destekler”. 2001.
14. <https://ideas.repec.org/p/pramprapa/41971.html>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 12.11.2019

UOT: 338

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-59-67

AZƏRBAYCANDA RƏSMİ STATİSTİKANIN YAYILMASINDA SOSIAL MEDIANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

İlhamiz Haqverdizadə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Keyfiyyətin idarə edilməsi və metaməlumatlar şöbəsinin məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: ilhamiz.haqverdizade@stat.gov.az

Açar sözlər: sosial media, rəsmi statistika, könüllü, statistik göstərici, metaməlumat.

Ключевые слова: социальные медиа, официальная статистика, волонтер, статистический показатель, метаданные.

Keywords: social media, official statistics, volunteer, statistical indicator, metadata.

Müasir zamanda istənilən sahədə məhsul və xidmət istifadəçilərinin ehtiyaclarının öyrənilməsi, ödənilməsi və onların məmnuniyyəti, gələcək gözləntiləri və əks-əlaqələrinin daimi izlənilməsi baxımından sosial media resurslarından faydalanmaq hər bir təşkilat üçün prioritetdir. Bu gün dünyada gedən tendensiya onu göstərir ki, sosial medianın fəal istifadəsi özəl təşkilatlarla yanaşı, dövlət orqanları üçün də aktualdır. Bu aktuallığı təmin edən bir neçə əsas xüsusiyyət mövcuddur [6]:

— Xərclərə qənaət edilməsi – ictimaiyyətlə əlaqələr və reklamvermə üzrə ənənəvi metodlardan istifadə çox bahalıdır, sosial media isə bu xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir. Xərcləri optimallaşdırmaq üçün ictimaiyyəti maraqlandıran məsələlərlə bağlı məlumatlandırma sərəmərlili hesab edilən sosial şəbəkə platformalarından həyata keçirilir;

— Fövqəladə və böhran vəziyyətlərində məlumatlandırma – sosial media belə vəziyyətlərdə hökumətlərə ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək üçün geniş imkanlar yaratmaqla onların ənənəvi kommunikasiya vərdişlərini kökündən dəyişdirmişdir;

— Vətəndaşlarla iş – dövlət öz vətəndaşlarını onları maraqlandıran məsələlərlə bağlı daimi məlumatlı saxlamaq istəyirsə, onlarla davamlı olaraq işləməlidir. Sosial media fəaliyyətdə şəffaf olmağa imkan verir, bu isə ictimai inamı artırır. Digər tərəfdən cəmiyyət üzvləri bəzən dövlət orqanlarının arxasında həqiqi insanların işlədiyini unudur, bu mənada sosial media onların insan olduqlarını ictimaiyyətə xatırlatmağa şərait yaradır.

— İctimai inamın yaradılması – 2018-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında aparılmış araşdırmaya görə, seçicilərin yarısından çoxu öz hökumətlərində daha çox dürüstlük və şəffaflyq görmək istəyirlər. Ümumiyyətlə, biznesdə olduğu kimi ictimaiyyətlə də yaxşı münasibət qurmaq üçün onlarla dürüst və səmimi qalmaq bacarığı həlledici rol oynayır. Buna görə də, sosial media hökumətlərə öz seçiciləri ilə, dövlət orqanlarına isə vətəndaşlarla şəffaf və aydın münasibətdə qalmaq üçün effektiv marketinq alətləri təklif edir.

— Məlumat ötürülməsinin sınaqdan keçirilməsi – sosial media ictimaiyyətin məlumatlandırılmasının unikal yoludur. Təcili əks-əlaqə yaratmaq, effektiv xəbərlər hazırlamaq, ictimaiyyətin nələrə meyil etdiyi və onların nə ilə maraqlandığını müşahidə etmək və s. bu kimi amillər sosial şəbəkə platformalarını informasiyanın ötürülməsində əhəmiyyətli edir.

Hazırda fərdlərin və cəmiyyətin istifadəçiləri tərəfindən yaradılan məzmunları paylaşa, birgə yarada, müzakirə edə və dəyişdirə bildikləri sosial mediada yüksək dərəcədə interaktiv platformalar hazırlamaq üçün mobil və Veb əsaslı texnologiyalardan istifadə edilir [15]. 2019-cu ilin 1-ci rübündə aparılmış tədqiqata görə, 7,7 milyard olan dünya əhalisinin 4,4 milyard nəfəri fəal internet istifadəçisi, onlardan 3,5 milyard nəfəri fəal sosial media istifadəçiləri, 3,3 milyard nəfəri isə sosial mediadan mobil qurğular vasitəsilə istifadə edənlərdir. İstifadəçilər sosial mediadan istifadəyə bir günə orta hesabla 2 saat 16 dəqiqə vaxt sərf edirlər və onların daxil olduqları ən populyar sosial şəbəkələrə

Facebook (2,3 milyard istifadəçi), Youtube (1,9 milyard istifadəçi), Instagram (1 milyard istifadəçi), Twitter (326 milyon istifadəçi), LinkedIn (303 milyon istifadəçi) və s. aiddir [8].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) 2019-cu ildəki tədqiqatına görə, 2018-ci ildə Azərbaycan əhalisinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 79,8-dir və ölkə üzrə internet şəbəkəsindən istifadənin məqsədləri və xarakteri bu cürdür [3]: informasiya axtarmaq – 29.9%; əlaqə yaratmaq – 29.5%; təlim və təhsil – 6.9%; oyun, şəkil yükləmək və ya musiqiyə qulaq asmaq – 17.4%; əmtəə və xidmətlərin sifarişi və ya satışı – 1.5%; hakimiyyət orqanları ilə əlaqə – 14.8%.

Bu gün Azərbaycanda internet istifadəçiləri tərəfindən sosial media barədə məlumatlılıq çoxaldıqca, orada qeydiyyatdan keçənlərin sayı yüksəlməkdədir. Xarici müstəqil təşkilatlar (We Are Social və Hootsuite) tərəfindən 2019-cu ilin 1-ci rübündə Azərbaycanla bağlı birgə aparılmış tədqiqatın nəticəsinə görə, əhalinin 3.1 milyonu fəal sosial media istifadəçiləridir, onlardan 2 milyonu sosial mediaya mobil qurğular vasitəsilə daxil olurlar. Bundan əlavə, 2018-ci və 2019-cu illərin yanvar ayları arasında sosial media istifadəçilərinin sayı 15% (400 min), sosial mediaya mobil qurğular vasitəsilə daxil olanların sayı isə 11% (200 min) artmışdır. Həmin dövrdə aylıq fəal istifadəçi sayı Facebook üzrə 1.8 milyon, Instagram üzrə 2.5 milyon, Twitter üzrə 124.3 min, LinkedIn üzrə 340 min olmuşdur [9].

Azərbaycanda rəsmi statistikanın əsas istehsalçısı və milli statistika sisteminin əlaqələndirici orqanı olan Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Facebook, Twitter və Youtube sosial şəbəkələrində rəsmi səhifələri mövcuddur [12]. DSK-nın sosial mediadakı səhifələrindən səmərəli istifadə edilməsi üçün müsbət beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Bunun üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatların və İsveç Mərkəzi Statistika Bürosunun fəaliyyətlərinə nəzər yetirək.

Avropanı rəsmi statistik məlumatlarla təmin edən Avropa İttifaqının Statistika Bürosunda (Avrostat) sosial mediada iştirakın genişləndirilməsi ilə bağlı 2016-cı ilin noyabr ayında birillik dövrü əhatə edən yeni layihə həyata keçirilmişdir [4]. Layihə iki hissədən ibarət idi: a) mövzuların əhatə dairəsinin çoxaldılması və izləyicilərlə daha fəal qarşılıqlı əlaqələrin qurulması yolu ilə 2011-ci ildə “Twitter”də açılmış səhifədən istifadənin artırılması (hazırda həmin səhifədə 140000 izləyici və 5115 paylaşım mövcuddur); b) “Facebook”da səhifə açılması (bu rəsmi səhifə 2017-ci ilin yanvar ayından fəaldır və 36623 istifadəçi tərəfindən bəyənilir). Avrostatın sosial mediada iştirakının genişləndirilməsi qərarı verilərkən aşağıdakı məqsədlər müəyyən edilmişdir:

- İctimaiyyətin daha çox hissəsinə çatdırılması üçün kommunikasiya mənbələrinin şaxələndirilməsi;
- İstifadəçilərlə daha fəal işləmək: münasibətlərin qorunması və informasiyanın tapılmasına köməklik göstərilməsi;
- Avrostatın məhsullarının və xidmətlərinin keyfiyyətini davamlı yüksəldəcək qarşılıqlı əlaqələr üçün imkanların açılması;
- İstifadəçilərin əlavə seqmentlərlə yaxından tanış olması;
- Başlıca statistik məlumatlılığın artırılması;
- Avrostatın inamın yüksəldilməsi (“biz dinləyirik və çağırışa cavab veririk”);
- Avrostatın əlçatanlıq imicinin gücləndirilməsi;
- Avrostatın onlayn (internet üzərindən) görünmə dərəcəsinin yüksəldilməsi.

Avrostatın sosial media səhifələrindəki fəaliyyətinin uğurlu olub-olmamasını yoxlamaq üçün həmin fəaliyyətin aylıq icmalından istifadə edilir, eləcə də uğurun ölçülməsi və səhifələrin gündəlik idarə edilməsi üzrə giriş məlumatlarının təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli hesab edilən göstəricilər (məsələn, izləyicilər, qarşılıqlı əlaqələr, müvafiq sosial şəbəkələrdə Avrostat haqqında onlayn danışıqlar, fərdi paylaşımın səmərəliliyi və s.) müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, texniki məsələlərə görə müntəzəm olaraq istifadə edilməsə də, Avrostatın rəsmi internet saytına sosial mediada iştirakın yaratdığı hərəkətliliyin ölçülməsi də planlaşdırılmışdır. Sosial media üzrə mümkün resurslardan asılı olaraq istifadəçilərin gözləntilərini qarşılamaq və onlarla qarşılıqlı əlaqələri artırmaq

üçün “çağırışa cavabvermə sürəti” və “paylaşımların optimal (ən əlverişli) vaxtı” kimi əməliyyatların təhlilinin aparılması da nəzərdə tutulmuşdur [4].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) sosial media təcrübəsi ilə nümunəvi beynəlxalq təşkilat sayıla bilər. Belə ki, BMT Facebook, Twitter, Youtube, Flickr, Pinterest, Tumblr, Instagram, LinkedIn, Snapchat, Medium adlı sosial şəbəkələrdə geniş ictimaiyyətə fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar açıqlayır [11]. BMT-nin bu sahədə fəaliyyəti 2011-ci ildə qəbul edilmiş “Sosial media təlimatı”na əsaslanır [10]. Həmin təlimat peşəkar təşkilatı məlumatlandırma üçün sosial media platformalarında məzmunların paylaşılmasına məsuliyyəti müəyyən edir və aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

- Potensial riskləri və çağırışları ümumi təsvir etmək də daxil olmaqla peşəkar kommunikasiyalar və yayım üçün sosial media tətbiq edilərkən nəzərə alınması zəruri olan anlayışların müəyyən edilməsi;
- Sosial media alətlərindən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi üçün BMT-nin siyasətinə uyğun gələn strukturun təmin edilməsi;
- Sosial media materiallarında (videolar, şəkillər və s.) təsvir edilən fərdlərin, eləcə də işçilərin fərdi məlumatlarına dair məxfiliyin qorunması;
- BMT-nin sosial mediada yanlış təmsil edilməsinin qarşısının alınması.

Təlimatda sosial mediada peşəkar fəaliyyət üçün aşağıda qeyd edilmiş başlıca prinsiplərə əməl olunmasının əhəmiyyətli olduğu vurğulanır:

- Sosial medianın istifadəsi - bu, BMT üzrə vaxtında hazırlanmış, kommunikasiya strategiyalarında olan aydın, ardıcıl məlumatın təqdim edilməsinə kömək edən bir alətdir;
- Məlumatın göndərilməsi və dəqiqliyi digər ictimai məlumat materiallarında olduğu kimi sosial mediada da əhəmiyyətlidir. Yeni səhifələrin yaradılması hər yeni kommunikasiya təşəbbüsündə olduğu kimi planlaşdırma, kadrlar və monitorinq nəzərə alınmaqla nəzarətçilər və həmkarlarla birlikdə diqqətli şəkildə düşünülməlidir;
- Sosial media platformalarındakı paylaşımın onların məzmunu, təşkilatı prioritetlər və istifadəçi seçimləri nəzərə alınmaqla səs redaktorunun qərarını tələb edir.

Təlimat sosial mediadan istifadə üçün əsas qaydaları da müəyyən edir. BMT-nin fəaliyyəti həmin qaydaların səmərəli tətbiqi əsasında özünün idarə etdiyi “Web TV” adlı internet televiziya vasitəsilə ilə Facebook, Twitter, Youtube kimi sosial platformalarda geniş ictimaiyyətə birbaşa yayımlana bilər. Həmin Web TV əvvəlcədən hazırlanmış yayım cədvəlinə uyğun olaraq BMT-nin iclaslarının və tədbirlərinin seçilmiş canlı proqramlarını, həmçinin müxtəlif qlobal mövzularda əvvəlcədən qeyd alınmış videoları və sənədli filmləri gündə 24 saat ərzində yayımlayır [13].

BMT ilə yanaşı, BMT-nin Statistika Komissiyası da bu təlimat əsasında 2013-cü ildən sosial mediada aktiv fəaliyyətdədir. Komissiya Twitter sosial şəbəkəsində hazırda 16700 izləyicisi, 1010 paylaşımı olan rəsmi səhifəyə malikdir. Bu səhifədə, əsasən, infoqrafik şəkillərlə və qısa izahlarla rəsmi statistikaya dair məlumatlar paylaşılmaqda və ətraflı məlumat üçün keçid linki yerləşdirilməkdədir [14].

İsveç Mərkəzi Statistika Bürosu (İsveç Statistikası) bir neçə sosial şəbəkədə (Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn) fəal iştirak edir. Bu səhifələrdən səmərəli istifadə üçün İsveç Statistikasının 2020-ci il üzrə ümumi strategiyasına və brend platformasına əsaslanan sosial media strategiyası hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Həmin strategiya əsasında əsas səmərəlilik göstəriciləri və məqsədlər üzrə plan hazırlanmışdır. İsveç Statistikasının sosial media mənbələrində iştirakı üçün məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir [5]:

- Brend platformasında qurulmuş tonallıqdan (emosiya ifadə edən səs keyfiyyətindən) istifadə edilməsi: məsələn, yüksək səriştəli, etibarlı bir səs olmaq, insanları müayinələrdə informasiya verməyə təşviq etmək və cəmiyyət haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün statistik məlumatlardan istifadə edilməsi;
- Hədəf qrupları tərəfindən asan başa düşülən statistik məlumatların yayımlanması;
- “İsveç Statistikası” brendinin gücləndirilməsi, eləcə də statistika biliklərinin və statistik məlumatların demokratiyada rolunun artırılması;

- Statistik məlumatların adi qaydada çatdırılması mümkün olmayan hədəf qruplarına əlçatan edilməsi;
- Göstərilən xidmətlərin müxtəlif hədəf qruplarına uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Şəffaflığı göstərmək üçün imkandan istifadə edilməsi, fəaliyyətdə müstəqilliyin və keyfiyyətin bildirilməsi.

“Facebook”da olan rəsmi səhifə İsveç Statistikasının sosial mediadakı 4 səhifəsindən ən fəal olanıdır. Bu səbəbdən həmin rəsmi səhifədə qarşıya qoyulan məqsədlərə necə nail olunduğuna diqqət yetirək. Təqribən 42 min nəfərin bəyəndiyi rəsmi səhifə 1 ay müddətində təxminən 1 milyon istifadəçi tərəfindən izlənilir. Paylaşım, əsasən, statistik xəbərlər, məqalələr, iş vakansiyaları, tədbirlər və infoqrafik məlumatlardan ibarətdir. Bu sosial şəbəkədə əsas hədəf qruplarına aiddir: a) İsveç Statistikasının və statistik məlumatların cəmiyyətdəki roluna dair məhdud məlumatlara sahib olan 22-45 yaşlı adi istifadəçilər (sosial şəbəkədə fəal olan fərdi şəxslər); b) İsveç cəmiyyətində xüsusi maraqları olan, lakin statistik məlumatlara dair yetərsiz məlumatlara sahib olan 22-45 yaşlı istifadəçilər (məsələn, siyasət və cəmiyyətlə maraqlanan jurnalistlər və ya tələbələr) [5].

Toplanılan məlumatlara əsasən istifadəçilər öz reaksiyalarını paylaşımaları bəyənməklə, şərh yazmaqla və sosial mediada yenidən paylaşmaqla göstərilir. Onlar tez əlçatan, asan başa düşülən və axtarılması mümkün olan məlumatlara üstünlük verirlər. İstifadəçilər məlumatların axtarışını əsasən mobil qurğulardan həyata keçirirlər. Sosial şəbəkədəki fəaliyyətin əsas səmərəlilik göstəricilərinə hədəf qrupunun yaşı, paylaşımın çatdırılma sayı, qarşılıqlı əlaqələr və rəsmi internet saytına giriş sayı aid edilir. Məsələn, 2016-cı ildə kişi və qadın istifadəçilər üzrə yaş qrupu və paylaşımın çatdırılma sayına nəzər yetirdikdə paylaşılan məlumatların sosial media strategiyasında qeyd edilən yaş qrupuna daha çox çatdığını müşahidə edirik [5]:

- Qadınlar üzrə: 0.57% (13-17); 4% (18-24); 11% (25-34); 11% (35-44); 10% (45-54); 5% (55-64); 3% (65+);
- Kişilər üzrə: 2% (13-17); 7% (18-24); 14% (25-34); 13% (35-44); 10% (45-54); 4% (55-64); 3% (65+).

Bundan əlavə, İsveç Statistikasının sosial mediada uğurlu paylaşımına nümunə kimi 2017-ci ilin yanvar ayında “10 milyon İsveç sakini” adlı videoçarx göstərilə bilər: paylaşımın çatdırılma sayı – 390000; reaksiyalar – 1600; baxış sayı – 102000; yenidən paylaşılma sayı – 640 [5].

Beynəlxalq təcrübədən seçilmiş nümunələr inzibati məlumatların və rəsmi statistikanın geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında sosial medianın aktuallığını bir daha təsdiqləyir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda rəsmi statistika istehsalçısı olan DSK-nın sosial media platformalarında fəallığının artırılması və ondan səmərəli istifadə edilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə faydalı ola bilər:

- Yayım xərclərinin optimallaşdırılması;
- Statistik savadlılığın artırılması;
- Rəsmi statistika məhsulları və xidmətlərinin istifadəsinin təşviqi;
- Məlumat toplanılması üçün onlayn istifadəçi bazasının yaradılması;
- İstifadəçi məmnuniyyətinin və DSK-ya inamın yüksəldilməsi.

Yayım xərclərinin optimallaşdırılması. Xərclərin minimuma endirilməsində maraqlı olan DSK 2019-2022-ci illərdə rəsmi statistika materiallarının istehsalı proseslərinin idarə edilməsi üzrə işlərin elektronlaşdırılmasını planlayır. Belə ki, kağızsız texnologiyanın tətbiqi yolu ilə statistik məlumatların hazırlanmasına sərf olunan vaxt və xərclər azaldılacaq [1]. Bununla belə, DSK rəsmi statistika məhsullarının ictimaiyyətə yayımlanması xərclərinin optimallaşdırılmasını da yaxın gələcək üçün nəzərdə tutmalıdır. Sosial media məlumatların yayılmasında ən effektiv alətlərdən biri olaraq bu istiqamətdə mühüm rol oynaya bilər.

Statistik savadlılığın artırılması. Azərbaycanda istehsal olunan rəsmi statistik məlumatların istifadəçisi tələbə də, deputat da ola bilər. Digər tərəfdən həmin statistik məlumatı istifadə edən şəxs mövcud istifadəçi və ya potensial istifadəçi ola bilər. Bu baxımdan, müxtəlif istifadəçi qruplarının cəmləşdiyi sosial medianın fəal istifadəsi Azərbaycanda statistik savadlılıq səviyyəsinin artırılması üçün DSK-ya geniş imkanlar yaradır. Lakin gün ərzində sosial mediada orta hesabla 2 saat 16 dəqiqə

vaxt sərf edən istifadəçilərin diqqətini daha çox cəlb edə bilmək əhəmiyyətlidir. İstifadəçinin sosial mediada vaxtının azlığı və maraqlarının çoxluğu baxımından nəzərə alınmalıdır:

- Paylaşımlarda məlumatların təqdim olunması zamanı infoqrafik təqdimat üsullarından və qısametrajlı maarifləndirici videoçarxlardan istifadə edilməsi;
- Məlumatların müxtəlif hədəf qruplarına çatdırılması üçün sosial medianın marketing alətlərinin tətbiq edilməsi.

BMT-nin mövcud Web TV təcrübəsi nəzərə alınaraq, DSK-nın Youtube sosial şəbəkəsindəki rəsmi səhifəsindən internet televiziyası olaraq istifadə edilməsi, həmin səhifədəki canlı yayımların və əvvəlcədən qeydə alınmış videoların (onların digər sosial şəbəkə səhifələrində paylaşılması təmin edilməklə) geniş istifadəçi auditoriyasına çatdırılması rəşional və uyğun addımdır. Video çəkilişlərdə müzakirə üçün seçilmiş mövzuların istifadəçiyönümlü olması və internet televiziyasının effektiv idarə edilməsi üçün diqqət yetirilməlidir:

- Yayım olacaq verilişlərin rəsmi statistikanın istehsalı proseslərinə (statistik məlumatların toplanması, emalı və yayımlanmasına) birbaşa aid olması;
- Geniş istifadəçi maraqlarının təmin edilməsi üçün həmin verilişlər zamanı aparılacaq müzakirələrdə DSK-nın kadrlarının, inzibati məlumat istehsalçıları nümayəndələrinin, habelə müstəqil ekspertlərin iştirakının təmin edilməsi;
- Müxtəlif istifadəçi qruplarını maraqlandıran aktual mövzular üzrə statistik göstəricilər və onların məlumatları üçün qısa şərh verilən, əvvəlcədən hazırlanmış videoçəkilişlərin rəsmi səhifədə yerləşdirilməsi;
- Gələcək dövrdə geniş istifadəçi auditoriyasının verilişlərlə bağlı öncədən məlumatlandırılması üçün əvvəlcədən hazırlanmış gündəlik və həftəlik yayım cədvəlinin ictimaiyyətə bildirilməsi.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Facebook sosial şəbəkəsində hər bir istifadəçinin dostluğunda orta hesabla 150 istifadəçi var [7]. Bu o deməkdir ki, həmin istifadəçinin bir paylaşımı maksimum 150 istifadəçiyə çatır. Məsələn olaraq, DSK-nın Facebook sosial şəbəkəsindəki rəsmi səhifəsində olan bir paylaşımı səhifənin mövcud 471 izləyicisi tərəfindən yenidən paylaşılırsa, bu paylaşım orta hesabla 70650 istifadəçiyə çatmış olar. Həmin sosial şəbəkənin ölkədə 1,8 milyon azərbaycanlı istifadəçisi olduğunu nəzərə alsaq, yuxarıdakı göstərici qənaətbəxş hesab edilmir. Bundan əlavə, mövcud 471 və ya gələcəkdə daha artıq izləyicinin bu paylaşımı yenidən başqaları ilə paylaşmaq istəyinin olub-olmayacağını da nəzərə alaraq məsələ təşkilati səviyyədə həll edilməlidir.

Sosial mediada statistika könüllülərinin mövcudluğu yuxarıda qeyd edilən problemin aradan qaldırılmasına kömək ola bilər. Belə ki, bir sosial şəbəkə üzrə (məsələn, Facebook üzrə) orta hesabla 12000 statistika könüllüsünün cəlb edilməsi və onların hər hansı paylaşımı yenidən paylaşması 1,8 milyon istifadəçiyə məlumatın ötürülməsi deməkdir. Hazırkı mövcud metodla həmin 1,8 milyon istifadəçi müvafiq məlumatdan xəbərdar olmaq üçün KİV və ya DSK-nın rəsmi internet saytından istifadə etməlidir. Yeni yolla DSK daha az resursla daha çox istifadəçi ilə əlaqələrin davamlılığını təmin etmiş olacaq. Nəticə etibarilə, rəsmi statistik məlumatların yayılması fəaliyyətinin diversifikasiya edilməsində ödənişsiz əsaslarla davamlı və ardıcıl fəaliyyət göstərən könüllülər ödənişli əsaslarla müvəqqəti fəaliyyət göstərən KİV-ə nəzərən DSK üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, ödənişsiz əsaslarla fəaliyyət göstərən könüllülərin hər hansı davamlı tədbirə cəlb edilməsi qəlizdir, belə ki fərqli maraqlara və fərqli düşüncələrə malik insanları bir yerdə, bir məqsəd uğrunda toplamaq asan deyil. Könüllülərin fəaliyyətə cəlb edilməsi üçün onların ümumi və bəzənsə fərdi maraqlarının ödənilməsi zəruridir. Yalnız bu yolla onları təşkilatlandırmaq və bir məqsəd ətrafında görmək mümkündür. Azərbaycanda könüllülük fəaliyyətindən səmərəli istifadə edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi könüllülərin cəlb edilməsi, təşkilatlandırılması və idarə edilməsi üzrə nümunəvi dövlət təşkilatıdır. Həmin təşkilatla bu istiqamətdə əməkdaşlıq etməklə DSK qısa zamanda təşkilati məqsədlərini həyata keçirməkdə aparıcı qüvvə olacaq statistika könüllülərinin şəbəkəsini yarada bilər. Ancaq könüllülərin cəlb edilməsi zamanı bir neçə məsələnin nəzərə alınması zəruridir:

- DSK-nın rəsmi səhifələri olan hər sosial platforma üzrə effektiv fəaliyyət üçün həmin

sosial platformalarda azərbaycanlı istifadəçilərin sayına proporsional olaraq (məsələn, 1 istifadəçiyə 150 istifadəçi nəzərdə tutulmaqla) müxtəlif yaş qruplarından olan könüllü sayının təmin edilməsi;

- Məlumatların təkcə Bakı şəhərində yaşayan sakinlərə deyil, müxtəlif rayon və şəhər əhalisinə çatdırılmasına nail olmaq üçün könüllülərin müxtəlif rayon və şəhərlərdən seçilməsinin təmin edilməsi;
- DSK-nın könüllülər üçün təşkil edəcəyi sosial mediadan kənar fəaliyyətlərin (statistika və digər mövzularla bağlı layihələr, müxtəlif tədbirlər) müxtəlif rayon və şəhərlərdə keçirilməsi.

Rəsmi statistika məhsulları və xidmətlərinin istifadəsinin təşviqi. Ümumiyyətlə, yayım məhsulu sosial mediada təşviq edilməzdən öncə onun istifadəçilər tərəfindən istifadəsinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Daha sonra sosial medianın təklif etdiyi marketing alətlərindən istifadə etməklə uyğun hədəf qruplarına istiqamətlənərək həmin yayım məhsulunun istifadəsinin təşviqi aparılmalıdır. Bu prosesin səmərəli olması üçün DSK-nın uyğun kadrlarının sosial media marketingi üzrə biliklərinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, statistikadan istifadə etməyən istifadəçilər tərəfindən rəsmi statistika məhsulları və xidmətlərinin istifadəsinin həvəsləndirilməsi üçün statistika könüllülərinin də fəaliyyətindən yararlanmaq faydalı olacaq. Belə ki, statistik göstəricilər yalnız elmi fəaliyyətdə deyil, gündəlik həyatda da tətbiq ediləndir və bunu cəmiyyətə əyani sübut etmək gərəklidir. Nəticə etibarilə, statistika sahəsində məlumatlandırılmış könüllülərin cəmiyyətin bir üzvü kimi gündəlik həyatda statistik məhsul və xidmətlərdən düzgün istifadə etmələri geniş ictimaiyyətə nümunəvi davranış kimi təqdim olunmalıdır. Məsələn, uyğun yaş qrupu və uyğun hədəf qrupuna görə seçilmiş bir neçə könüllünün müəyyən statistik məhsul və xidmətdən istifadəsini göstərən videoçarxın çəkilməsi və həmin könüllülərlə eyni kateqoriyadan olan istifadəçilərə yayımlanması göstərilmiş məhsula və xidmətə diqqəti artırır, ondan istifadəni stimullaşdırır bilər.

DSK-nın rəsmi saytıda istifadəçilər üçün yaradılacaq “Şəxsi kabinet” bölməsi məhsul və xidmətlərin təşviqi istiqamətində də fəal istifadə edilməlidir [1]. Rəsmi saytdan istifadə edən istifadəçilərin sayının yüksəldilməsi məqsədilə həmin bölmədə qeydiyyatdan keçənlərə (statistikadan davamlı istifadə edənlərə) daha çox fərdi xidmətlər təklif edilməsi, onlara təqdim edilən məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sosial mediada mütəmadi bildirilməlidir.

Məlumat toplanılması üçün onlayn istifadəçi bazasının yaradılması. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elmi-metodoloji şurası və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi tərəfindən hərtərəfli statistik təhlillərin, analitik tədqiqatların aparılması, eləcə də rəsmi statistikanın cari və gələcək istifadəsinə dair müxtəlif sorğuların keçirilməsi zamanı məxfi olmayan məlumatların vaxta və xərclərə qənaət edilməklə toplanılması üçün sosial media əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu məqsədlə, DSK sosial mediada həqiqi istifadəçiləri süzgcdən keçirməklə özünün onlayn istifadəçi bazasını yaratmalıdır. Nəticədə, lazım olan məlumatlar həmin istifadəçi bazasından seçilmiş hədəf qrupunun (məsələn, müxtəlif ailələr, məktəblilər, tələbələr, banklar və s.) iştirakı ilə onlayn sorğu anketləri vasitəsilə toplanılacağı üçün yeni metod mövcud kadr resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə də imkan verəcək.

İstifadəçi məmnuniyyətinin və DSK-ya inamın yüksəldilməsi. Rəsmi statistikaya inam və ictimai etimadın qorunması üzrə öhdəlik daşıyan DSK üçün istifadəçilərlə əlaqələrin idarə edilməsi əhəmiyyətlidir. Rəsmi statistika üzrə müxtəlif hədəf qruplarına aid edilən cari istifadəçilərin, eyni zamanda potensial istifadəçilərin cəmləşdiyi sosial media münasibətlərin davamlı, real vaxt rejimində qurulmasına imkan yaradır.

İstifadəçi sorğuları rəsmi statistikaya tələbatın ödənilməsində mövcud olan boşluqların müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün vacib alətdir. Misal olaraq, DSK 2013-cü ildən etibarən hər il keçirilən “İstifadəçilərin statistik məlumatlarla təmin olunması barədə onlayn sorğu” vasitəsilə bu alətdən istifadə edir [2]. Lakin bilirik ki, cəmiyyətdə tələbə ilə deputatın rəsmi statistikaya ehtiyacı eyni səviyyədə deyil və həmin ehtiyacların ödənilməsinin məmnunluq

səviyyəsi statistik savadlılıq və məlumatlara əlçatanlıq baxımından da fərqlənir. Bu səbəbdən də eyni göstəricilərlə hazırlanmış, vahid suallardan ibarət olan sorğu anketi vasitəsilə ictimaiyyətin hər bir qrupunun (məsələn, tələbələr, deputatlar və s. qruplarının) məmnunluq səviyyəsini ölçmək və cəmiyyət üçün yekun nəticəyə gəlmək rəsmi statistika artan tələbat və gələcək gözləntilər baxımından düzgün yanaşma deyil. Bu baxımdan, DSK-da ictimaiyyətin bütün qrupları üzrə ehtiyacların öyrənilməsində və statistik məlumatlardan istifadəyə dair məmnunluq səviyyəsinin ölçülməsində yeni yanaşma tətbiq edilməlidir. Bu yanaşmada müxtəlif hədəf qrupları müəyyən edilməli, onların mövcud və gələcək tələbatlarını öyrənməyə kömək edən göstəricilər əvvəlcədən təyin edilməli, həmin göstəricilər əsasında asan başa düşülən və tez cavab verilən aktual suallar hazırlanmalıdır. Daha sonra sosial media istifadəçiləri arasında müxtəlif qruplar üzrə onlayn sorğuların keçirilməsi tezliyi (məsələn, illik, yarımillik, rüblük və s.) seçilməlidir. Bundan əlavə, gələcəkdə sosial mediadan fəal istifadə edilməsi istifadəçi məmnunluq indeksinin hesablanması da dəyişiklikləri zəruri edir. Belə ki, DSK-nın sosial mediada fəaliyyətinin əsas səmərəlilik göstəriciləri təyin edilərək indeks hesablanması istifadə edilməlidir.

Avrostat inamın yüksəldilməsində sosial mediada istifadə edilən “biz dinləyirik və çağırışa cavab veririk” yanaşmasının DSK tərəfindən tətbiq edilməsi fəaliyyətə istifadəçi inamının artırılmasında və ictimaiyyət üçün etibarlı təşkilata çevrilməsində müsbət rol oynayacaq. Bunun üçün sosial mediada:

- İstifadəçilərin şərhələrinə və onların sorğularına qısa, tam və peşəkar onlayn cavablar verilməsinin vaxt aralığı (sürəti) seçilməli;
- Paylaşımların optimal (ən əlverişli) vaxtı müəyyən edilməli;
- DSK-nın fəaliyyəti ilə bağlı istifadəçilərin müsbət rəy və təklifləri nəzərə alınmalı;
- Cari və potensial istifadəçilərlə əlaqələr idarə edilməlidir.

Nəticə

Yekunda əldə edilmiş nəticə onu göstərir ki, Azərbaycanda müasir dövrdə rəsmi statistikanın geniş ictimaiyyətə çatdırılması işi təkmilləşdirilməlidir. Beynəlxalq təcrübə bir daha təsdiq edir ki, həmin fəaliyyətin səmərəli, vaxtlı-vaxtında və real vaxt rejimində həyata keçirilməsinə imkan verən yeni alətdən - sosial mediadan fəal istifadə edilməsi zəruridir. Bu yeni alətin DSK-nın fəaliyyətinə fəal tətbiq edilməsi üçün ilkin olaraq qısamüddətli və uzunmüddətli dövr üzrə sosial mediadan səmərəli istifadə üçün məqsədlər müəyyən edilməli, həmçinin sosial mediadakı rəsmi səhifələrin DSK-nın müvafiq kadrları tərəfindən peşəkar şəkildə idarə edilməsi üçün sosial media üzrə təlimatın hazırlanması həyata keçirilməlidir.

Bundan əlavə, DSK-nın sosial media platformalarında fəaliyyətinin artırılması və ondan səmərəli istifadə edilməsi üçün məqalədə araşdırılmış, təklif olunan aşağıdakı istiqamətlərin tətbiq edilməsi və həmin istiqamətlərdə qeyd edilmiş məsələlərin yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- Rəsmi statistika məhsullarının yayım xərclərinin optimallaşdırılması: Sosial medianın təqdim etdiyi alətlərdən fəal istifadə etməklə DSK tərəfindən ictimaiyyətə təqdim edilən məhsul və xidmətlərin çatdırılma xərclərinin azaldılmasına nail olunması;
- Azərbaycanda statistik savadlılığın artırılması: DSK-nın Youtube sosial şəbəkəsindəki rəsmi səhifəsindən internet televiziya olaraq istifadə edilməsi və sosial mediada olan rəsmi səhifələrdəki paylaşımların geniş istifadəçi auditoriyasına ötürülməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq statistika könüllüləri şəbəkəsinin yaradılması;
- Rəsmi statistika məhsulları və xidmətlərinin sosial mediada istifadəsinin fəal təşviqi: Sosial media istifadəçiləri vasitəsilə DSK-nın rəsmi internet saytına baş çəkənlərin və istifadəçilər üçün yaradılacaq “Şəxsi kabinet” bölməsində qeydiyyatdan keçənlərin sayının artırılması, sosial medianın təklif etdiyi marketing alətlərindən səmərəli istifadə məqsədilə DSK-nın uyğun kadrlarının sosial media marketingi üzrə biliklərinin artırılması;
- Məlumat toplanılması üçün onlayn istifadəçi bazasının yaradılması: məxfi olmayan

məlumatların vaxta və xərclərə qənaət edilməklə toplanılması məqsədilə DSK-da sosial media istifadəçiləri əsasında müxtəlif hədəf qruplarının iştirak edəcəyi onlayn istifadəçi bazasının hazırlanması;

- İstifadəçi məmnuniyyətinin və DSK-ya inamın yüksəldilməsi: istifadəçi məmnuniyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə sosial media istifadəçiləri arasında müxtəlif hədəf qrupları üzrə onlayn sorğuların keçirilməsi, sosial medianın fəal tətbiqi nəticəsində istifadəçi məmnuniyyətinin ölçülməsində istifadə olunan hesablama üsullarının təkmilləşdirilməsi, DSK tərəfindən Avrostatın sosial mediada “biz dinləyirik və çağırışa cavab veririk” yanaşmasının tətbiq edilməsi.

İlhamiz Haqverdizadə

Azərbaycanda rəsmi statistikanın yayılmasında sosial medianın əhəmiyyəti və tətbiq istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə qeyd edilmişdir ki, müasir dövrdə sosial media cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır və məlumatların ötürülməsində səmərəli alətlərdən biridir. Tendensiya onu göstərir ki, sosial medianın fəal istifadəsi özəl təşkilatlarla yanaşı, hökumətlər və dövlət orqanları üçün də aktualdır.

Məqalədə Azərbaycanda rəsmi statistikanın yayım mənbələrinin şaxələndirilməsi üçün müsbət beynəlxalq təcrübədən seçilmiş nümunələr göstərilmiş və sosial mediadan fəal istifadənin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Eyni zamanda ölkədə rəsmi statistikanın yayımı üçün sosial media platformalarından səmərəli istifadənin istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, sosial mediada statistik təhlillər üçün onlayn istifadəçi bazasının yaradılmasının, statistik məlumatların geniş auditoriyaya ötürülməsi üçün könüllülərin cəlb edilməsinin və statistik savadlılığın artırılması üçün internet televiziyaının tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Илхамиз Хагвердизаде

Направления применения социальных медиа и их значение для распространения официальной статистики в Азербайджане

Резюме

В статье отмечается, что в настоящее время социальные медиа играют важную роль в жизни общества и являются одними из эффективных средств передачи информации. Тенденция показывает, что наряду с частными организациями социальные медиа активно используются правительственными и государственными органами.

В статье рассмотрены положительные примеры из международного опыта по диверсификации источников распространения данных официальной статистики, а также подчеркивается важность активного использования социальных медиа. В то же время, в статье выявлены направления эффективного использования социальных медиа-платформ для распространения официальной статистики в стране. Кроме того, в статье обосновывается необходимость создания пользовательской онлайн-базы данных для проведения статистического анализа в социальных медиа, привлечения волонтеров для передачи статистических данных более широкой аудитории, а также применения интернет-телевидения с целью роста статистической грамотности.

İlhamiz Haqverdizadə

Using directions of social media and its importance in the dissemination of official statistics in Azerbaijan

Summary

The article notes that nowadays social media plays an important role in the life of society and is one of the effective instruments of transmitting data. Tendency shows that social media is actively

used by governments and state bodies, along with private organisations.

The article emphasizes the importance of the active use of social media by displaying selected examples of international experience for diversifying the dissemination sources of official statistics in Azerbaijan. At the same time, it has been determined directions of the efficient use of social media platforms for the dissemination of official statistics in the country. Besides, it has been justified the necessity of setting up an online user database in the social media for statistical analyses, involving volunteers in the dissemination of statistical data to broad audience, and applying the Internet TV for increasing statistical literacy.

Ədəbiyyat

1. “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018. https://www.stat.gov.az/menu/2/state_programs/2018_2025/source/az/2018-2025_DP.pdf
2. “Dövlət Statistika Komitəsinin istifadəçilərlə iş üzrə konsepsiyası”. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2014. https://www.stat.gov.az/menu/6/SSC_conception/SSC_conception_az.pdf
3. “Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti” statistik məcmuəsi. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
4. “Measuring success of Eurostat social media activities”./ Conference Of European Statisticians. Workshop on Statistical Data Dissemination and Communication, Geneva, Switzerland, 28-30 June 2017. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.45/2017/Measuring_success__Baiba_Grandovska_paper.pdf
5. “Measuring success in social media and communication activities for non-expert users”./ Conference Of European Statisticians. Workshop on Statistical Data Dissemination and Communication, Geneva, Switzerland, 28-30 June 2017. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.45/2017/Measuring_success__Teresia_Duner_paper.pdf
6. <https://blog.hootsuite.com/social-media-government/> (09.09.2019)/ Social Media in Government: Benefits, Challenges, and How it’s Used.
7. <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.150292> (09.09.2019)/ Do online social media cut through the constraints that limit the size of offline social networks?
8. <https://wearesocial.com/global-digital-report-2019> (09.09.2019)/ Digital 2019: Global Digital Yearbook.
9. <https://datareportal.com/reports/digital-2019-azerbaijan?rq=azerbaijan> (09.09.2019)/ Digital 2019: Azerbaijan.
10. “Social media Guidelines”. United Nations Department Of Public Information, June, 2011.
11. The UN on Social Media. <https://www.un.org/en/social-media/index.html> (09.09.2019)
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. <https://www.stat.gov.az/> (09.09.2019)/
13. <http://webtv.un.org/> (09.09.2019)/ UN Live United Nations Web TV.
14. <https://twitter.com/UNStats> (09.09.2019)/ UNStats. Official Twitter account of the Statistics Division of the United Nations, Department of Economic and Social Affairs.
15. “Effectiveness of Social Media as a tool of communication and its potential for technology enabled connections: A micro-level study”./International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 2, Issue 5, May 2012.
16. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.376.5533&rep=rep1&type=pdf>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 14.11.2019

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-68-78

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI MODELLƏRİ

Lətif Zeynallı

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Sənaye iqtisadiyyatı və menecment kafedrasının doktorantı
AZ 1010, Bakı şəhəri, Azadlıq prospekti 34
e-poçt: latif.zeynalli@gmail.com*

Açar sözlər: insan kapitalı, insan inkişafı, inkişaf modelləri, təhsil, təlim.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческое развитие, модели развития, образование, обучение.

Keywords: human capital, human development, development models, education, training.

İnsan kapitalı anlayışı

İqtisadi inkişaf nəzəriyyələri ilə insan inkişafı konsepsiyası arasında körpü rolunu oynayan olduqca önəmli bir nəzəriyyə insan kapitalı nəzəriyyəsidir. Bu baxımdan, insan inkişafı ilə insan kapitalı nəzəriyyəsi arasında müəyyən bağlılıq mövcuddur. İnsan inkişafı konsepsiyası və insan kapitalı nəzəriyyəsinin ümumi mövqeyinə görə, insanın bacarıqları və imkanları istehsal prosesi üçün əhəmiyyətli töhfədir. Lakin insan kapitalı nəzəriyyəsi insanlara istehsalın artırılması üsulu kimi baxır, bundan fərqli olaraq insan inkişafı konsepsiyasında isə insanlar tərəqqinin xidmət etməli olduğu əsas hədəfdir. Ümumiyyətlə, insan kapitalı iqtisadi dəyərin yaradılması məqsədilə əmək fəaliyyətini yerinə yetirmək qabiliyyətində cəmlənmiş sərəfşəhərlər, biliklərin, sosial atributların, eləcə də yaradıcı təxəyyül kimi fərdi keyfiyyətlərin məcmusu kimi qəbul edilir. Pakistanlı iqtisadçı Mahbub ul Haqın qeyd etdiyi kimi: “İnsan inkişafı paradigması bu gün mövcud olan ən bütöv inkişaf modelidir. O hər bir inkişaf problemini – iqtisadi artımı, sosial sərmayələri, insanların səlahiyyətlənməsini, baza ehtiyaclarının təminatını və sosial müdafiəni, siyasi və mədəni azadlıqları və insanların həyatının bütün başqa aspektlərini əhatə edir. O nə sırf texnokratik, nə də həddən ziyadə fəlsəfidir. O, həyatın özünün praktik əksidir” [1, səh.23]. İnsan kapitalı ideyası həm iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sferalarında, həm insanın özündə, həm də əmək fəaliyyətinin məzmununda, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı proseslərin məzmununda, xüsusilə də elmi texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində baş verən dəyişikliklərə təsiri genişlənmiş və yüksəlmişdir. İnsan kapitalı haqqında təsəvvürlər cəmiyyətin inkişafı və insan haqqında elmi biliklərin genişlənməsi və inkişafı nəticəsində təkamül prosesi keçərək daha da təkmillənmiş və inkişaf etmişdir. İnsan kapitalı məqsədli şəkildə ictimai istehsalın bu və ya digər sferasında istifadə edilən, əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin artmasına təsir edən və bununla da konkret insanın əməkhaqqının yüksəlməsinə səbəb olan, habelə insanın malik olduğu müəyyən bilik, vərdiş, qabiliyyət, sağlamlıq, motivləşdirmə və s. ehtiyatların birliyidir.

İnsan inkişafı

Bəşəriyyət və sivilizasiya inkişaf etdikcə, elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi artdıqca, insanın rolu daha da qiymətli olur, çünki bütün bunların yaradıcısı və tətbiqini həyata keçirən insanın özüdür. İnsan kapitalının obyektiv qiymətləndirilməsi, onlardan istifadənin qlobal iqtisadi çağırışlara adekvat olaraq modelləşdirilməsi müasir dövrdə dünya dövlətlərinin strateji və prioritet funksiyalarındandır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, yaşadığımız dövrün elmi tədqiqatlarının xüsusi diqqətdə olan və təqdirəlayiq xüsusiyyəti iqtisadi artımın əsas və müəyyənədiçisi amilinin insan kapitalının inkişafı hesab olunmasıdır. Bir sıra dünya ölkələrində aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, hazırda iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ölkələrin təsnifləşdirilməsi məxsusi olaraq insan kapitalının, insan amilinin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Müasir şəraitdə dünya miqyasında qlobal inkişaf və insan kapitalının qorunub saxlanması, onun siyasi, iqtisadi, sosial düşüncələrində cəmiyyət üzvlərinin maddi-rifahının yüksəldilməsi və inkişaf etdirilməsindən başqa heç bir ali məqsədi ola bilməz. İnsan rifahının yaxşılaşdırılmasına nail olunmasında əhəmiyyətli qlobal tərəqqinin

qiymətləndirilməsi üçün daha vacib imkanların üzə çıxarılmasında iki meyar faydalıdır: birincisi, bu həyat üçün əsas olmalıdır, ikincisi, onlar həyat üçün əsas olmalıdır, o haldakı onların olması çoxlu digər seçim variantlarını istisna etsin.

Çağdaş iqtisadi sistemlərdə insanın rolunu xarakterizə etmək üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur: iqtisadi insan (XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir), psixoloji insan (XX əsrin ortaları), işçi qüvvəsi, istehsalın fərdi amili, əmək ehtiyatları, insan ehtiyatları, insan potensialı, insan kapitalı, sahibkar və s. İqtisadi insan öz fərdi maraq və məqsədlərinə uyğun olaraq, bütün mümkün şərait, imkan və informasiyaları nəzərə almaqla səmərəli və optimal iqtisadi qərarlar qəbul edən və sərbəst seçimə malik olan bazar iqtisadiyyatının əsas yaradıcı subyektidir. İqtisadiyyatda, istehsalda insan amili başlıca olaraq onun əmək qabiliyyəti olması ilə müəyyənləşir. İşçi qüvvəsi insanın şəxsiyyətilə bağlı və onun vacib xüsusiyyəti hesab edilən fərdi əmək qabiliyyətidir. İşçi qüvvəsi konkret müəssisədə konkret istehsal vasitələrilə əlaqə prosesində real istehsal qüvvəsinə çevrilir. Mahiyyət etibarilə fərdi işçi qüvvəsi ictimai məcmu işçi qüvvəsinin ayrılmaz elementi, insanın fərdi əməyi isə cəmiyyətin inteqrallaşdırılmış əməyinin ayrılmaz hissəciyidir.

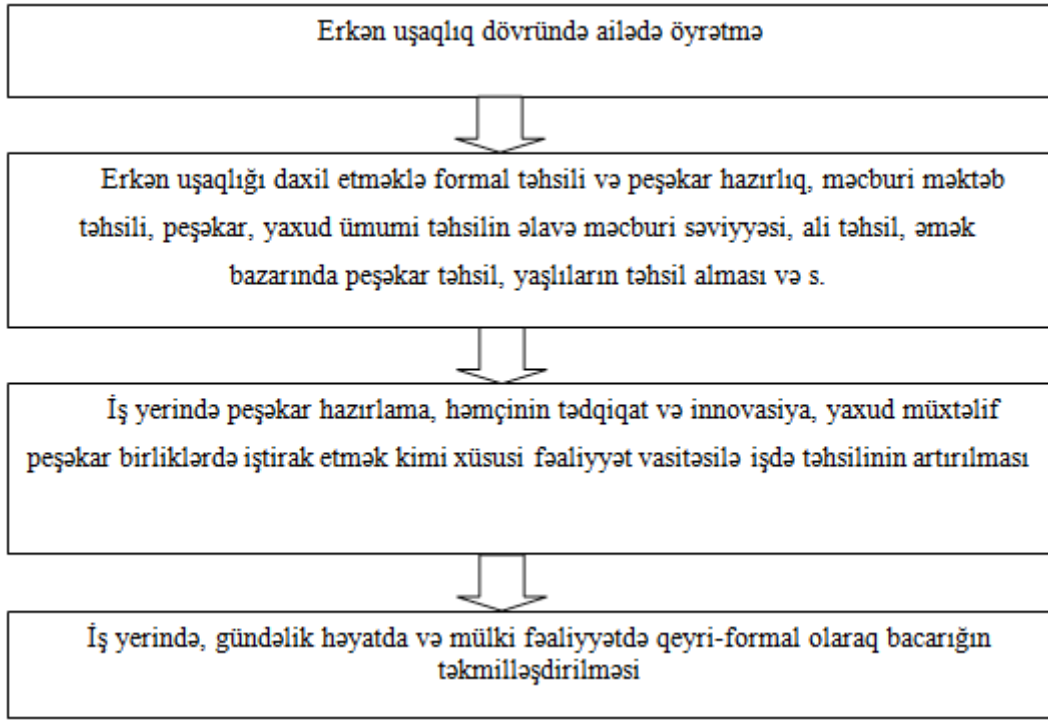


Şəkil 1. İnsanın inkişaf sxemi

İnsan inkişafı olduqca mürəkkəb bir sxemdir və bu inkişaf, əsasən, ümumi ictimai yüksəlişə əsaslanır. Məlumdur ki, insanın 3 əsas məqsədi reallaşdırılmadan ictimai yüksəlişə nail olunmur. Bu məqsədlərə uzun və sağlam ömür sürmək, biliklər əldə edib onları yeniləşdirmək və genişləndirmək, həmçinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edən maddi nemətlər əldə etmək daxildir. Əksər hallarda “insan kapitalı” ancaq qazanılmış vərdiş və biliyin əsasında təyin edilir və ölçülür, halbuki insanın təbii xüsusiyyətlərini ümumiləşdirən insan kapitalının daha geniş anlayışı müxtəlif dərk edilməmiş vərdiş və digər xüsusiyyətlərin rifahın yaradılmasında necə iştirak etdiyini daha adekvat göstərir və tədrisi də daxil etməklə ətraf mühitin təsiri altında öz şəklini dəyişə bilər. Qloballaşma və sürətli formada dəyişən bilik iqtisadiyyatının inkişafı, insanların həm yetkin yaşlarında, həm işlərində, həm də şəxsi həyatlarında müasir dövrdə yaşadıkları həyatda qarşılaşdıqları situasiyaların öhdəsindən gəlmələri üçün bacarıqlarının artırılmasını tələb edir. Hazırkı vaxtda dəyişən texnoloji kainatda olduqca əhəmiyyətli bir bacarıq var: öyrənmək və lazımı yeni bilik və bacarıqlara uyğunlaşma qabiliyyəti [2]. Vərdisin və biliyin öyrənilməsi və qazanılması doğulandan öləndək olur. Bütün həyatı müddətində fasiləsiz təhsil almaq konsepsiyası sadəcə yaşlıların təhsil alma və peşəkar hazırlığının vacibliyi nəzərə alınır, həm də həyatın bütün mərhələlərində təhsil almanı nəzərdə tutur. Adından görüldüyü kimi, ömür boyu öyrənmə - öyrənmə ilə həyatı birləşdirməyə əsaslanır. Buraya hər yaşda olan insanlar üçün bütün kontekstlərdə (ailə, məktəb, icma, iş yeri və s.) öyrənmə ilə bağlı geniş ehtiyac və tələblərə ümumilikdə cavab verən fərqli metodlardan (rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil) istifadə etmək daxildir. Bu gün ömür boyu öyrənmə beynəlxalq müzakirələrin mərkəzindədir, həmçinin bu, ölkələri inkluziv və bərabər keyfiyyətli təhsili təmin etməyə və hamı üçün ömürlük təhsil imkanlarını inkişaf etdirməyə çağıran 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 4-cü məqsədinin əsasını təşkil edir [3]. Dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün 3 əsas element bir-biri ilə

uzlaşdırılmalıdır: iqtisadi artım, inklüziv cəmiyyət və ətraf mühitin mühafizəsi. Bu elementlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və hər biri fərdlərin və cəmiyyətlərin rifahı üçün vacibdir. BMT-nin 2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilən tarixi sammitində dünya liderləri tərəfindən qəbul edilmiş “2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də əks olunan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM-lər) 1 yanvar 2016-cı il tarixdə rəsmi şəkildə qüvvəyə minib. Hər kəsi əhatə edən və universal xarakter daşıyan bu yeni Məqsədlər fonunda, qarşıdakı on beş il ərzində ölkələr “heç kəsi kənarında qoymamaq” prinsipini rəhbər tutaraq, yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq, bərabərsizliklərə qarşı tədbirlər görmək və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq məqsədilə bütün söylərini səfərbər edəcəklər. İnsanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasının və dayanıqlı inkişafın özülündə keyfiyyətli təhsil dayanır. Əsas savadlılıq bacarıqları sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə olunsada, universal təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün daha ciddi söylər göstərilməlidir [17]. Belə ki, İEOÖ-də (İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr) ibtidai təhsildə qeydiyyat səviyyəsi 91%-ə çatıb, lakin 57 milyon hələ də məktəbə gedə bilmir. Bundan başqa, məktəblərə getməyən uşaqların yarısından çoxu Afrikanın Böyük Səhradan cənubda yerləşən hissəsində yaşayırlar, həmçinin dünyada 103 milyon gənc əsas savadlılıq bacarıqlarına malik deyil və onların 60 faizindən çoxunu qadınlar təşkil edir. Burada əsas hədəflər aşağıdakı kimidir:

- 2030-cu ilədək bütün qız və oğlanların müvafiq və 4-cü məqsədin effektiv təlim nəticələrinə nail olmağa imkan verən pulsuz, bərabər və keyfiyyətli ibtidai və orta təhsil pillələrini bitirmələrini təmin etmək;
- 2030-cu ilədək ibtidai təhsilə hazır olmaları üçün bütün qız və oğlanların keyfiyyətli erkən uşaq inkişafı, qayğı və məktəbəqədər təhsilə çıxış imkanlarını təmin etmək;
- 2030-cu ilədək bütün qadınlar və kişilər üçün maliyyə baxımından münasib və keyfiyyətli texniki, peşə və ali təhsilə, o cümlədən universitet təhsilinə bərabər çıxış imkanını təmin etmək;
- 2030-cu ilədək məşğulluq, layiqli iş imkanları və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müvafiq bacarıqlara, o cümlədən texniki və peşə vərdişlərinə malik olan gənclərin və yetkin insanların sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq;
- 2030-cu ilədək təhsil sahəsində gender əsaslı bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq və əhalinin həssas qrupları, əlillər, aborigen xalqların nümayəndələri və həssas qruplardan olan uşaqlar üçün bütün səviyyələrdə təhsilə və peşə təliminə bərabər çıxış imkanını təmin etmək;
- 2030-cu ilədək cinsindən asılı olmayaraq, bütün gənclərin və yetkin əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin oxuma-yazma və hesablama bacarıqlarına malik olmasını təmin etmək;
- 2030-cu ilədək bütün təhsil alanların başqa vasitələrlə yanaşı, dayanıqlı inkişaf və dayanıqlı həyat tərzləri, insan hüquqları, gender bərabərliyi, sülh və qeyri-zorakılığın təşviq edilməsi, dünya vətəndaşlığı konsepsiyası və mədəni müxtəliflik dəyərlərinin başa düşülməsi və mədəniyyətin dayanıqlı inkişafa töhfəsi sahələrində maarifləndirmə vasitəsilə dayanıqlı inkişafı təşviq etmək üçün zəruri olan bilik və vərdişlərə yiyələnmələrini təmin etmək;
- Uşaq, əlillik və gender məsələlərinə həssas yanaşan və hamı üçün təhlükəsiz, zorakılığa yol verilməyən, inklüziv və səmərəli təlim mühitini təmin edən təhsil müəssisələrini qurmaq və onları təkmilləşdirmək;
- 2020-ci ilədək inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusən də ən az inkişaf etmiş ölkələr, kiçik adalarda yerləşən inkişaf etməkdə olan dövlətlər və Afrika ölkələri üçün inkişaf etmiş ölkələrdə və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ali təhsil, o cümlədən peşə təlimi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, texniki mühəndislik və elmi proqramlar üzrə təqaüdlərin sayını qlobal səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq;
- 2030-cu ilədək inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusən də ən az inkişaf etmiş ölkələrdə və kiçik adalarda yerləşən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəllimlərin hazırlığı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə ixtisaslı müəllimlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq [4].



Şəkil 2. İnsan kapitalının göstərilən kontekstdə inkişafı [5, səh.8-9]

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin tətbiqi iqtisadi artım amilləri, gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü, təhsilin və səhiyyənin iqtisadi rolu, insana yatırılan investisiyalar ilə əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin və cəmiyyət üzvlərinin gəlirlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin motivləşdirilməsi ilə əlaqədar bir sıra problemlərin həllinə yeni metodlarla yanaşılmasına imkan verir. Demək olar ki, bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda insan kapitalına sağlamlıq, mədəniyyət və s. kimi amillər çox vaxt aid olunmur. Sözsüz ki, qeyd etdiyimiz amillər insan kapitalının formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində o qədər də az rola malik deyildir. Qeyd etmək olar ki, insan kapitalı özündə ölkənin işçi qüvvəsində toplanmış və onların təhsil, peşəkarlıq hazırlığına, eyni zamanda sağlamlıq, mədəniyyət və s. kimi amillərə investisiya qoyuluşları ilə həyata keçirilən və nəticədə, qazanılan, yığılan biliklər, təhsil, qabiliyyət və s. xüsusi vərdişlər, bacarıqlar ehtiyatıdır. Dar mənada isə insan kapitalı insanda toplanmış və gəlir gətirmək xüsusiyyətinə malik olan anadangəlmə xüsusiyyətlər, qabiliyyətlər və həmçinin investisiya yolu ilə qazanılmış təhsil, bilik, peşəkarlıq vərdişləridir.

İnsan kapitalının inkişaf modelləri

İnsan kapitalına nəzəri yanaşmaların mövcudluğu nəticəsində iqtisadi ədəbiyyatlara daxil olunmuş insan kapitalı modelləri bir sıra əlamətlərinə görə qruplaşdırılırlar. Bu modellər İkinci Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış və bugünkü dövrdə ekonometrik modellərin əsasını təşkil etməklə müasir iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilməkdədir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin və modellərinin hərtərəfli araşdırılması müasir iqtisadi elmlərdə irəli sürülən bir çox məsələləri: yaşa, cinsə, sənətə, peşəkarlığa görə əməkhaqqının differensiallaşdırılması, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinə görə işsizliyin qeyri-bərabər paylanması və s. izah etməyə imkan verə bilər. İnsan kapitalının makrosəviyyədə formalaşmasının (T.Şults, L.Turou və İ.Ben-Poretin), eyni zamanda insan kapitalına yönəldilən investisiyaların səmərəliliyinin, (T.U.Şults, E.Denisonun modelləri), ÜDM ilə təhsil xərclərinin korrelyasiya asılılığının qiymətləndirilməsinin (F.Xarbisson, İ.C.Psaxaropulos) və başqa modelləri mövcuddur. İndi isə insan kapitalının makrosəviyyədə formalaşması modellərinin hər birinə ayrılıqda nəzər yetirək.

Təhsilin iqtisadiyyatda rolunu izah edən ən qədim yanaşma olaraq qəbul olunan insan kapitalı nəzəriyyəsinə ilk nəzəri baxış Şults tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən insan kapitalına qoyulan investisiyalar, məhsuldarlığı artıran effektiv investisiyalardır. İnsan kapitalı, Qərbi cəmiyyətlərində klassik kapitaldan daha sürətli və daha çox böyüməyə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, inkişaf etmiş ölkələrin inkişafının əhəmiyyətli bir hissəsi insan kapitalının artması ilə izah edilir və

bu, açıq şəkildə insan kapitalının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Şults insan kapitalının xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir [6, səh.181]:

- ✓ İnsan kapitalı insanlara yatırım etməklə formalaşır;
- ✓ İnsan kapitalı fiziki kapitaldan fərqli olaraq şəxsin özündən ayrılı bilməz;
- ✓ İnsan kapitalı anadangələn və ya sonradan qazanılan bacarıqlardır;
- ✓ İnsan kapitalının müxtəlif təsirləri müşahidə edilə bilər. Bu təsirlər iki növdən ibarətdir:
 - Daxili təsirlər; fərdlərin və ailələrin rifahı və iqtisadi səmərəliliyi, təhsil, peşə təhsili və ali təhsil. Bu təsirlər fərdi təsir edir.
 - Çox az analitik maraqlara məruz qalan xarici təsirlərdə insan kapitalının intensivliyi açar rolunu oynayır. Yeni tədqiqatlar iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir.

Təhsil ocaqları olan məktəbləri təhsil xidmətləri istehsal edən böyük bir qurum kimi qiymətləndirən Şults bu təşkilatları bir “sənaye” hesab edirdi. Şultsa görə təhsil xərcləri şəxsin gələcək məhsuldarlığını və qazancını artırması istiqamətində həyata keçirilən investisiyadır. İstifadə olunduqda artan bir əmlak qismində çıxış edən təhsil, istehlak və istehsal xüsusiyyətinə malikdir. Təhsil xidmətlərinə sərf olunan pullar təhsilin istehlak xarakteristikasını təşkil edirsə, təhsilli insanların daha məhsuldar olması və iqtisadi artımlara olan töhfələri təhsilin istehsal xarakteristikasını əks etdirir. Müvəqqəti istehlak malları kimi təhsil xidməti də gələcəkdə gəlirlərin artması baxımından gələcəyə aid məmnunluq və istehlak mənbəyidir. Şultsa görə, insan kapitalına investisiya qoyuluşu insanın keyfiyyəti və məhsuldarlığı ilə əlaqədar inkişafı gətirib çıxarır. Dolayı yolla adambaşına düşən real gəlir artımının əhəmiyyətli bir hissəsi insanlara olunan investisiyalardır. T.Şultsun modeli iqtisadi artım və qalıq faktor arasındakı əlaqəni ortaya qoyması baxımından istehsal funksiyasına əsaslanan bir yanaşma olmaqla yanaşı, təhsil investisiyalarının geri dönmə dərəcələri üzrə ehtimalını qiymətləndirməklə mənfəət dərəcəsi üsuluna əsaslanan bir yanaşma ola bilər. T.Şults 1900-1957-ci illər dövründə Amerika Birləşmiş Ştatlarında insan kapitalı ehtiyatlarının göstəricilərindən istifadə edərək təhsilin iqtisadi artıma təsirini ölçməyə çalışmışdır. Tədqiqatın əsasını başa çatdıran təhsil ili göstəricisi təşkil etmişdir. Şults modeli gözləmə müddəti ərəfəsində təhsilin keyfiyyətinin dəyişmədiyini güman edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu modeldə hesablamaların aparılmasında, əsasən, orta təhsil nəzərə alınmışdır. İşləyən əhali arasındakı fərqlər hesablamalara daxil edilsə də, təhsil zamanı əldə olunan məlumatların aşınma payı nəzərə alınmamışdır. Şults modeldə insan kapitalına qoyulan investisiya gəlirini hesablamaq üçün makroiqtisadi gəlir əvəzinə birbaşa gəlir nisbətlərinin hesablanması əldə olunan nəticələrdən istifadə etmişdir. Müvafiq olaraq, ibtidai, orta və ali təhsil səviyyələri ilə bağlı gəlirlər müxtəlif yaş qruplarına əsasən başa çatmış məktəb illəri üçün hesablanmış və nəticədə, aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə əlavə təhsilə (təlimə) qoyulan investisiyaların daxili gəlir dərəcəsi (r) hesablanmışdır [7, səh.163] :

$$r = \frac{\text{Əlavə təhsil (təlim) nəticəsində yaranan əlavə gəlir}}{\text{Əlavə təhsilin (təlim) yaratdığı əlavə xərclər}} \cdot 100$$

Portuqaliyalı iqtisadçı Rebelo 1991-ci ildə insan kapitalının modelləri içərisinə daxil olan xarici texnoloji inkişaf olmadığı təqdirdə adambaşına düşən artımı təmin etməyin ən asan yolunu nümayiş etdirən bir model hazırlamışdır. İnsan kapitalının ümumi məhsuldarlığını müəyyən edən “AK” modeli olaraq tanınan bu model Romer (1986) və Lukas (1988) tərəfindən də qəbul edilmişdir. Romerə görə insan kapitalı anlayışı fiziki kapital şəklində təcəssüm olunmaqla, effektiv əmək artımını təyin edən vacib bir dəyişkəndir və burada effektiv əməyi artıran alət bilikdir. Lukasın insan kapitalı anlayışı işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsi ilə əlaqədardır. Lukasın fikrincə, insan kapitalına qoyulan investisiyalar təhsilə və iş yerlərində təlim sahələrinə qoyulan investisiyalar şəklində ifadə edilir. Lukas insan kapitalına fiziki kapital kimi istehsal amili kimi baxmış və fiziki kapitalın əhəmiyyətinin bir o qədər prioritet olmadığını müdafiə etmişdir. Lukasın araşdırmalarına əlavə olaraq, Rebelo iqtisadiyyatda fiziki kapitalın insan kapitalına nisbəti azaldıqda, yəni insan kapitalının nisbəti artdıqda artımın sürətlənəcəyini iddia etmişdir. Rebeloya görə, $a+b=1$ olduğunu fərz etsək, sadəcə məhsuldarlığı azaltmaq yolu ilə deyil, həmçinin sabit məhsuldarlıqla da ($a=1$) iqtisadi artıma nail olmaq mümkündür [8]. Bu şərtlər daxilində,

- $a=1$, $a+b=1$ olduğu üçün, $b=0$ olacaqdır. Yəni
- $Y = A \cdot K^a \cdot L^b$ düsturu, $Y=AK$ olacaqdır.

Əslən polşalı olan amerikan iqtisadçı J.Mincer 1974-1976-cı illərdə bir ömür boyu qazancın mövcud dəyərini təyin etmək məqsədilə məktəb təhsilinin, iş yerində formalaşmanın və ya məktəbdən sonrakı dövrdə təhsilin təsirlərini müəyyən etməyə çalışmışdır. Model neoklassik iqtisad və insan kapitalı anlayışının əsas müddəaları əsasında qurulmuşdur. Bura fərdi məhsuldarlığı müəyyənləşdirmək, rəşional seçim etmək və optimal qərarlar qəbul etmək, əmək bazarında tam rəqabət yaratmaq və bir-birini başa düşmək, kapital bazarında insanların bərabər imkanlara sahib olması, insanları gələcək haqqında tam məlumatla təmin etmək və işsizlik olmaması kimi anlayışlar daxildir. Mincerin fikrincə, təhsil insanın iş qüvvəsinə çevrilməsini ləngidir, ancaq şəxslərin ümumi iş saati eynidir, müxtəlif peşələr arasındakı əsas fərq təhsil müddəti arasındakı fərqlərdən asılıdır və təbii olaraq daha uzun təhsil tələb edən peşələrə yiyələnən fərdin qazancı daha yüksək olur, digər tərəfdən fərdlər peşə seçimində gəlir əldə etmə marağından başqa, peşənin etibarlılığı, davamlılığı və nüfuzu kimi amilləri də nəzərdən keçirir. Fərdi investisiya xərcləri haqqında məlumatların məhdudluğu, həmçinin fərdin təlim dövrləri barədə məlumatlarının bolluğu və onların şərh edilməsinin sadəliyi səbəbindən gəlir bərabərliklərində izahedici dəyişən kimi insan kapitalına qoyuluş xərclərinin pul dəyəri əvəzinə, “investisiya yatırıma sərf olunan vaxt” istifadə olunur. Beləliklə, təlimin ümumi xərcinin qalan gəlirə bərabər olduğu, habelə təlim və təcrübə üzrə gəlirin zamanla dəyişmədiyini fərziyyəsinə əsaslanaraq s - il təhsil almış və t - il iş təcrübəsi olan bir şəxsin t -ci ilin sonundakı gəliri aşağıdakı düsturla hesablanacaq [9, səh.16]:

$$\ln E_t = \ln E_0 + r_s s + r_p \sum_{j=0}^{t-1} k_j$$

Burada: - fərdin t ilində ümumi qazancı, - insan kapitalına investisiya qoyulmadığı ilkin gəlir, - məktəb təhsilindən əldə olunan fayda, - iş təcrübəsindən əldə olunan fayda, - J ilində insan kapitalına qoyulmuş investisiya dəyərinin həmin ilin ümumi gəlirinə nisbətini göstərir. Müvafiq olaraq, məktəb təhsili və iş təcrübəsinin ümumi nəticəsini təyin edir.

Fərd t ilində investisiya qoymağı dayandırsa, müşahidə olunan gəlir E_t olacaqdır. Lakin investisiyalar t ilində davam edərsə, xalis gəlir (Y_t) ümumi gəlirdən (E_t) qədər, t ilində qoyulan investisiya xərcləri (c_t) qədər kiçik olacaqdır. Əgər investisiya xərcləri vaxt ekvivalenti baxımından ümumi gəlirin faizi kimi götürülsə, onda $c_t = k_t E_t$ olar. Beləliklə, xalis gəlir $Y_t = E_t (1 - k_t)$ şəklində göstərilə bilər. Mincer müşahidə olunan gəliri xalis gəlir olaraq götürdüyü üçün tənlik aşağıdakı kimi olacaq [9, səh.17]:

$$\ln Y_t = \ln E_0 + r_s s + r_p \sum_{j=0}^{t-1} k_j + \ln(1 - k_t)$$

Nəticə etibarilə buradan hesablama modeli olaraq alınan tənlik aşağıda verilmişdir.

$$\ln Y_t = b_0 + b_1 s + b_2 t + b_3 t^2 + u$$

Burada b_1 - təhsildən əldə olunan faydanı, b_2 - iş təcrübəsindən əldə olunan faydanı, b_3 - müəyyən müddət ərzində təcrübədən əldə olunan faydanın dəyişmə sürətini təyin edən əmsalları göstərir. b_0 isə tənliyin sabit müddətidir. Mincerin araşdırmalarına görə, təhsil və iş təcrübəsi müddətinə görə əməkhaqqı nisbətləri təyin olunmaqla illik qazancda iş saatları arifmetik amil kimi qəbul edilir. Həmçinin təhsil və təhsil sonrası qoyulan investisiyalar arasında müsbət bir əlaqə var. Daha yüksək təhsil almış şəxslər əmək bazarına daha çox investisiya qoyurlar. Təhsildən sonrakı fəaliyyətlərdə gəlir nisbəti daha yüksək olsa da, təhsilə qoyulan ümumi investisiyalar daha yüksəkdir. Təhsilə qoyulan investisiyaların geri qayıtmasının təhsildən sonrakı investisiyalardan daha az olmasının səbəbi, təhsil sahəsinin istehlak və ya mədəni qazanc kimi daha çox qeyri-maddi gəlirlər əldə etməsi ilə bağlıdır. Mincer bu modeli fərdin cari gəlirlərinə (əməkhaqqına) iş təcrübəsinin və təhsilin səviyyəsinin təsirinin qiymətləndirilməsi üçün təklif etmişdir.

İnsan kapitalı anlayışını araşdıran əsas iqtisadçı alim, bu sahə üzrə Nobel mükafatı laureatı, amerikalı iqtisadçı Q.Bekker şəxslərin gəlirləri arasındakı fərqlərdə öz əksini tapan insan kapitalından formalaşan gəlir nisbətini qiymətləndirmək üçün bir model təklif etdi. Bekkerin araşdırmasının əsas məqsədi ABŞ-dakı kollec və lisey təhsilindən formalaşan daxili gəlir nisbətini müəyyənləşdirmək idi. Tədqiqat apardığı müddət ərzində məlum oldu ki, rəsmi iqtisadi təhlillərdə mövcud olan boşluqların daha çoxunun doldurularaq həll olunduğu ortaya çıxdı. Bunlar aşağıdakı kimi verilmişdir [10, səh.60]:

- Mənfəət yaşın artmasına nəzərən azalan sürətlə yüksəlir;
- İşsizlik nisbəti, bir qayda olaraq, qabiliyyət səviyyəsi ilə mənfi əlaqəlidir;
- Az inkişaf etmiş ölkələrdəki müəssisələr işçilərinə qarşı inkişaf etmiş ölkələrdəki müəssisələrə nisbətə daha avtoritardırlar;
- Gənclər yaşlılara nisbətə daha tez iş yerlərini dəyişir və daha yüksək təhsil almaqla bərabər, iş yerində də öyrənməyə meyillidirlər;
- Gəlirlərin bölüşdürülməsi, xüsusilə peşəkar və digər ixtisaslı işçilər arasında müsbət mənada pozulmuşdur;
- Yüksək bilik və bacarığa malik olan şəxslər digərlərinə nisbətə daha çox təlim və iş təhsili alırlar;
- Əməyin paylanması bazarın genişliyi ilə məhdudlaşır.

İnsan kapitalındakı tipik investor daha tələsik xarakterə malikdir və beləliklə, fiziki kapitaldakı adi bir investordan daha çox səhv etmək ehtimalı yüksəkdir. Bekkerin təklif etdiyi modeldə çıxardığı ümumi nəticə, liseylərin kolleclərə nisbətə faydalılıq nisbəti daha yüksəkdir və liseylərə qoyulacaq investisiyalar daha səmərəli sayılır.

Yunan iqtisadçısı İ.C.Psaxaropulos insan kapitalının fərdi gəlirlərin paylanmasına təsirini müəyyənləşdirmək üçün daxili gəlir nisbətini təhlili üçün model təklif etmişdir. İ.C.Psaxaropulos digər yanaşmalardan fərqli olaraq, ölkələr arasındakı inkişaf fərqlərinə əsaslanan insan kapitalının gəlirliliyindəki fərqlərə əsaslanan beynəlxalq müqayisə aparmaq üçün daxili qayıdış metodundan istifadə edir. Bu baxımdan, Q.Psaxaropulos adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə ölkələr üzrə təhsilə investisiyaların sosial verim dinamikasının məlumatlarını göstərir. İnkişaf etməkdə olan yoxsul ölkələrin əksəriyyətində ibtidai təhsilin sosial verimi 23%, orta 15%, ali 11%-dir. Yüksək gəlirli inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricilər müvafiq olaraq aşağıdakı kimidir: ibtidai təhsil 14%, orta 10%, ali 8% [11].

1964-cü ildə F.Harbison və C.A.Myers 75 ölkə üçün iqtisadi inkişaf və insan resurslarının inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün qarışıq indeks hazırladılar. Bu indeksə görə ölkələr inkişaf səviyyələrinə görə təsnif edilirdi. Model təkcə insan kapitalının bir ölkənin inkişafına təsirini deyil, insan kapitalındakı baş verən inkişafın müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələrinə təsir dərəcəsini də təhlil edir. Ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı və insanın inkişaf səviyyəsini kəmiyyət meyarlarına görə təhlil edən Harbison-Myers yanaşmasının əsas məqsədi insan resurslarının inkişafı göstəricilərinə görə ölkələri sıralamaq, qruplaşdırmaq və insan resursları ilə iqtisadi inkişaf meyarları arasındakı statistik əlaqəni müəyyənləşdirməkdir. Harbison və Myersin fikrincə, insan kapitalının inkişafı bir çox yolla yaxşılaşdırıla bilər. Bunlardan ən önəmlisi ibtidai, orta və ali təhsili əhatə edən əsas təhsildir. İkincisi, qeyri-rəsmi formada və ya iş yerində təlimdir. Bu cür təlimlər müxtəlif təşkilatlarda işləməklə, yetkin şəxslər üçün təhsil proqramlarında iştirak etməklə və müxtəlif siyasi, sosial, regional və mədəni qrupların üzvü olaraq təmin edilir. Üçüncüsü, özünü inkişaf etdirməkdir. Buna uyğun olaraq, insan daha çox bilik, bacarıq və səriştə əldə etmək üçün özünün üstün cəhətlərindən istifadə edərək məqsədə çatmaq üçün fərdi formada səy göstərir. Belə insan kapitalı formalaşdırmaq müxtəlif kurslara qatılmaqla, ünsiyyət kanalları qurmaqla və oxumaqla qazanılır. İnsan kapitalının inkişafına səbəb olan digər iki amil, işləyən əhəlinin əmək qabiliyyətini artıran sağlamlıq və qidalanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır [12, səh. 2].

İnsan kapitalı anlayışı ilə bağlı bəzi sadə empirik araşdırmalarda məktəbə qəbul dərəcələri və ya savadlılıq dərəcələri kimi dəyişənlərdən istifadə olunur. Ümumiyyətlə, iqtisadi artım modellərində insan kapitalının ölçülməsi üçün istifadə olunan məktəbə qəbulolma nisbəti göstəricisi insan kapitalına investisiya qoyuluşunu və yığımını birləşdirməklə işçi qüvvəsinin artması ilə bağlı anlaşılmazlığa

səbəb olur. Buna görə də ingilis iqtisadçı Norman Gemmell alternativ bir insan kapitalı ölçmə metodu hazırlamaqla bu anlaşılmazlığın aradan qaldırılmasına çalışmışdır. Gemmell irəli sürdüyü alternativ insan kapitalı yanaşması ilə əvvəlki dövrlərdə qurulmuş Mankiw Romer Weilin məlumatlarından istifadə etməklə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün insan kapitalının iqtisadi artıma təsirinə dair əsaslar tapmaqla Romerin təklif etdiklərinə əlavə olaraq insan kapitalının dolayı yolla fiziki kapital qoyuluşlarına təsir etdiyini iddia etmişdir. Gemmell insan kapitalının ölçülməsi ilə bağlı aparılan araşdırmaların xarakteristik xüsusiyyətlərinə istinad etməklə bu tədqiqatların konseptual fərqlərini dörd maddə üzrə ümumiləşdirmişdir [13, səh.9]:

1. Cobb-Douglas tipində modelləşdirilən artım tənlikləri və metodları insan kapitalını əhatə etmək üçün genişləndirilə bilər.
2. Mankiw Romer Weil (MRW) və Solow modelini genişləndirərək tarazlıq vəziyyətində adambaşına düşən gəlir səviyyəsini artım tənliyində fiziki kapital və insan kapitalına qoyulan investisiyalar üçün ayrıca arqument kimi qəbul edilə bilər.
3. Romerin iqtisadi artım modelinə görə, artım müddətində fiziki kapital qoyuluşlarının tədqiqat və inkişaf qoyuluşları vasitəsilə idarə olunması yeni məhsul istehsalı üçün innovativ fikirlərin formalaşmasına təkan vermiş olur. Buna görə də Romer “Research and Development” (R&D) sektorundakı insan kapitalını xüsusi vurğulayır.
4. Digər alternativ bir yanaşma isə, insan kapitalının texnologiyanın ötürülməsini asanlaşdıran bir faktor kimi qəbul edilməsidir.

Mankiw Romer Weil (MRW) insan kapitalı mövzusunda tətbiq olunan araşdırmaların, insan kapitalının iqtisadi inkişafa verdiyi töhfə ilə əlaqədar nəzəri məsələləri həll edə bilmədiyini, həmçinin bunun neoklassik artım modeli və tədqiqatlarda fiziki kapitalın əhəmiyyətinin şişirdilməsi fikirləri ilə bağlı lazımsız şübhələr ilə əlaqəli olduğunu müdafiə etməklə, bu mövzuda öz modellərini ortaya qoydular [14, səh.420]. Tədqiqatçılar, neoklassik artım modelinə insan kapitalı amilini əlavə edərək neoklassik artım modelinin etibarlılığını ortaya qoymağı və ölkələr arasındakı gəlir fərqlərindəki səbəbləri izah etməyi hədəflədilər. Mankiw, Romer və Weilə görə fərqli əmanət dərəcələrinə və əhalinin artım tempinə istiqamətlənmiş iqtisadiyyatlar, öz statik tarazlıqlarına və adambaşına gəlir səviyyəsinə sahib olacaqlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən gəlir fərqləri sabitdir. Digər tərəfdən isə bu proses, ölkələrin əvvəllər sahib olduqları istehsal amillərinin miqdarından asılıdır. Bu tədqiqatçılar uyğun olaraq, neoklassik artım modelinin iqtisadi inkişafın izahı baxımından yetərli olmadığı ilə bağlı tənqidlərə cavab olaraq, milli gəlirlər fərqliliyini ən yaxşı şəkildə izah edən modelin genişləndirilmiş Solow modeli olduğunu iddia etmişlər [15, səh. 1-29].

Bu tədqiqatçıların fikrincə, neoklassik artım modeli göründüyü kimi elədə uğurlu model deyil, buna baxmayaraq, bu modeldə insan kapitalı nəzərə alınsa və ölkələr arasında əmanət nisbətlərində fərqlərin olduğu düşünülərsə, bu modelin artım fərqlərinin izah olunması üçün qənaətbəxş hesab olunur. Özlərinin təklif etdikləri modeldə isə, məhsullar fiziki və insan kapitalı ilə canlı əmək hesabına istehsal olunur, həmçinin məhsullar fiziki və insan kapitalına investisiya etməklə istehlak üçün istifadə olunur. Digər tərəfdən bu model artım modellərini əks etdirmir. Bununla birlikdə, iqtisadi inkişafın neoklassik bir quruluşda izah ediləcəyi ilə bağlı suallara cavab verə biləcəklərini söyləyirdilər [14, səh.432].

Tədqiqatçıların fikrincə, modelə insan kapitalı daxil olunduqda ölkələr arasındakı gəlir fərqlərinin 80%-i izah edilə bilər. Bundan əlavə, onlar söyləyirdi ki, insan kapitalı iqtisadi artımda və inkişafda vacib bir istehsal amilidir və insan kapitalı olmadan nə dövlətlərarası gəlir fərqləri, nə də tətbiq olunan yaxınlaşma dərəcələri müəyyən edilə bilməz [16, səh.1-25].

MRW modeli insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirini ölçən parametrləri müəyyən edə bildiyinə və istehsal amillərinin çevikliyini birbaşa proqnozlaşdırdığına görə əksər tətbiqlərin başlanğıc nöqtəsi hesab oluna bilər.

Təhsilin iqtisadi artıma təsirini təhlil etmək üçün bir yanaşma Odd Aukrust tərəfindən təklif edilmişdir. Odd Aukrust milli istehsalın ölkənin real kapitalının artması ilə eyni sürətlə artacağını söyləyərək insan kapitalının iqtisadi artım baxımından fiziki kapital qədər vacib olduğunu vurğulamışdır. Bunun üçün Aukrust əmək, fiziki kapital və insan kapitalı kimi istehsal amillərinin ümumi istehsala təsirini ölçmüşdür. Aukrust, Gustav Cassel və digərləri tərəfindən irəli sürülən

modeldə, artım tempi marjinal kapitalın istehsalı dərəcəsi və əmanət faizinin dəyərlərindən asılıdır. Ənənəvi baxışa görə, marjinal kapitalın istehsal dərəcəsinin sabit olduğu və əmanət faizindəki dəyişikliklərin artım tempindəki dəyişiklikləri əks etdirməsi kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən Aukrust II Dünya Müharibəsi illərində Norveçdə kapital istehsalı nisbətinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını və artım tempinin artması ilə investisiya-gəlir nisbətində artımın baş vermədiyini müşahidə etmişdir. Buna görə artım prosesində fiziki kapitalın əhəmiyyətinə baxmayaraq, əmək və təşkilatlanma daha çox əhəmiyyətə malikdir [7, səh.171].

Bu məqsədlə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə 2000-2016-cı illərin statistik verilənlərinə əsasən ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə qiymətləndirilməsi aparılmış və ekonometrik qiymətləndirmə nəticəsində əsas fondların 1% artımının ÜDM-də 0,35% artım, məşğul əhəlinin 1% artımının isə ÜDM-də 0,65 faiz artıma səbəb olduğu müəyyən edilmişdir. Neft sektorunda əsas fondlarda 1% artım bu sektorun ÜDM-ni 0,43%, neft sektorunda işçilərin sayının 1% artması isə onun ÜDM-ni 0,54% artırır. Qeyri-neft sektorunda əsas fondların 1% artımı ÜDM-i 0,402%, işçilərin sayının artması 0,598% artırır. Elmi-texniki tərəqqidəki hər faiz artım isə qeyri-neft sektorunun Ümumi Daxili Məhsulunun 8,4% artırır [18, səh.115].

Ümumilikdə götürsək, sənaye sektorunun uğurlu fəaliyyəti bütün mövcud resurslardan, xüsusilə insan kapitalından daha səmərəli istifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır. Buna baxmayaraq, insan kapitalının səmərəliliyinin artırılması üsulları digər resurslardan köklü surətdə fərqlənir. Çünki o insanların motivasiyası və ya onların qarşıya qoyduğu hədəflərə təsir etməklə təmin olunur. İntellektual işçilərin stimullaşdırılmasının spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, onların hədəf və maraqları həm iqtisadi, həmçinin yaradıcı tərkibə malikdir. İntellektual işçinin motivasiyası onun effektivliyindən, yəni qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmasından asılıdır. Əgər onun işi effektiv deyilsə, onda qısa zaman kəsiyində işləmək və gəlir yaratmaq həvəsi öləcək. Buna görə də insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin artırılması müasir iqtisadiyyatın prioritetinə çevrilməlidir. Çünki gələcək inkişaf insan kapitalından asılı olacaqdır. İnsan kapitalının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi onun fiziki kapitaldan fərqliliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, fiziki əmək sahibinin fəaliyyəti istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətinə görə qiymətləndirilir. İntellektual işçi məhsul istehsal etmir. İntellektual işçinin məhsulu – bilik və ideyadır. Başqa sözlə, intellektual fəaliyyətlə məşğul olan işçi işə səmərəlilik gətirməlidir. Öz növbəsində, sənayedə insan kapitalını təşkil edən intellektual işçinin səmərəliliyi onun aktual məsələləri həll etmək bacarığında əksini tapır. Sənaye sektorunun uğurlarını yüksəltməyin üsulu belə işçilərin əməyinin səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir. Səmərəlilik keyfiyyət meyarıdır. Əmək məhsuldarlığı insan kapitalının səmərəliliyinin ənənəvi göstəricisidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hazırda insan kapitalından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin ölçülməsinin müxtəlif yanaşmaları mövcuddur.

Nəticə

Nəzərə almaq lazımdır ki, innovativ iqtisadiyyatda güclü maliyyələşdirməyə zəmin yaradan iqtisadi resursların mövcudluğu ilə yanaşı, bu sistemi idarə edən intellektual və texnoloji potensialda da böyük ehtiyac var. İnnovasiya şəbəkəsinin iştirakçılarının sayının daim yüksəlməsi, buraya yeni sosial qrupların cəlb olunması, innovasiya inkişafına istiqamətlənən institusional sistemin formalaşması bu sahədə əsas amillərdən sayılır. İnsan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması modellərinin təhlili göstərir ki, təhsil, təlim, bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi insan kapitalının inkişafını sürətləndirən əsas hərəkətverici qüvvələrdəndir. İnsan kapitalının inkişafı üçün savadlı və sağlam cəmiyyət lazımdır. Savadlı və sağlam əhali iqtisadi inkişafın əvəzolunmaz üsürlərindən olmaqla yanaşı, digər resursların səmərəli istifadəsini təmin edir. Buna görə də “Təbii ehtiyatları insan ehtiyatlarına çevirməliyik” fikirləri təsadüfən səslənmir. Təbii ehtiyatlar istifadə olunduqca daha tez tükənir, insan isə istifadə olunduqca daha çox dəyər qazandırır. İnsan kapitalına resurs (ehtiyat) yanaşması da bu fikirlərdən qaynaqlanaraq insanı ən dəyərli resurs kimi qiymətləndirir. Çünki insana dəyərli bir investisiya kimi yanaşıldıqda onu “rentabelli müəssisəyə” çevirmək olar. Bu isə, öz növbəsində, insan kapitalına dəyər yanaşmasını əks etdirir.

Lətif Zeynallı

İnsan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması modelləri

Xülasə

Müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesində də həm ölkələrin, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafında insan amili, insanların inkişaf problemlərinin öyrənilməsi, insan kapitalının daim stimullaşdırılması ən vacib vəzifələrdən hesab olunur. Bu məqalədə insan kapitalının inkişaf etdirilməsində tətbiq olunan stimullaşdırılma modellərindən bəhs edilir. İlk növbədə insan kapitalının inkişafının önəmliliyi baxımından əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Daha sonra insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması üçün istifadə olunan modellərə baxılmışdır. Nəticədə, insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması modellərinin təhlili göstərir ki, təhsil, təlim, bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi insan kapitalının inkişafını sürətləndirən əsas hərəkətverici qüvvələrdəndir.

Латиф Зейналлы

Модели стимулирования развития человеческого капитала

Резюме

В процессе глобализации современной мировой экономики человеческий фактор, изучение проблем человеческого развития и постоянное стимулирование человеческого капитала являются важнейшими задачами социально-экономического развития, как стран, так и мира в целом. В этой статье рассматриваются модели, используемые для стимулирования развития человеческого капитала. В первую очередь, была определена важность развития человеческого капитала. Затем были рассмотрены модели, используемые для стимулирования развития человеческого капитала. В результате, анализ моделей стимулирования развития человеческого капитала показывает, что развитие образования, профессиональной подготовки, знаний и навыков является одной из основных движущих сил, ускоряющих развитие человеческого капитала.

Latif Zeynalli

Models of stimulation of human capital development

Summary

In the process of globalization of the modern world economy, the human factor, the study of human development problems and the constant stimulation of human capital are the most important tasks in the socio-economic development of both countries and the world as a whole. This article discusses the models used to stimulate human capital development. First and foremost, the importance of human capital development has been identified. After, the models used to stimulate human capital development were reviewed. As a result, analysis of models of stimulating human capital development shows that the development of education, training, knowledge and skills is one of the main driving forces that accelerate the development of human capital.

Ədəbiyyat

1. Mahbub ul Haq. Reflections on Human Development. OUP, 1995
2. OECD (2007, April). Qualifications and Lifelong Learning (p.1), Organization for Economic Co-operation and Development, Policy brief. Retrieved 15 May 2011 from: www.oecd.org/dataoecd/10/2/38500491.pdf.
3. <http://www.unesco.org/new/en/santiago/education/lifelong-learning/>
4. BMT-nin Azərbaycanadakı nümayəndəliyi. <http://unazerbaijan.org/az/sdgs/dm4-keyfiyy%C9%99tli-t%C9%99hsil/>
5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu “İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası”. Bakı: “Çap ART” Nəşriyyatı, 2017, 28 s.
6. Ş.Doğan və B.Şanlı. (2003). İktisadi Kalkınmada Bəşəri Sermaye, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, 181

7. M.Tunç. (1997). Kalkınmada İnsan Sermayesi Yaklaşımları ve Türkiyede insan Sermayesi Boyutunun Analizi. (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
8. Rebelo, Sergio T. (1991): “Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth,” *Journal of Political Economy*, 99(3), 500–521
9. O.Varlier. (1982). Türkiye de Kazanç Eşitsizliklerinin Nedenleri. Gazi Üniversitesi Yayınları No:13, Ankara.
10. D.Güenal. (2006). Beşeri Sermayenin Türkiyede Bölgeler Arası Ekonomik Kalkınma Açısından Önemi: Mankiw-Romer-Weil Modeli Üzerine Ampirik Bir Çalışma. (YL Tezi). Muğla Üniversitesi, Muğla.
11. F.Ahmadov. (2007), Team/Group Basic Assesment of Performance, Mateirals of the conference of Management and Organisation, 16-18 May, Istanbul Culture University, Turkey, Antalya
12. Harbison. Frederick-Charles A. Myers (1964) Education, Manpower and Economic Growth, McGraw-Hill Series in International Development, Hill Book Company.
13. N.Gemmell. (1996), “Evaluating The Impacts Of Human Capital Stocks And Accumulation On Economic Growth: Some New Evidence”, *Oxford Bulletin Of Economics and Statistics*. 58, 9-28.
14. N.G.Mankiw, D.Romer and D.N.Weil (1992), “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No.2.
15. B.S.Bernanke and R.S.Gürkaynak (2001), “Is Growth Exogenous? Taking Mankiw, Romer and Weil Seriously”, Princeton University, NBER Working Papers Series, Paper No: 8365, 1-50.
16. C.I.Jones. (1996), “Human Capital, Ideas, And Economic Growth”, Prepared for The VIII Villa Mondragone International Economic Seminar on Finance, Research, Education, and Growth in Rome, June 25-27, 1-28.
17. http://www.un.org/ga/search/view_doc
18. T.M.Musayev və G.F.Rəhimli. “Azərbaycan iqtisadiyyatının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsi”. ADİU Elmi xəbərləri. 2018
19. Alan Burton-Jones, J.C. Spender. *The Oxford Handbook of Human Capital*. 2011
20. Jac Fitz-enz, Gene Pease, Boyce Byerly. *Human Capital Analytics: How to Harness the Potential of Your Organization’s Greatest Asset*. October 5, 2012
21. Jack J. Phillips, Patricia Pulliam Phillips. *High Impact Human Capital Strategy: Addressing the 12 Major Challenges Today’s Organizations Face*. September 2015
22. Nicholas Biddle. *Human Capital Development and Indigenous Peoples*. 2018
23. Gene Pease, Barbara Beresford, Lew Walker. *Developing Human Capital: Using Analytics to Plan and Optimize Your Learning and Development Investments*. 2014
24. Bhattacharya, Anshuman. *Strategic Human Capital Development and Management in Emerging Economies*. Jan 5, 2017

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.12.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 13.01.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 23.01.2020

UOT: 005-027.21

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-1-79-87

MƏLUMATLARIN MƏXFİLİYİNİN QEYRİ-SƏLİS ANALİZİN TƏTBİQİ İLƏ SƏNƏDLƏRİN MARKERLƏNMƏSİ (İŞARƏLƏNMƏSİ) PROSESİNƏ İNFORMASIYA-ANALİTİK DƏSTƏYİ

Afət Süleymanova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
İnformasiya texnologiyaları şöbəsinin baş məsləhətçisi
Bakı Dövlət Universitetinin*

“İnformasiya texnologiyaları və proqramlaşdırma” kafedrasının dissertantı

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt:jafa25@mail.ru

Açar sözlər: məxfilik amili, ekspert qiymətləndirməsi, qeyri-səlis çoxluq, qeyri-səlis çıxarılış sistemi, mənsubiyyət funksiyası.

Ключевые слова: фактор конфиденциальности, экспертная оценка, нечёткое множество, система нечёткого вывода, функция принадлежности.

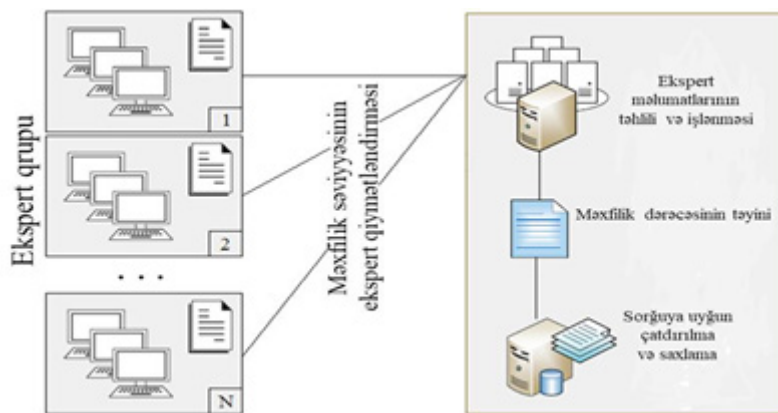
Keywords: confidentiality factor, expert assessment, fuzzy set, fuzzy inference system, membership function.

Giriş. Yaradılacaq sənədlərə daxil ediləcək məlumatların məxfiliyinin (SM) dərəcəsini müəyyənləşdirmək proseduruna mövcud yanaşmalar, məxfilik qrifinin mənimsədilməsinə cavabdeh olan SM xidmət rəhbərinin (SMXR) evristik biliklərin tətbiqinə (xüsusən də, üstünlük sistemi) əsaslanır. Bununla belə, kontekstual biliklərin müəyyənləşdirilməsi proseduru, SMR-nin üstünlüklər sistemi çox mürəkkəb sistemdir və prosesin qiymətləndirilməsi, sintezi və həll yolları üçün mövcud bir çox alternativ variantlardan seçim üçün məsləhətçilərin cəlb edilməsi tələb olunur.

Əsaslandırılmış qərarların seçilməsi prosesi üçün analitik dəstəyin başqa bir yolu, miqyaslı qiymətləndirmə metodu ilə ekspert sorğusundan istifadə edərək məlumatların məxfilik amillərinin (MA) qeyri-səlis təhlili ola bilər. Qiymətləndirilən sənədə daxil ediləcək məlumatların məxfiliyinin dərəcəsi ilə bağlı qərarlar qəbul edilərkən sənədlərin məxfiliyinin ilkin ekspert qiymətləndirməsi, bir qayda olaraq, müvafiq mənsubiyyət funksiyasından (MF) istifadə edərək qeyri-səlis çoxluq (QŞÇ) şəklində təsvir edilə bilən bütün mümkün ifadələrlə təsvir edilir. Mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilən məxfilik amillərini və buna görə üstünlük dərəcələrini əks etdirən qeyri-səlis çoxluqları tənzimləmək üçün məqalədə qeyri-səlis çıxarılış metodundan istifadə edilir.

Sənədlərin işarələnməsi prosesini dəstəkləyən məlumat sistemləri konsepsiyası

Yaradılacaq sənədlərə daxil ediləcək məlumatın məxfilik qrifini təyin etmək üçün məlumatların, biliklərin və SMXR-in üstünlük münasibətləri sistemlərini müəyyənləşdirmək ekspert məlumatları toplamaq yolu ilə aparılır və son nəticədə, onların miqdarı üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, məlumatların məxfiliyinə dair ekspert məlumatlarının miqdarı, nə qədər çoxdursa, qiymətləndirmə meyarlarının ölçüsü və məxfiliyinə görə identifikasiya olunan məlumatların həcmi də o qədər yüksək olacaq. Bundan başqa, iqtisadi, texniki, sosial, idarəetmə və digər fəaliyyət sahələrində sənəd dövrüyyəsinə əhatə edən universal anketlərin hazırlanması mümkün deyil. Beləliklə, bu halda məxfilik prinsipi və məlumatların zəruri sənədləşməsinin pozulmasına səbəb olan ekspert məlumatlarının toplanması prosesində sənədlərin məxfiliyi xidməti rəhbərinin fikirlərinin ardıcılığını istiqamətləndirən daimi məsləhətçi iştirakı tələb olunur. Beləliklə, adət edilmiş rejimdə məlumatlara məxfilik qrifinin təyin olunması, hətta bir neçə mütəxəssisdən əldə edilən məlumatların toplanmasını və işlənməsini təşkil etməyə imkan vermir. Buna görə, müxtəlif sahələrdə sənədlərin işarələnməsini dəstəkləyən məlumat sisteminin inkişafı (SİDMS) bu prosedurun həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək imkanı verir və deməli, onun keyfiyyətini də artırma bilər.



Şəkil 1. Sahələrdə sənədlərin işarələnməsini dəstəkləyən məlumat sistemi

SİDMS-in hazırlanmasında dialoq sisteminin istismar xarakteristikalarına tələbləri nəzərə almaq lazımdır [1]: 1) Sənədlərin məxfiliyi xidməti rəhbərinin SİDMS-in dialoq sistemində uyğunlaşdırılmasını, sistemdə süni intellektin bir elementinin mövcudluğunu müəyyən edən təbii dildə baş verməsini; 2) sənəd dövriyyəsi sahəsindən asılı olmayaraq hesablama və sorğu prosedurlarının, həmçinin terminalogiyanın eyniliyini; 3) informasiyanın təqdim olunma ardıcılığının təyini və zəruri hallarda əsaslı məlumat əldə etmək imkanını; 4) sənədlərin məxfilik xidməti rəhbərinin (SMXR) səlahiyyətləri genişləndikcə evristik biliklərini və istismar təcrübəsini artırmaq üçün təhsil almaq imkanını. Bu tələblər SMXR-in həm dialoq sistemində uyğunlaşmasını, həm də rəhbərin artan səriştəlilik səviyyəsini nəzərə alaraq sistemin uyğunlaşma prosesini təmin edir və bununla da sualların sayını azaltmaq, onların tərtibatında ixtisarlara etmək və s. yolu ilə zehni iş yükünü minimuma endirməkdir. Nəticədə, sistem məlumatın məxfilik qıfının təyin olunmasında əhəmiyyətli dərəcədə obyektivliyi təmin edəcəkdir.

Ənənəvi bayağı (mənasız) yanaşma. Qiymətləndirilən sənədə daxil ediləcək məlumatın məxfilik dərəcəsi (DC), ənənəvi olaraq, məxfiliyin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan meyarlar sistemində mütəxəssis tərəfindən aşkar edilmiş məxfilik səviyyəsini, müəyyən edilmiş maksimum səviyyə ilə müqayisə etməklə müəyyən edilir. Müvafiq göstərici aşağıdakı düsturla hesablanabilir [4]:

$$DC = \left(\sum_{i=1}^K \alpha_i \frac{c_{ri}}{c_{di}} \right) / \left(\max_i \left\{ \sum_{i=1}^K \alpha_i \frac{c_{ri}}{c_{di}} \right\} \right) \quad (1)$$

Burada K -məxfiliyin qiymətləndirilməsi üçün meyarların sayı; α_i -məxfiliyin qiymətləndirilməsi üçün i -ci meyarın çəkisidir, onun əhəmiyyətini müəyyənləşdirir; c_{di} -məxfiliyin qiymətləndirilməsinin i -ci meyarına uyğun olaraq məlumatın məxfiliyinin maksimum səviyyəsi (MS); c_{ri} -məxfiliyin qiymətləndirilməsinin i -ci meyarına görə MS mütəxəssisi tərəfindən aşkar edilmiş məlumatlardır.

α_i çəkilərin təyini və məxfiliyin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan meyarlar sistemində ekspert tərəfindən göstərilən maksimum səviyyə ilə əlaqənin qiymətləndirilməsi: $c_i = c_{ri}/c_{di}$, miqyaslı qiymətləndirmə metodundan istifadə edərək ekspert araşdırması ilə aparılır. Bütün mütəxəssislərin c_i - haqqında fikirlərinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi istəkləri təmin etməlidir [4]:

$$\sum_{i=1}^n w_i c_i \rightarrow \max, \sum_{i=1}^n w_i = 1 \quad (2)$$

Burada $w_i - c_i$ funksiyasının çəki əmsalının qiymətidir. Onda ekspert tərəfindən aşkar edilmiş məlumatların məxfilik səviyyəsinin məxfiliyin qiymətləndirilməsi (c_i) üçün tətbiq olunan meyarlar sistemində göstərilən maksimum səviyyəyə nisbəti ortalama şəkildə müəyyən edilir:

$$c_i = \sum_{j=1}^m c_{ij} / m$$

Burada m – cəlb olunan mütəxəssislərin sayı;

c_{ij} – j -mütəxəssis tərəfindən məlumatların məxfiliyinin qiymətləndirilməsi.

Bu halda, ekspertlər qruplarının yekdil fikirlərini (W) bütövlükdə məxfiliyin (MF) bütün amillərinin məcmusu üzrə aşağıdakı kimi təyin edilir [4]:

$$W = \frac{12}{K^2 - K} \sum_{i=1}^K \left(c_i - \frac{K+1}{2} \right)^2 \quad (3)$$

Məxfiliyin qiymətləndirilməsi üçün i -ci meyarın çəkisini təyin edən α_i dəyəri ilə bağlı mütəxəssislərin ümumi rəyi də analoji olaraq həyata keçirilir.

Məlumatın məxfilik amillərinin (MA) sənədin məxfilik səviyyəsinə (MS) təsirinin qiymətləndirilməsi təsnifatı

Qiymətləndirilən sənəddə daxil ediləcək məlumatların məxfiliyinin dərəcəsini qiymətləndirmək, çox meyarlı bir prosedur olmaqla, hər bir MF üçün qiymətləndirmələrin məcmuləşdirilməsində x_i ($i=1\div 6$) kompozisiya qaydasının tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Buna görə MF-in təsirinin qiymətləndirilməsi üçün sənədin məxfilik səviyyəsi (MS) təsirini xarakterizə edən beş qiymət anlayışı seçəcəyik: u_1 – “ƏHƏMİYYƏTSİZ”; u_2 – “HİSS OLUNAN”; u_3 – “ƏHƏMİYYƏTLİ”; u_4 – “MÜHÜM”; u_5 – “ÇOX BÖYÜK”. Sadə dillə desək, $C = (u_1, u_2, u_3, u_4, u_5)$ çoxluğu dedikdə, MA dəyərlərinin təsnifat olunduğu xüsusiyyətlər toplusu nəzərdə tutulur. Onda sənədin məxfilik dərəcəsinə (MS) məxfilik amillərinin (MA) təsirinin qiymətləndirilməsinin təsnifatı üçün rəhbərlə razılaşıdırıla bilən və edilməli olan ardıcıl mülahizələrin əsasını götürmək üçün:

r_1 – “Sənəddə x_1, x_2 və x_3 məxfilik amilləri varsa, onların məxfilik səviyyəsinə ümumi təsiri əhəmiyyətlidir”;

r_2 – “Göstərilən məxfilik amillərinə x_6 da əlavə olunursa, məcmuədə onların məxfilik səviyyəsinə təsiri daha çox əhəmiyyətli olacaqdır”;

r_3 – “ r_2 -də göstərilən şərtlərə x_5 amili əlavə olunursa, məxfilik səviyyəsinə bütün məxfilik amillərinə ümumi təsiri çox əhəmiyyətli olacaqdır”;

r_4 – “Əgər sənəddə $x_1 \div x_6$ olan bütün məxfilik amilləri varsa, onda məxfilik səviyyəsinə ümumi təsiri həddindən artıq əhəmiyyətli olacaqdır”;

r_5 – “Sənəddə x_1, x_2, x_3 və x_4 amillər varsa, digər: x_5 və x_6 - amilləri yoxsa, onda məxfilik amillərinin məxfilik səviyyəsinə ümumi təsiri əhəmiyyətli olacaqdır”;

r_6 – “Əgər sənəddə x_1, x_2, x_4 və x_5 amilləri yoxdursa, məxfilik səviyyəsinə məxfilik amillərinin ümumi təsiri əhəmiyyətsiz olacaqdır”.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq giriş xarakteristikasını - x_k ($k=1\div 6$) məxfilik amillərinin mövcudluğu (və ya yoxluğu) kimi, çıxış xarakteristikasını isə sənədlərin məxfilik səviyyəsinə y -təsiri dərəcəsi kimi hesab edəcəyik. Onda yuxarıda deyilən fikirlərə əsaslanaraq uyğun şərtləri x_k ($k=1\div 6$) və y kimi müəyyənləşdirib, qeyri-səlis implikativ (şərti) qaydaları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

r_1 : «Əgər $x_1=YERİ VAR$ və $x_2=YERİ VAR$ və $x_3=YERİ VAR$, onda $y=ƏHƏMİYYƏTLİDİR$ »;

r_2 : «Əgər $x_1=YERİ VAR$ və $x_2=YERİ VAR$ və $x_3=YERİ VAR$ və $x_6=YERİ VAR$, onda $y=DAHA ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİDİR$ »;

r_3 : «Əgər $x_1=YERİ VAR$ və $x_2=YERİ VAR$ və $x_3=YERİ VAR$ və $x_5=YERİ VAR$ və $x_6=YERİ VAR$, onda $y=ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİDİR$ »;

r_4 : «Əgər $x_1=YERİ VAR$ və $x_2=YERİ VAR$ və $x_3=YERİ VAR$ və $x_4=YERİ VAR$ və $x_5=YERİ VAR$ və $x_6=YERİ VAR$, onda $y=HƏDDİNDƏN ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİDİR$ »;

r_5 : «Əgər $x_1=YERİ VAR$ və $x_2=YERİ VAR$ və $x_3=YERİ VAR$ və $x_4=YERİ VAR$ və $x_5=YERİ YOXDUR$ və $x_6=YERİ YOXDUR$, onda $y=ƏHƏMİYYƏTLİDİR$ »;

r_6 : «Əgər $x_1=YERİ YOXDUR$ və $x_2=YERİ YOXDUR$ və $x_4=YERİ YOXDUR$ və $x_5=YERİ YOXDUR$, onda $y=ƏHƏMİYYƏTSİZDİR$ ».

Çıxış dəyişən olan y -i diskret çoxluqda göstərək $J = \{0; 0.1; \dots; 1\}$.

Onda $r_1 \div r_6$ qaydalarında istifadə olunan $\forall j \in J$ şərtləri uyğun mənsubiyyət funksiyaları (MF) ilə YY şəklində təsvir edək: $Y_1 = \text{ƏHƏMİYYƏTLİ}$: $\mu_{Y_1}(j) = j$; $Y_2 = \text{DAHA ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ}$: $\mu_{Y_2}(j) = j^{1/2}$; $Y_3 = \text{ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ}$: $\mu_{Y_3}(j) = j^2$; $Y_4 = \text{HƏDDİNDƏN ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ}$: $\mu_{Y_4}(j) = 1$, əgər $j = 1$ və $\mu_{Y_4}(j) = 0$, əgər $j < 1$; $Y_0 = \text{ƏHƏMİYYƏTSİZ}$: $\mu_{Y_0}(j) = 1 - j$ olacaqdır.

[4]-də təsvir olunan yanaşmaya əsasən qaydaların sol hissəsində fəzifikasiya (qeyri-dəqiq nəticə) şərtlərini Qaus mənsubiyyət funksiyalarından istifadə etməklə həyata keçirəcəyik: $M(u_i) = \exp\{-(u_i - 1)^2 / \sigma_j^2\}$ ($j = 1 \div 5$), $(u_1, u_2, u_3, u_4, u_5)$ qeyri-səlis diskret universum (məəyyən kontekstdə qoyulmuş problemlərin həlli üçün istifadə olunan bütün mümkün elementlər çoxluğu “universum” adlanır) altçoxluğunu bərpa edən, hansı ki, $u_i = (d_{i-1} + d_i) / 2$ ($i = 1 \div 5$) olur.

İndiki halda σ_j parametrləri üçün dəyərlər məxfilik faktorlarının əhəmiyyət dərəcəsinə əsasən seçilir. Sadə dəyişiklik yolu ilə: $x = d_0 + t(d_5 - d_0)$ ($t \in [0; 1]$), $[d_0; d_5]$ seqmentini $[0; 1]$ seqmentinə asanlıqla çevirmək (transformasiya) olar. Buna görə, məxfilik amillərinin mövcudluğunu onun əhəmiyyəti baxımından qiymətləndirərək, $[0; 1]$ miqyasına görə düzülmüş, harda ki, $d_i = 0.2i$ ($i = 0 \div 5$), dəyişikliklərin əhəmiyyətinin onların sıra nömrələri ilə artdıqlarını fərz etsək, $r_1 \div r_6$ sol hissənin bütün şərtlərini YM (yer mövcuddur) şəklində yazıla bilər.

YERİ VAR (x_1): $A = \{0.0013/u_1; 0.0183/u_2; 0.1299/u_3; 0.4797/u_4; 0.9216/u_5\}$;
 YERİ VAR (x_2): $B = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.3679/u_4; 0.8948/u_5\}$;
 YERİ VAR (x_3): $C = \{0.0063/u_1; 0.0468/u_2; 0.2096/u_3; 0.5698/u_4; 0.9394/u_5\}$;
 YERİ VAR (x_4): $D = \{0.0183/u_1; 0.0889/u_2; 0.2910/u_3; 0.6412/u_4; 0.9518/u_5\}$;
 YERİ VAR (x_5): $E = \{0.0392/u_1; 0.1409/u_2; 0.3679/u_3; 0.6977/u_4; 0.9608/u_5\}$;
 YERİ VAR (x_6): $F = \{0.0687/u_1; 0.1979/u_2; 0.4376/u_3; 0.7427/u_4; 0.9675/u_5\}$.

Qaydaların bu formatda tərtibatını nəzərə alsaq $r_1 \div r_6$ aşağıdakı kimi yazıla bilər:

r_1 : «Əgər $x_1 = A$ və $x_2 = B$ və $x_3 = C$, onda $y = Y_1$ »;
 r_2 : «Əgər $x_1 = A$ və $x_2 = B$ və $x_3 = C$ və $x_6 = F$, onda $y = Y_2$ »;
 r_3 : «Əgər $x_1 = A$ və $x_2 = B$ və $x_3 = C$ və $x_5 = E$ və $x_6 = F$, onda $y = Y_3$ »;
 r_4 : «Əgər $x_1 = A$ və $x_2 = B$ və $x_3 = C$ və $x_4 = D$ və $x_5 = E$ və $x_6 = F$, onda $y = Y_4$ »;
 r_5 : «Əgər $x_1 = A$ və $x_2 = B$ və $x_3 = C$ və $x_4 = D$ və $x_5 = \neg E$ və $x_6 = \neg F$, onda $y = Y_1$ »;
 r_6 : «Əgər $x_1 = \neg A$ və $x_2 = \neg B$ və $x_4 = \neg D$ və $x_5 = \neg E$, onda $y = Y_0$ ».

Sol tərəflər qaydaları üçün NM-i M_i ($i = 1 \div 6$) müvafiq mənsubiyyət funksiyalarının minimum dəyərlərini aşağıdakı formada tapmaqla təyin edirik:

$M_1 = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.3679/u_4; 0.8948/u_5\}$;
 $M_2 = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.3679/u_4; 0.8948/u_5\}$;
 $M_3 = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.3679/u_4; 0.8948/u_5\}$;
 $M_4 = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.3679/u_4; 0.8948/u_5\}$;
 $M_5 = \{0.0001/u_1; 0.0043/u_2; 0.0622/u_3; 0.2573/u_4; 0.0325/u_5\}$;
 $M_6 = \{0.9608/u_1; 0.8591/u_2; 0.6321/u_3; 0.3023/u_4; 0.0392/u_5\}$.

Onda qaydalar daha çox yığcam formada yazıla bilər, yəni

r_1 : «Əgər $x = M_1$, onda $Y = Y_1$ »;
 r_2 : «Əgər $x = M_2$, onda $Y = Y_2$ »;
 r_3 : «Əgər $x = M_3$, onda $Y = Y_3$ »;
 r_4 : «Əgər $x = M_4$, onda $Y = Y_4$ »;
 r_5 : «Əgər $x = M_5$, onda $Y = Y_1$ »;
 r_6 : «Əgər $x = M_6$, onda $Y = Y_0$ » olacaqdır.

Hər bir $(u, j) \in D$ cütlüyü üçün $D = U \times J$ -də $\mu_D(u, j) = \min\{1; 1 - u + j\}$ Lukaseviç implikasiyasından istifadə edərək bu qaydaların dəyişdirilməsi R_1, R_2, \dots, R_6 matrisa şəklində qeyri-səlis münasibətlər əldə etməyə imkan verir ki, burada bütün müvafiq elementlər üçün min əməliyyat tətbiq edərək kəsişməsi nəticəsində aşağıdakı ümumi funksional həlli alınır;

$$R = \begin{bmatrix} & 0 & 0.1 & 0.2 & 0.3 & 0.4 & 0.5 & 0.6 & 0.7 & 0.8 & 0.9 & 1 \\ n_1 & 0.9999 & 0.9999 & 0.9992 & 0.9492 & 0.8792 & 0.7892 & 0.6792 & 0.5492 & 0.3992 & 0.2292 & 0.0392 \\ n_2 & 0.9957 & 0.9957 & 0.9957 & 0.9957 & 0.9809 & 0.8909 & 0.7809 & 0.6509 & 0.5009 & 0.3309 & 0.1409 \\ n_3 & 0.9378 & 0.9378 & 0.9378 & 0.9378 & 0.9378 & 0.9378 & 0.9378 & 0.8779 & 0.7279 & 0.5579 & 0.3679 \\ n_4 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6321 & 0.6977 \\ n_5 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.1052 & 0.9608 \end{bmatrix}$$

MF-dan asılı olaraq MD ($k=1 \div 5$)-in k -cısına nəzərən qeyri-səlis çıxarış mənsubiyyət funksiyasından R matrisasının k -cı sətrinin müvafiq dəyərlərilə HM E_k şəklində işıqlandırılır: $E_1 = \{0.9999/0; 0.9999/0.1; 0.9999/0.2; 0.9492/0.3; 0.8792/0.4; 0.7892/0.5; 0.6792/0.6; 0.5492/0.7; 0.3992/0.8; 0.2292/0.9; 0.0392/1\}$. Onda, $\alpha - E_{1\alpha}$ dərəcə çoxluqları quraşdıraraq və

$$M(E_\alpha) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n i_j, i \in E_\alpha$$

düsturu vasitəsilə onlara uyğun olan $M(E_{1\alpha})$ güclərini hesablayaraq:

- $0 < \alpha < 0.0392$: $\Delta\alpha = 0.0392$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.9; 1\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.5$;
- $0.0392 < \alpha < 0.2292$: $\Delta\alpha = 0.19$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.8, 0.9\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.45$;
- $0.2292 < \alpha < 0.3992$: $\Delta\alpha = 0.17$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.7, 0.8\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.40$;
- $0.3992 < \alpha < 0.5492$: $\Delta\alpha = 0.15$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.6, 0.7\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.35$;
- $0.5492 < \alpha < 0.6792$: $\Delta\alpha = 0.13$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.5, 0.6\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.30$;
- $0.6792 < \alpha < 0.7892$: $\Delta\alpha = 0.11$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; 0.3, 0.4, 0.5\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.25$;
- $0.7892 < \alpha < 0.8792$: $\Delta\alpha = 0.09$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; 0.3, 0.4\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.20$;
- $0.8792 < \alpha < 0.9492$: $\Delta\alpha = 0.07$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; 0.3\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.15$;
- $0.9492 < \alpha < 0.9992$: $\Delta\alpha = 0.05$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.10$;
- $0.9992 < \alpha < 0.9999$: $\Delta\alpha = 0.0007$ üçün, $E_{1\alpha} = \{0; 0.1\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.05$ alırıq.

Onda E_1 qeyri-səlis çıxışın nöqtə qiymətləndirməsi aşağıdakı kimi olur:

$$F(E_1) = \frac{1}{\alpha_{\max}} \int_0^{\alpha_{\max}} M(E_{1\alpha}) d\alpha = \frac{1}{0.9999} \int_0^{0.9999} M(E_{1\alpha}) d\alpha = \frac{1}{0.9999} [0.5 \cdot 0.0392 + 0.45 \cdot 0.19 + 0.4 \cdot 0.17 + 0.35 \cdot 0.15 + 0.3 \cdot 0.13 + 0.25 \cdot 0.11 + 0.2 \cdot 0.09 + 0.15 \cdot 0.07 + 0.1 \cdot 0.05 + 0.05 \cdot 0.0007] = 0.3257$$

Bənzər hərəkətlər edərək, qalan nəticələr üçün nöqtə qiymətləndirmələrini qururuq: $u_2 - F(E_2) = 0.3647$; $u_3 - F(E_3) = 0.4350$; $u_4 - F(E_4) = 0.5470$; $u_5 - F(E_5) = 0.9453$.

İndiki halda, qiyməti «ƏHƏMİYYƏTSİZ TƏSİRƏ MALİK» kimi xarakterizə olunan MF-da daxil olan $F(E_1) = 0.3257$ qiyməti intervalın yuxarı sərhədidir.

Analoji olaraq çıxış: «ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRƏ MALİK» kimi xarakterizə olunan MF üçün $F(E_2) = 0.3647$ intervalın yuxarı sərhədidir;

«DAHA ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRƏ MALİKDİR» qiymətləndirməsi üçün $F(E_3) = 0.4350$ intervalın yuxarı sərhədidir;

«ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRƏ MALİKDİR» qiymətləndirməsi üçün $F(E_4) = 0.5470$ intervalın yuxarı sərhədidir;

«HƏDDİNDƏN ÇOX ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRƏ MALİKDİR» qiymətləndirməsi üçün $F(E_5) = 0.9453$ intervalın yuxarı sərhədidir.

Onda yekun qiymətləndirilmənin formalaşmasının meyarı kimi bərabərlik:

$$E = \frac{F(E_k)}{F_{\max}} \times 100, k = 1 \div 5 \quad (4)$$

Burada $F(E_k)$ – MF-nin mövcudluğu və təsirinin k -cı dərəcəsinin qiyməti (geniş mənada və

istənilən digər qiymətləndirilmə), $F_{\max} = F(E_5) = 0.9453$, qəbul edilmiş ehtimallarda $[0; 100]$ miqyasında sənədin məxfilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsaslandırılmış cədvəl almış oluruq, yəni $A=(57.86; 100]$; $B=(46.01; 57.86]$; $C=(38.58; 46.01]$; $D=(34.45; 38.58]$; $E=[0.00; 34.45]$.

Qeyri-səlis çıxarış metodu vasitəsilə sənədlərin məxfilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. Təsəvvür edin ki, mütəxəssis cəmiyyətlərinə beşballıq sistem vasitəsilə 10 sənədi test etmək təklif olunur: x_i ($i=1\div 6$) məxfilik amillərinin gizlilik səviyyəsinə təsir dərəcəsini qiymətləndirmək üçün a_k ($k=1\div 10$). Fərz edək ki, ümumiləşdirilmiş ekspert rəyləri (orta məxrəcə gəlinmiş) əsasında cədvəl 1-də yığılmış (2)-nin tələblərini təmin edən və (3) bərabərliyinə əsasən uyğunlaşdırılmış və (1) yekun qiymətləndirilmə meyarı tətbiq edilən a_k ($k=1\div 10$) sənədləri üçün məxfilik səviyyəsinin yekun qiymətləndirilmələri alınmışdır.

Cədvəl 1

Ekspert rəyləri əsasında məxfilik səviyyəsi üzrə a_k təsnifatı

№	MF qiymətinin çəki əmsali						Yekun Qiymətləndirmə (%)	Məxfilik qrafı
	α_1	α_2	α_3	α_4	α_5	α_6		
	0.261	0.207	0.177	0.159	0.122	0.074		
a_1	4.67	4.67	4.80	4.53	4.47	4.67	93.27	A
a_2	3.87	4.47	4.47	4.20	4.27	4.47	85.19	B
a_3	3.47	3.80	4.13	4.07	4.07	4.13	77.22	C
a_4	2.80	2.80	2.87	3.00	3.40	3.00	58.27	D
a_5	2.00	2.40	2.73	2.27	2.73	2.47	47.90	E
a_6	4.47	4.60	4.67	4.73	4.47	4.53	91.62	A
a_7	3.87	4.20	4.07	4.60	4.00	4.27	81.91	B
a_8	1.67	1.87	2.07	2.07	1.87	2.07	37.78	E
a_9	3.20	3.60	3.13	3.80	3.60	3.60	68.09	C
a_{10}	2.53	2.33	2.67	2.47	2.60	2.80	50.84	D

MF x_i ($i=1\div 6$)-nin təsiri üçün beşballıq qiymətləndirmə sistemində ilkin ekspertizadan keçmiş a_k ($k=1\div 10$) sənədlərdə məlumatların MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı qeyri-səlis məntiq sistemi yaratmaq üçün (cədvəl 1-ə bax), $r_1\div r_6$ ifadələrindən istifadə edərək yuxarıda tərtib edilmiş verbal modelin quruluşundan istifadə edirik. Bu halda, $r_1\div r_6$ qaydalarının sol hissələrindən gələn şərtlərə görə, fəzifikasiya proseduru bir az fərqli tətbiq olunur, yəni hər bir şərt aşağıdakı göstəriləyi kimi qiymətləndirilmiş alternativlərin $\{a_1, a_2, \dots, a_{10}\}$ yekun məcmuəsinin qeyri-səlis altçoxlğu şəklində işıqlandırılmışdır: $A_i = \{\mu_{A_i}(a_1)/a_1; \mu_{A_i}(a_2)/a_2; \dots; \mu_{A_i}(a_{10})/a_{10}\}$, harda ki, $\mu_{A_i}(a_k)$ ($k=1\div 10$) - a_k sənədinin A_i qiymətləndirmə meyarına nə qədər uyğun olduğunu müəyyənləşdirən MF (mənsubiyyət funksiyası) NM A_i dəyəri. Bunun üçün bizim tərəfimizdən Qaus mənsubiyyət funksiyası seçilmişdir: $\mu_{A_i}(a_k) = \exp\{-[e_i(a_k) - 5]^2 / \sigma_i^2\}$, harda ki, $e_i(a_k)$ - a_k ($k=1\div 10$) sənədinin məxfilik səviyyəsinə i -ci məxfilik amilinin təsir dərəcəsinə dair beşballıq şkala üzrə orta ekspert qiymətləndirməsi; σ_i^2 - 4 bərabərliyində göstəriləyi kimi, fəzifikasiya prosesinin bütün hadisələri üçün vahid seçilmiş yaxın elementlərin yerləşmə sıxlığıdır. Onda, x_i ($i=1\div 6$) məxfilik amilinin təsir səviyyəsini dil dəyişkənliyi kimi götürdükdə ən kritik, xüsusilə “ÇOX BÖYÜK” şərtlərini A_i diskret universum $U = \{a_1, a_2, \dots, a_{10}\}$ kimi qeyri-səlis altçoxlqlarına uyğun şəkildə təqdim edilməsi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$A_1 = \{0.9731/a_1; 0.7267/a_2; 0.5570/a_3; 0.2982/a_4; 0.1054/a_5; 0.9322/a_6; 0.7267/a_7; 0.0625/a_8; 0.4449/a_9; 0.2176/a_{10}\};$$

$$A_2 = \{0.9731/a_1; 0.9322/a_2; 0.6977/a_3; 0.2982/a_4; 0.1845/a_5; 0.9608/a_6; 0.8521/a_7; 0.0864/a_8; 0.6126/a_9; 0.1683/a_{10}\};$$

$$A_3 = \{0.9900/a_1; 0.9322/a_2; 0.8276/a_3; 0.3217/a_4; 0.2758/a_5; 0.9731/a_6; 0.8056/a_7; 0.1169/a_8; 0.4172/a_9; 0.2574/a_{10}\};$$

$$A_4 = \{0.9463/a_1; 0.8521/a_2; 0.8056/a_3; 0.3679/a_4; 0.1552/a_5; 0.9819/a_6; 0.9608/a_7; 0.1169/a_8; 0.6977/a_9; 0.2019/a_{10}\};$$

$$A_5 = \{0.9322/a_1; 0.8753/a_2; 0.8056/a_3; 0.5273/a_4; 0.2758/a_5; 0.9322/a_6; 0.7788/a_7; 0.0864/a_8; 0.6126/a_9; 0.2369/a_{10}\};$$

$$A_6 = \{0.9731/a_1; 0.9322/a_2; 0.8276/a_3; 0.3679/a_4; 0.2019/a_5; 0.9463/a_6; 0.8753/a_7; 0.1169/a_8; 0.6126/a_9; 0.2982/a_{10}\}.$$

Onda bu formaları və yuxarıda qaydaların sağ hissəsindən şərtlərin formal təsvirini nəzərə alaraq, qiymətləndirmənin qeyri-səlis baza modeli aşağıdakı kimi yazılacaqdır:

$$r_1: \text{« Əgər } x_1=A_1 \text{ və } x_2=A_2 \text{ və } x_3=A_3, \text{ onda } y=Y_1 \text{»};$$

$$r_2: \text{« Əgər } x_1=A_1 \text{ və } x_2=A_2 \text{ və } x_3=A_3 \text{ və } x_6=A_6, \text{ onda } y=Y_2 \text{»};$$

$$r_3: \text{« Əgər } x_1=A_1 \text{ və } x_2=A_2 \text{ və } x_3=A_3 \text{ və } x_5=A_5 \text{ və } x_6=A_6, \text{ onda } y=Y_3 \text{»};$$

$$r_4: \text{« Əgər } x_1=A_1 \text{ və } x_2=A_2 \text{ və } x_3=A_3 \text{ və } x_4=A_4 \text{ və } x_5=A_5 \text{ və } x_6=A_6, \text{ onda } y=Y_4 \text{»};$$

$$r_5: \text{« Əgər } x_1=A_1 \text{ və } x_2=A_2 \text{ və } x_3=A_3 \text{ və } x_4=A_4 \text{ və } x_5=\neg A_5 \text{ və } x_6=\neg A_6, \text{ onda } y=Y_1 \text{»};$$

$$r_6: \text{« Əgər } x_1=\neg A_1 \text{ və } x_2=\neg A_2 \text{ və } x_4=\neg A_4 \text{ və } x_5=\neg A_5, \text{ onda } y=Y_0 \text{»}.$$

Bu qaydaların adət etdiyimiz tərzdə dəyişikliyi nəticəsində x_i ($i=1-6$) məxfilik amili və sənədlərin müvafiq məxfilik səviyyələri üzrə birləşdirilmiş ekspert qiymətləndirmələri arasındakı J səbəb-nəticə əlaqəsini əks etdirən R həllini alırıq:

	0	0.1	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9	1
a_1	0.0269	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.9731
a_2	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.9322
a_3	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.4430	0.8056
a_4	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.7018	0.6273	0.5273
a_5	0.8946	0.8946	0.8946	0.8946	0.8758	0.7758	0.6758	0.5758	0.4758	0.3758	0.2758
a_6	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.0678	0.9819
a_7	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.2733	0.9608
a_8	0.9378	0.9378	0.9169	0.8169	0.7169	0.6169	0.5169	0.4169	0.3169	0.2169	0.1169
a_9	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.5828	0.6977
a_{10}	0.8317	0.8317	0.8317	0.8317	0.8317	0.7369	0.6369	0.5369	0.4369	0.3369	0.2369

Yuxarıda göstərilən fikirlərə əsasən R matrisinin k-cı sətiri k-cı alternativini (sənədin) üçün məxfiliyin ümumiləşdirilmiş səviyyəsinə nəzərən qeyri-səlis çıxarışdır (çoxtuqla). Bu qeyri-səlis çıxarışların hər birini rəqəmsal şəkildə şərh etmək üçün yuxarıda təsvir edilmiş defasifikasiya proseduru tətbiq edəcəyik. Beləliklə, 1-ci sənədin məxfilik səviyyəsinə nisbətən E_1 -in qeyri-səlis nəticəsi üçün, yəni $E_1 = \{0.0269/0; 0.0678/0.1; 0.0678/0.2; 0.0678/0.3; 0.0678/0.4; 0.0678/0.5; 0.0678/0.6; 0.0678/0.7; 0.0678/0.8; 0.0678/0.9; 0.0678/1\}$ üçün var:

- $0 < \alpha < 0.0269$: $\Delta\alpha = 0.0269$; $E_{1\alpha} = \{0; 0.1; 0.2; \dots; 0.9; 1\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.50$ üçün;
- $0.0269 < \alpha < 0.0678$: $\Delta\alpha = 0.0410$; $E_{1\alpha} = \{0.1; 0.2; \dots; 0.9; 1\}$, $M(E_{1\alpha}) = 0.55$ üçün;
- $0.0678 < \alpha < 0.9731$: $\Delta\alpha = 0.9053$; $E_{1\alpha} = \{1\}$, $M(E_{1\alpha}) = 1.00$ üçün.

E_1 qeyri-səlis çıxarışın nöqtə qiymətləndirməsi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$F(E_{1\alpha}) = \frac{1}{0.9731} \int_0^{0.9731} M(E_{1\alpha}) d\alpha =$$

$$= \frac{1}{0.9731} [0.5 \cdot 0.0269 + 0.5 \cdot 0.0410 + 1 \cdot 0.9053] = 0.9673.$$

Digər sənədlərin də məxfilik səviyyəsi nisbətlərinin qeyri-səlis çıxarışlarının nöqtə qiymətləndirilməsi analoji olaraq quraşdırılmışdır: $a_2 - F(E_2) = 0.8534$; $a_3 - F(E_3) = 0.7250$; $a_4 - F(E_4) = 0.4823$; $a_5 - F(E_5) = 0.3753$; $a_6 - F(E_6) = 0.9655$; $a_7 - F(E_7) = 0.8578$; $a_8 - F(E_8) = 0.2981$; $a_9 - F(E_9) = 0.5823$; $a_{10} - F(E_{10}) = 0.3756$. Nəticədə, bu dəyərləri sadəcə 100-ə vurmaqla sənədlərin son məxfiliyi səviyyəsi nisbətini $[0; 100]$ miqyasında alırıq.

Nəticə

Alternativ a_k ($k=1\div 10$) sənədlərin məxfilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin hər iki metodu ilə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəsi 2-ci cədvəldə verilmişdir ki, bu da məxfilik səviyyəsinin qiymətləndirmələri hər zaman üst-üstə düşmədiyini göstərir, xüsusən də məxfilik səviyyəsinin onların öz markerləri ilə müqayisə etdikdə. Sonuncu yekun məxfilik səviyyəsi qiymətləndirmələrinin dərəcə miqyasının formalaşmasına fərqli yanaşmalarla izah olunur. Buna baxmayaraq, qeyri-səlis bir yanaşma əsasında alınan qiymətləndirmələrə görə sənədlərin sıralanması daha etibarlıdır, çünki bu vəziyyətdə, onun formalaşması zamanı məxfilik amilləri, daha doğrusu, məxfilik səviyyələri arasında səbəb-nəticə əlaqələri izlənilir. Yekun qiymətləndirmələrin nisbətlərinin sırasına gəldikdə, a_2 və a_7 alternativləri üçün alınan nəticələr istisna olmaqla onlar olduqca oxşardır.

Cədvəl 2

Məxfilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin müqayisəsi

Sənəd	MF-nin çəkili hesablama metodu			qeyri-səlis çıxarılış metodu		
	Qiymətləndirmə	MD	Sıra	Qiymətləndirmə	MD	Sıra
a_1	93.27	A	1	96.73	A	1
a_2	85.19	B	3	85.34	A	4
a_3	77.22	C	5	72.50	A	5
a_4	58.27	D	7	48.23	B	7
a_5	47.90	E	9	37.53	B	9
a_6	91.62	A	2	96.55	A	2
a_7	81.91	B	4	85.78	A	3
a_8	37.78	E	10	29.81	E	10
a_9	68.09	C	6	58.23	A	6
a_{10}	50.84	D	8	37.56	D	8

Beləliklə, qeyri-səlis təsir mexanizmini tətbiq etməklə, birincisi, sənədin məxfiliyinin səviyyəsinə məlumatların məxfilik amillərinin təsirinin qiymətləndirilmələrini təsnifatlaşdırmaq, ikincisi, mövcud məxfilik amilləri ilə bağlı ekspert rəylərini ümumiləşdirmək və nəhayət, üçüncüsü, gələcək sənəddə daxil ediləcək məlumatların məxfiliyinin səviyyəsi ilə bağlı bütün ekspertlərin rəylərini birləşdirmək mümkün olmuşdur.

Afət Süleymanova

Məlumatların məxfiliyinin qeyri-səlis analizinin tətbiqi ilə sənədlərin markerlənməsi (işarələnməsi) prosesinə informasiya-analitik dəstəyi

Xülasə

Məqalədə sənədlərin markerlənməsi prosesini dəstəkləyən avtomatlaşdırılmış məlumat-analitik sistemi çərçivəsində məlumatların məxfilik dərəcəsinin təyin edilməsi üçün zəruri şərtlər araşdırılmışdır. Məxfilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün uzaq mənbələrdən daxil olan müvafiq ekspert rəyləri tətbiq edilir. Məqalədə mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilən məxfilik amillərini və buna görə üstünlük dərəcələrini əks etdirən qeyri-səlis çoxluqları tənzimləmək üçün qeyri-səlis çıxarılış metodundan istifadə edilir. Sənədə məxfilik dərəcəsinin verilməsi ekspert qiymətlərinin aqreqasiyası əsasında yerinə yetirilir. Məxfilik səviyyəsi qiymətləndirmələrinin dərəcə miqyasının formalaşması fərqli yanaşmalarla izah olunur.

Афат Сулейманова

Информационно-аналитическая поддержка процесса маркирования документов с применением нечеткого анализа конфиденциальности сведений

Резюме

В статье показаны необходимые условия для определения степени конфиденциальности данных в автоматизированной информационно-аналитической системе, поддерживающей

процесс маркировки документов. Для оценки степени конфиденциальности используется соответствующая обратная связь с экспертами из удаленных источников. В статье используется метод нечеткого извлечения для корректировки нечетких множеств, которые отражают факторы конфиденциальности и, следовательно, степень преимуществ, оцениваемую экспертами. Определение степени конфиденциальности в документе основано на агрегировании экспертных оценок. Формирование оценок степени конфиденциальности объясняется разными подходами.

Afet Suleymanova

Information and analytical support for the process of marking documents using a fuzzy analysis of the confidentiality of information

Summary

The article shows necessary conditions for determining the degree of confidentiality of the data within an automated data-analytical system that supports the process of document marking. Appropriate expert feedback from remote sources is used to assess the degree of confidentiality. The article uses a fuzzy extraction method to adjust fuzzy sets that reflect the privacy factors and therefore the degree of advantage evaluated by experts. Defining the level of confidentiality in the document is based on the aggregation of expert evaluations. Formation of assessing the level of confidentiality is explained by different approaches.

Ədəbiyyat

1. А.И.Алексенцев. О классификации конфиденциальной информации по видам тайны // Безопасность информационных технологий. 1999. №3. стр. 65–71.
2. А.И.Алексенцев. О составе защищаемой информации // Безопасность информационных технологий. 1999. №2. стр. 5–7.
3. А.А.Фатьянов. Проблемы защиты конфиденциальной информации, не составляющей государственную тайну // Информационное общество. 1997. №1. с. 48–56.
4. Р.Р.Рзаев. Аналитическая поддержка принятия решений в организационных системах. – Saarbruchen (Germany): Palmerium Academic Publishing, 2016. стр. 306.
5. Г.В.Тельнов. Подход к формированию итоговой оценки уровня освоения материала учебной дисциплины при промежуточной аттестации обучаемых на основе взвешенных коэффициентов оцениваемых признаков // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 4: Естественноматематические и технические науки. 2015. № 1 (154). стр. 119–127.
6. Lin L. A Note on the concordance correlation coefficient // Biometrics. 2012. Vol. 56. Pp. 324–325.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.12.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.01.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 22.01.2020

**2019-cu İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR
GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2019-cu il, faktiki	2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2018-ci il 2017-ci ilə nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	81 681,0	102,2	101,4
o cümlədən			
qeyri-neft ÜDM	50 391,8	103,5	101,8
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	8 247,0	101,4	100,5
Sənaye məhsulu, milyon manat	46 735,5	101,8	101,5
o cümlədən			
qeyri-neft sənayesi	11 321,7	114,3	109,1
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	17 184,3	97,7	95,7
o cümlədən			
qeyri-neft sektoruna	11 694,8	101,9	121,6
ondan qeyri-neft sənayesinə	3 139,2	123,0	113,8
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	7 836,7	107,2	104,6
o cümlədən: bitkiçilik	3 751,2	111,7	106,8
heyvandarlıq	4 085,5	103,5	102,7
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	235,3	102,2	101,5
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	2 056,5	102,7	101,5
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	2 197,9	115,9	109,3
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	39 391,7	103,6	103,0
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	9 607,3	103,1	103,0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	24 398,50	108,40	136,3
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	24 425,63	107,45	129,2
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon manat	27,13	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	57 035,0	107,4	108,0
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	5 758,6	106,5	107,0
Banklardakı əmanətləri, 2020-ci il 01 yanvar vəziyyətinə, milyon manat	8 637,9	103,1	110,8

A	1	2	3
Kredit qoyuluşları, 2020-ci il 01 yanvar vəziyyətinə, milyon manat	15 297,2	117,5	110,7
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1 272,5	80,3	97,4
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	634,8	116,6	103,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	102,6	102,3
Əhalinin sayı, 2020-ci il 01 vəziyyətinə, min nəfər	10 067,1	100,9	100,8
Xarici ticarət dövriyyəsi¹⁾, mln. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	33 138,5	104,3	131,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	96,3	100,5
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	19 471,3	95,8	131,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	98,0	100,7
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	1 954,4	113,9	111,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	107,8	102,6
idxal			
faktiki qiymətlərlə	13 667,2	119,2	130,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	93,5	100,2

Qeyd:

¹⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	2019-cu il	2018-ci il	2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə
Ümumi Daxili Məhsul	81681,0	79797,3	102,2
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	4669,6	4190,1	107,3
Sənaye	33845,0	35307,4	101,8
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	28818,2	30559,4	100,6
emal sənayesi	4094,4	3847,9	111,1
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	785,8	761,1	103,5
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	146,6	139,0	106,0
Tikinti	5922,3	6353,8	93,9
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	8141,7	7670,5	103,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4939,8	5032,6	101,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1976,7	1834,6	106,4
İnformasiya və rabitə	1454,4	1242,7	115,9
Digər sahələr	13613,3	11937,4	103,3
Məhsula və idxala xalis vergilər	7118,2	6228,2	102,7

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2019-cu il, milyon manat	Əvvəlki ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	17184,3	97,7	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	8942,6	101,0	52,0
Bank kreditləri	2061,8	104,0	12,0
Büdcə vəsaitləri	4857,2	106,4	28,3
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	207,6	72,7	1,2
Əhalinin şəxsi vəsaiti	980,9	66,9	5,7
Sair vəsaitlər	134,2	30,9	0,8

İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ

İqtisadiyyatın sahələri	2019-cu il, milyon manat	Əvvəlki ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	17184,3	97,7	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	539,9	69,2	3,1
Sənaye	8628,8	99,6	50,2
o cümlədən:			
Mədənçixarma sənayesi	5288,2	90,9	30,8
Emal sənayesi	2307,5	158,0	13,4
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	425,1	69,1	2,5
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	608,0	78,4	3,5
Tikinti	3583,1	94,4	20,9
ondan mənzil tikintisi	1358,3	95,2	7,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	151,3	47,1	0,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2159,2	109,9	12,6
o cümlədən:			
nəqliyyat	2157,7	110,0	12,6
poçt və kuryer fəaliyyəti	1,5	38,2	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	59,3	34,2	0,3
İnformasiya və rabitə	447,0	99,3	2,6
ondan rabitə	272,8	152,1	1,6
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	46,5	62,1	0,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8,0	104,3	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	138,3	4,8 d.	0,8
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	86,3	108,0	0,5
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	796,9	152,8	4,6
Təhsil	323,6	90,6	1,9
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	128,7	44,7	0,8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	33,1	51,6	0,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	54,3	3,4 d.	0,3

**BÜTÜN TƏSƏRRÜFAT KATEQORİYALARI ÜZRƏ BİTKİÇİLİK
MƏHSULLARININ YIĞIMI**

	2019-cu il				2018-ci il		
	Əkin sahəsi, min hektar	Yığılmış sahə, min hektar	Yığılmış məhsul, min ton	Məhsul- darlıq, sent/ha	Yığılmış sahə, min hektar	Yığılmış məhsul, min ton	Məhsul- darlıq, sent/ha
Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər- cəmi	1 072,3	1 072,0	3 538,5	32,1	1 081,2	3 309,2	30,0
ondan:							
buğda	670,0	670,0	2 171,5	32,4	677,8	2 042,9	30,1
arpa	342,2	342,1	1 015,5	29,7	337,2	942,0	27,9
qarğıdalı	32,8	32,8	283,6	59,5	31,7	247,9	57,7
çəltik	4,0	4,0	12,0	29,9	4,0	12,4	30,0
sair dənlilər	6,1	5,9	19,9	24,4	5,1	14,3	23,4
paxlalılar	17,2	17,2	36,0	20,8	25,4	49,7	19,3
Pambıq	100,1	100,1	295,3	29,5	132,5	233,6	17,6
Dən üçün günəbaxan ¹⁾	16,6	15,8	34,8	21,6	11,6	24,3	20,6
Şəkər çuğunduru¹⁾	7,4	7,2	237,0	328	8,6	299,4	350
Tütün	3,1	3,1	6,0	19,3	3,3	6,3	19,0
Kartof	56,9	56,9	1 004,2	169	59,3	898,9	149
Tərəvəz	69,4	69,3	1 714,7	176	69,5	1 521,9	162
Bostan məhsulları	21,4	21,3	447,6	209	20,9	401,9	191
Meyvə və giləmeyvə	210,4	154,2²⁾	1099,7	71,0	147,5²⁾	1010,8	68,0
Üzüm	16,1	14,5²⁾	201,8	104,8	14,4²⁾	167,6	92,8
Yaşıl çay yarpağı, ton	1,1	0,6²⁾	929,4	14,7	0,7²⁾	868,6	11,1

¹⁾ ilkin çəkiddə

²⁾ əkmələr bar verən yaşda

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2019-cu ildə satışdan gəlir, milyon manatla	2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	39 391,7	103,6
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	19 967,4	103,2
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	6 910,9	104,1
elektrik malları və mebellər	2 363,0	103,2
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	342,6	102,9
əczaçılıq və tibbi mallar	528,1	103,6
avtomobil yanacağı	2 310,5	102,7
digər qeyri-ərzaq məhsulları	6 969,2	104,6

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2020-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	15297,2	117,5
o cümlədən:		
qısamüddətli	2918,4	108,3
uzunmüddətli	12378,8	119,9
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	1272,5	80,3
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, faizlə	8,3	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	İcra, milyon manat		2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə*
	2019-cu il*	2018-ci il	
Gəlirlər – cəmi	24398,50	22508,87	108,40
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	952,12	995,93	95,60
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2545,99	2499,65	101,85
Torpaq vergisi	50,03	50,60	98,87
Əmlak vergisi	212,61	182,23	116,67
Əlavə dəyər vergisi	5185,06	4287,56	120,93
Sadələşdirilmiş vergi	358,58	448,14	80,02
Aksiz	854,74	728,59	117,31
Yol vergisi	118,91	113,53	104,74
Mədən vergisi	133,79	137,38	97,39
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1343,21	1143,72	117,44
Digər daxilolmalar	12643,46	11921,54	106,06

* 2019-cu il üzrə dərc edilmiş operativ rəqəmlərə Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	İcra, milyon manat		2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə
	2019-cu il	2018-ci il	
Xərclər – cəmi	24425,63	22731,64	107,45
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	2985,68	3526,05	84,67
ondan:			
beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı	169,72	191,14	88,79
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	1505,05	1316,35	114,34
Təhsil	2195,70	1966,60	111,65
Səhiyyə	873,63	709,86	123,07
Sosial müdafiə və sosial təminat	2281,03	2150,74	106,06
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	335,77	299,48	112,12
İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi	7961,49	7822,83	101,77
o cümlədən:			
mənzil və kommunal təsərrüfatı	334,39	451,53	74,06
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	857,63	742,22	115,55
sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	6214,00	5087,19	122,15
nəqliyyat və rabitə	175,06	166,54	105,12
yanacaq və enerji	7,80	18,01	43,31
iqtisadi fəaliyyət	372,61	1357,34	27,45
Digər xərclər	6287,28	4939,73	127,28
Profisit/kəsir(-)	-27,13	-222,77	-

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2019-cu il	2018-ci il	2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	89 773,1	93 296,0	96,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	5 155,3	4 491,8	114,8
Dəniz	3 331,2	4 575,7	72,8
Hava	987,8	919,4	107,4
Boru kəməri	62 768,0	66 452,6	94,5
neft kəməri	55 797,5	60 658,3	92,0
qaz kəməri	6 970,5	5 794,3	120,3
Avtomobil	17 530,8	16 856,5	104,0

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRIYYƏSİ

	2019-cu il	2018-ci il	2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	33 866,6	33 497,4	101,1
o cümlədən:			
Dəmir yolu	545,5	466,0	117,1
Dəniz	9,6	6,8	141,2
Hava	4 749,9	5 199,1	91,4
Metro	2 611,5	2 549,0	102,5
Avtomobil	25 950,1	25 276,5	102,7
avtobus	24 400,5	23 782,2	102,6
taksi	1 549,6	1 494,3	103,7

**2019-cu İLDƏ AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT
GÖSTƏRİCİLƏRİ***

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	30688155,2	12384740,2	18303415,0
o cümlədən:			
İtaliya	5743008,7	333588,0	5409420,7
Türkiyə	4026707,4	1482372,4	2544335,0
Rusiya Federasiyası	2730530,0	2070172,7	660357,3
Çin	1941978,2	1192198,9	749779,3
Almaniya	1560076,3	629872,5	930203,8
İsveçrə	1383090,4	1219073,2	164017,2
İsrail	1246337,1	40401,6	1205935,5
Hindistan	1079492,0	124238,4	955253,6
Ukrayna	764008,9	429943,0	334065,9
İspaniya	763765,0	59452,1	704312,9
Fransa	762578,3	226719,7	535858,6
Amerika Birləşmiş Ştatları	738774,3	716919,2	21855,1
Birləşmiş Krallıq	674648,0	204781,3	469866,7
Çexiya	605053,9	45836,8	559217,1
Gürcüstan	598237,2	66451,4	531785,8
Kanada	534449,0	396252,4	138196,6
İran İslam Respublikası	452624,4	419339,5	33284,9
Xorvatiya	372009,7	2364,0	369645,7
Portuqaliya	366102,0	12197,1	353904,9
Avstraliya	335161,9	295078,5	40083,4
Yaponiya	286956,6	197213,9	89742,7
Tailand	270628,5	43925,0	226703,5
Yunanıstan	253977,4	12870,3	241107,1
Avstriya	253617,9	67986,3	185631,6
Qazaxıstan	220578,0	197510,2	23067,8
Digər ölkələr	2723764,1	1897981,8	825782,3

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2019-cu ildə		2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, min ton	221,2	214130,2	94,8	105,6
Təzə meyvə, min ton	336,3	361368,3	105,4	111,3
Kartof, ton	61785,1	26851,8	92,8	90,6
Çay, ton	1505,9	9510,3	110,2	101,5
Bitki yağları, ton	8218,7	7399,4	75,8	79,1
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	3358,5	3606,9	121,3	127,9
Şəkər, ton	62068,4	26880,1	140,8	107,6
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	6927,8	9190,3	103,6	118,5
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	9870,2	11183,6	131,8	115,6
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	532,3	7339,9	80,9	95,1
Tütün, ton	6488,5	13598,0	1,6 d.	106,8
Bentonit gili, min ton	176,2	10075,2	119,1	118,4
Xam neft, min ton	30837,1	14814132,7	104,6	94,3
Xam neft, min ton (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	31238,0	14447114,0	95,7	88,4
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, min ton	181,1	111708,9	59,4	64,0
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	761,0	341605,4	115,1	103,6
Məy qaz, ton	52926,9	12122,1	64,8	79,1
Təbii qaz, milyon kubmetr	12537,4	2366833,7	1,6 d.	1,6 d.
Təbii qaz, milyon kubmetr (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	12210,2	2569583,3	123,2	150,8
Neft koksu, min ton	226,4	22561,1	100,2	153,7
Polietilen, ton	86752,5	69694,0	108,8	93,7
Pambıq lifi, ton	86190,6	122365,6	1,6 d.	153,9
Pambıq ipliyi, ton	12803,3	30155,1	134,9	127,4
Qara metallardan borular, ton	9826,7	6657,5	17,5	14,9
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	23965,2	10112,0	62,4	59,7
Emal olunmamış alüminium, ton	45978,9	84644,5	132,9	118,5

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2019-cu il		2019-cu il 2018-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	8810,5	28092,0	105,8	111,4
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	37713,4	43818,1	110,6	113,0
Kərə yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	14032,3	71576,6	115,8	102,7
Kartof, min ton	193,0	51816,0	127,6	134,1
Təzə tərəvəz, ton	19457,8	10478,8	117,9	114,4
Təzə meyvə, min ton	110,3	112997,4	103,5	116,9
Çay, ton	14095,9	55049,0	108,8	110,5
Buğda, min ton	1585,0	340533,1	146,6	1,7 d.
Bitki yağları, min ton	141,5	109345,1	108,9	99,9
Xam şəkər və şəkər, min ton	346,4	126672,7	145,1	146,4
Siqaretlər, milyon ədəd	4274,6	70957,5	37,9	46,5
Sement və sement klinkerləri, ton	39390,4	8724,2	94,8	89,0
Mineral gübrələr, min ton	335,6	113249,6	117,0	127,1
Polietilen, ton	49335,0	56995,2	120,9	108,2
Rezin şinlər, min ədəd	2019,0	81389,5	117,9	127,2
Polad prokatı, min ton	353,4	270909,1	129,7	129,2
Qara metallardan çubuqlar, min ton	138,5	77552,9	87,8	84,3
Qara metallardan küncüklər, ton	44155,6	33686,0	119,0	106,9
Qara metallardan borular, min ton	191,2	279112,5	87,3	60,3
Məişət kondisionerləri, min ədəd	212,8	50977,6	154,2	145,8
Məişət soyuducuları, ədəd	32031	7343,9	90,4	86,7
Paltaryuyan maşınlar, min ədəd	192,9	40074,6	106,6	118,4
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, min ədəd	578,4	83893,5	116,8	130,4
Minik avtomobilləri, ədəd	43156	546472,1	1,7 d.	134,1
Avtobuslar, ədəd	547	73353,0	1,8 d.	4,6 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	3780	62261,2	1,6 d.	1,9 d.
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, min ədəd	749,1	71630,8	104,2	96,3

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

**“AVROPA STANDARTLARINA ÇATMAQ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİNƏ Aİ-NİN DƏSTƏYİ” TEXNİKİ YARDIM
LAYİHƏSİNƏ YEKUN VURULMUŞDUR**

Yanvarın 22-də Bakıda Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində icrası başa çatan “Avropa standartlarına çatmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə Aİ-nin dəstəyi” texniki yardım layihəsinin yekunlarına həsr olunan konfrans keçirilmişdir.

Konfrans iştirakçıları əvvəlcə Fəxri xiyabana gələrək müstəqil dövlətimizin banisi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin xatirəsini yad edib, məzarı önünə əklil qoyublar. Sonra Şəhidlər xiyabanına gedən tədbir iştirakçıları Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə canlarından keçmiş qəhrəman Vətən övladlarının xatirəsini yad ediblər.

Konfransı Dövlət Statistika Komitəsinin sədri Tahir Budaqov açıq elan etdikdən sonra Baş Nazirin müavini, Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının sədri Əli Əhmədov və Avropa İttifaqının Azərbaycandakı nümayəndəliyinin rəhbəri Kestutis Yankauskas çıxış ediblər.



Sonra tədbirdə Layihənin Qrup rəhbəri Rimantas Yuozas Vaicenavičiusun “Avropa standartlarına çatmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə Aİ-nin dəstəyi layihəsi: qarşıya qoyulmuş məqsədlər və əldə olunmuş nailiyyətlər”, İCON İnstitutunun Statistika şöbəsinin rəhbəri Roland Delemontun “Layihənin konsorsiumu: nəticələrə hesablanmış əməkdaşlıq”, Dövlət Statistika Komitəsinin Statistika işlərinin əlaqələndirilməsi və strateji planlaşdırma şöbəsinin müdiri Qasım Əliyevin “Layihənin komponentləri: hədəflər və nəticələr” mövzularında təqdimatları nümayiş olunub.

Niderland Mərkəzi Statistika Bürosunun Baş direktoru Tjark-Tsin-A-Tsoinin “Rəsmi statistikada istifadəçi tələblərinə cavab verən müasir strategiyalar”, Litva Statistika Departamentinin Baş direktoru xanım Jurate Petrauskieninin “Avropa Statistika Sistemini inkişafında statistik

proseslərin standartlaşdırılmasının rolu”, Bolqarıstan Milli Statistika İnstitutunun prezidenti Sergey Tsvetarskinin “Rəsmi statistikanın inkişafında davamlı beynəlxalq əməkdaşlığın rolu” və BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Statistika şöbəsinin regional məsləhətçisi Steven Valenin “Avropa statistikasının beynəlxalq statistika sisteminə töhfəsi” mövzularında məruzələri dinlənilib.

Qeyd olunub ki, “Avropa standartlarına çatmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə Aİ-nin dəstəyi” texniki yardım layihəsi Dövlət Statistika Komitəsinin Avropa İttifaqı ilə birgə həyata keçirdiyi iki Tvinninq layihəsindən sonra 3-cü layihədir. Ölkəmizin statistika sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuş bu layihə çərçivəsində tərəfdaş ölkə mütəxəssislərinin Dövlət Statistika Komitəsinə ekspert missiyaları təşkil edilib, Dövlət Statistika Komitəsinin əməkdaşları Niderland, Litva, Bolqarıstan, Portuqaliya və Rumıniyaya ezam olunaraq statistik təsnifatların tətbiqi, istehsalçı qiymət indeksləri, statistik keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi və s. sahələrdə beynəlxalq təcrübəni öyrəniblər.

Konfransda eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi ilə Niderlandın Mərkəzi Statistika Bürosu arasında statistika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması mərasimi də təşkil olunub. Anlaşma Memorandumunu Dövlət Statistika Komitəsinin sədri Tahir Budaqov və Niderland Mərkəzi Statistika Bürosunun Baş direktoru Tjark-Tsin-A-Tsoi imzalayıblar.

Konfransda iştirakçıları və KİV nümayəndələrini maraqlandıran suallar cavablandırılıb.

AZƏRBAYCANIN STATİSTİKA TARİXİ SƏHİFƏLƏRİNDƏN

MƏMMƏDOV XƏLİL MUXTAR OĞLU (anadan olmasının 85 illiyinə)



Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 27.05.1983-cü il tarixli 241 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika Komitəsinin sədri təyin edilən Məmmədov Xəlil Muxtar oğlu 26.01.1989-cu ilədək bu vəzifədə (1987-ci ildən Azərbaycan SSR Dövlət Statistika Komitəsinin sədri vəzifəsində) çalışmışdır.

X.Məmmədov 1935-ci ilin yanvar ayının 8-də Yevlax şəhərində anadan olmuşdur. 1952-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırda Bakı Dövlət Universiteti) Geologiya fakültəsinin “Neft-qaz” bölməsinə daxil olaraq, 1957-ci ildə oranı başa vurmuşdur. Təhsilini başa vurduqdan sonra “Azneft” birliyinin Orconikidze adına Neft İstehsalı İdarəsində yerüstü avadanlıqların operatoru, texnik, usta, sahə rəisi, 1963-cü ilin iyul ayından “Dənizneft” birliyində istehsalat şöbəsində mühəndis, baş mühəndis, şöbə müdiri, 1969-cu ilin avqust ayından Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin ağır sənaye şöbəsində referent, baş referent, neft, neft emalı, neft kimya və kimya şöbəsinin müdir müavini,

müdiri, 1981-ci ilin may ayından Mərkəzi Statistika İdarəsinə rəis təyin edilənədək Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi sədrinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1979-1982-ci illərdə Sov. İKP MK yanında İctimai Elmlər Akademiyasında ali partiya-siyasi təhsili almışdır.

X.Məmmədovun rəhbərliyi dövründə Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən 1985-ci ildə respublika əhalisinin beş faizli sosial-demoqrafik müayinəsi keçirilmiş, əldə olunmuş məlumatlardan yalnız respublika əhalisi haqqında məlumatların aktualaşdırılmasında deyil, həm də əhalinin mənzil şəraitinin vəziyyəti, orta aylıq gəlirləri haqqında informasiyaların hesablanması da istifadə edilmişdir.

1987-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika İdarəsi Azərbaycan SSR Dövlət Statistika Komitəsinə çevrilməsi və Dövlət Statistika Komitəsinin ittifaq-respublika tabeliyinə keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin 1988-ci il 30 mart tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Dövlət Statistika Komitəsi haqqında Əsasnamə hazırlanaraq təsdiq edilmişdir.

1987-ci ilin oktyabr ayından büdcə müayinələri şəbəkəsi genişləndirilmişdir ki, bu da həyat səviyyəsinin statistik öyrənilməsinin analitik imkanlarını daha da artırmışdır.

Yenidənqurma dövründə əmtəə-pul münasibətlərinin, kooperativlər, icarə podratı, fərdi əmək fəaliyyəti kimi əməyin təşkilinin yeni formalarının inkişafı dövlət statistika orqanları qarşısında məlumatların yayılması və səmərəliliyinin təhlili üçün onların toplanmasının yeni vəzifələrini qoyurdu. Dövlət statistikasının iş təcrübəsində məlumatların təqdim olunmasının ekspres məlumatlar, mətbu-buraxılışlar kimi yeni formaları tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Belə nəşrlərin zəruriliyi iqtisadiyyatda və sosial sahədə dəyişikliklərin artması ilə bağlı idi ki, bu da həm hakimiyyət orqanlarının, həm də cəmiyyətin daha tez-tez məlumatlarla təmin olunmasını tələb edirdi.

Bu dövrdə statistika praktikasında xalq təsərrüfatının bütün səviyyələrində vahid statistik informasiya sisteminin yaradılmasına yönəldilmiş məlumatların toplanması və işlənməsi üzrə mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi daha da genişləndirilmişdi.

X.Məmmədovun Dövlət Statistika Komitəsinə rəhbərliyi dövründə 1989-cu il yanvarın 12-si vəziyyətinə əhalinin siyahıyaalınması həyata keçirilmişdir.

X.Məmmədov Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı olmuşdur.

X.Məmmədovun əməyi Azərbaycan Hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1970-ci ildə “Əməkdə göstərdiyi şücaətə görə” medalı ilə, 1976-cı ildə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni və 1985-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı ilə mükafatlandırılmışdır.

X.M.Məmmədov 15.10.2011-ci ildə vəfat etmişdir.

Korrektor: Arzu Salmanova

Çapa imzalanmıřdır: 20.02.2020